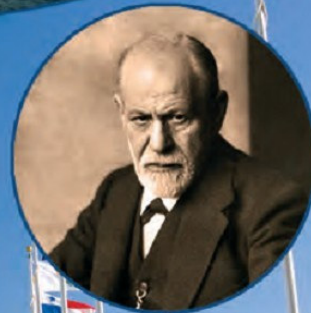

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՍԱԹԵՍԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍՔԵՐ

11

Ռ. ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ, Վ. ՂԼԵՉՅԱՆ,
Վ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Ա. ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

11-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ
ՀՈՍՔԵՐԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

Վերահրատարակություն

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ • 2017

Երաշխավորված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից՝
որպես դասագիրք ավագ դպրոցի 11-րդ դասարանի
ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի համար

ՀՏԴ 373.167.1:930.9(075)
ԳՄԴ 63.3(0) ց72
Հ 202

Խմբագիրներ՝ **Արամ Քոսյան.** պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Արամ Նազարյան. պատմագիտության թեկնածու

Հեղինակներ՝ **Ռուբեն Սաֆրաստյան.** ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
(Բաժին 1. Գլուխ Ա. §§ 1, 2, Բաժին 2. Գլուխ Ա. §§ 7, 8)
Վալերի Ղլեյյան. պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Բաժին 1. Գլուխ Ա. §§ 3–7, Գլուխ Բ. §§ 1, 2)
Վահրամ Պետրոսյան. պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Բաժին 2. Գլուխ Ա. §§ 1–4, 9, Գլուխ Բ. §§ 2–7)
Արամ Նազարյան. պատմագիտության թեկնածու
(Բաժին 2. Գլուխ Ա. §§ 5, 6, 10–11, Գլուխ Բ. §§ 1, 8–9, 10, 11)

Մեթոդական մասի հեղինակ՝ **Արմինե Սարգսյան.** պատմաբան, մանկավարժ

Քարտեզագիր՝ **Գրիգոր Բեգլարյան**

Հ 202 **ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: 11-րդ դասարան: Ընդհանուր և բնագիտա-
մաթեմատիկական հոսքերի դասագիրք:** Վերահրատարակություն / Ռ. Սաֆրաստյան,
Վ. Ղլեյյան, Վ. Պետրոսյան, Ա. Նազարյան.— Եր.: «Ձանգակ» հրատ., 2017.— 160 էջ:

ՀՏԴ 373.167.1:930.9(075)
ԳՄԴ 63.3(0) ց72

ISBN 978–99941–1–787–1

© Սաֆրաստյան Ռ., Ղլեյյան Վ., Պետրոսյան Վ., Նազարյան Ա., 2017 թ.
© «Ձանգակ–97» ՍՊԸ, 2017 թ.
© ԴՏՀՏՀ, 2017 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածո՞ւթՅՈՒՆ.....5

ԲԱԺԻՆ 1. ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ (շարունակություն)

ԳԼՈՒԽ Ա. ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ:
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ 7

- § 1. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XVII ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՆԱՊՈԼԵՈՆՅԱՆ
ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԱՎԱՐՏԸ 7
- § 2. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1814–1860–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....12
- § 3. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ ..16
- § 4. ՆՎԱՃՈՂԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ 21
- § 5. ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՍԿԻԶԲԸ 24
- § 6. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԸ 1917 ԹՎԱԿԱՆԻՆ 28
- § 7. ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱՎԱՐՏԸ ԵՎ ՀԱՆՐԱԳՈՒՄԱՐՆԵՐԸ.....32

ԳԼՈՒԽ Բ. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ 37

- § 1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 37
- § 2. ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 41

ԲԱԺԻՆ 2. ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՃԳՆԱԺԱՄԸ. ԵՐԿՐՈՐԴ
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ..... 47

- § 1. ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ 47
- § 2. ԵՎՐՈՊԱԿԵՆՏՐՈՆ ԱՇԽԱՐՀՆ ՈՒ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԳՆԱԺԱՄԸ 51
- § 3. ԱՄԲՈՂՋԱՏԻՐԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԵՐԸ 55
- § 4. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ 60
- § 5. ԶԱՐԳԱՅԱԾ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ 64
- § 6. ՍՈՑԻԱԼԻՋՄԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄՈԴԵԼԸ 68
- § 7. ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ XX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ 74
- § 8. ՃԱՊՈՆԻԱՆ, ՉԻՆԱՍՏԱՆԸ, ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ.....78
- § 9. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ
ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ.....82
- § 10–11. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.....86

ԳԼՈՒԽ Բ. ԱՇԽԱՐՀԸ ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ	96
§ 1. ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ	96
§ 2. ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՐԳԸ	101
§ 3. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ. ԱՄՆ ԵՎ ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱ	105
§ 4. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ. ՖՐԱՆՍԻԱ, ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԵՎ ԻՏԱԼԻԱ	109
§ 5. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՃԱՄԲԱՐԸ	113
§ 6. ՄԻԱՎՈՐՎԱԾ ԱԶԳԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ:	
ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՄԻԱՄՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ	118
§ 7. ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՓԼՈՒԶՈՒՄԸ	121
§ 8-9. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ	126
§ 10. ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ	135
§ 11. ԶԻՆԱՍՏԱՆ, ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ, ՃԱՊՈՆԻԱ. ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՏԱՐԱՁԵՎԵՐԸ	140
ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԵԶՐԵՐԻ (ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ) ԲԱՌԱՐԱՆ	146
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	154

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ավագ դպրոցի ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի համար նախատեսված սույն դասագիրքն ընդգրկում է Նոր դարերից երեք թեմա և Նորագույն պատմության 1918–1991 թթ. ժամանակահատվածը:

Միջնադարի մայրամուտին Եվրոպան թևակոխեց զարգացման նոր ժամանակաշրջան, որը որակապես նոր փուլ էր պատմության մեջ: Դա, այսպես կոչված, արդյունաբերական հասարակության ժամանակաշրջանն է: Հասարակության մեջ առաջատար սոցիալական խմբեր դարձան ձեռներեցներն ու բանվորները: Ձևավորվեց միասնական տնտեսական շուկան, առաջացան խոշոր քաղաքներ, որոնք վերածվեցին արդյունաբերական կենտրոնների:

Արդյունաբերական հասարակության երկրորդ շրջափուլում՝ XIX դարի կեսերից մինչև XX դարի սկիզբը, տեղի ունեցավ արտադրության աննախադեպ ընդլայնում, գիտության և տեխնիկայի դերի անշեղ զարգացում, համաշխարհային միասնական շուկայի ձևավորում, բնակչության կենսամակարդակի աճ:

Արդյունաբերական հասարակության կարևոր առանձնահատկություններից է սոցիալական հարաբերությունների զարգացումը: Ավատատիրական ներփակ հասարակությանը փոխարինեց ժողովրդա-

վարական հասարակությունը: Վերջինիս ամրապնդումը հանգեցրեց հասարակության բոլոր անդամների իրավահավասարության: Ձևավորվեց քաղաքացիական հասարակություն:

Սակայն փոփոխությունները տնտեսակարգում և սոցիալական հարաբերություններում միշտ չէ, որ հարթ էին ընթանում: Դրանք հաճախ ուղեկցվում էին սոցիալական լուրջ բախումներով, ապստամբություններով, հեղափոխություններով: Նոր ժամանակների Եվրոպայի, Ասիայի, Ամերիկա մայրցամաքի զարգացման մյուս առանձնահատկությունը տարբեր ժամանակներում իրենց անկախությունը կորցրած ժողովուրդների ազատագրական պայքարն էր ընդդեմ նվաճողների:

Նոր ժամանակներում եվրոպական առաջատար պետությունների տնտեսական և քաղաքական վերելքը հանգեցրեց գաղութային նվաճումների, որոնց արդյունքում ձևավորվեց գաղութային համակարգը:

Նոր դարերի պատմությունն ավարտվում է Առաջին աշխարհամարտով, որը արդյունաբերական հասարակության ճգնաժամի արդյունք էր: Առաջին աշխարհամարտի հարուցած հիմնական խնդիրն այն էր, որ փլուզվեցին ուժերի հավասարակշռության համակարգի գործունեու-

թյունն ապահովող կայսրությունները: Ի հայտ եկան համակարգից դուրս գտնվող երկրներ:

Նորագույն պատմությունն սկսվում է Առաջին աշխարհամարտից հետո աշխարհակարգում տեղ գտած արմատական վերափոխումներից: Սույն դասագրքում ներկայացվող Նորագույն պատմության ժամանակահատվածը բաժանված է հետևյալ փուլերի՝

- 1918–1923 թթ. — Եվրոպայում հեղափոխությունների և նոր պետությունների կազմավորում, Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգի կայացում և տնտեսության հետպատերազմյան վերականգնում:

- 1924–1929 թթ. — Արևմուտքի երկրների կյանքի կայունացում բոլոր բնագավառներում:

- 1929–1933 թթ. — Պատմության ընթացքում խոշորագույն համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամ:

- 1933–1939 թթ. — Ճգնաժամի ընթացքում անկում ապրած տնտեսության

վերականգնման նպատակով ձեռնարկված մեծածավալ քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ:

- 1939–1945 թթ. — Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ. նոր աշխարհակարգի սկզբնավորում:

- 1945–1991 թթ. — Սառը պատերազմի շրջան, որին բնորոշ էր ԱՄՆ–ի և ԽՍՀՄ–ի գլխավորությամբ հանդես եկող Արևմուտքի երկրների և սոցիալիստական ձամբարի երկրների միջև հակամարտությունը: Սա նաև «բարօրության երկրների» կայացման, գաղութային տերությունների փլուզման, գիտատեխնիկական հեղափոխության և հետարդյունաբերական հասարակության անցման, միջազգային ասպարեզում միասնացման փուլ է: Ձևավորվեց հետարդյունաբերական հասարակությունը, որի բնորոշ չափանիշը հետևյալն է. նյութական բարիքների արտադրության փոխարեն կենտրոնական տեղ է զբաղում գիտելիքի և ծառայությունների «արտադրությունը»:

ԲԱԺԻՆ 1

ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ (ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ)

ԳԼՈՒԽ Ա. ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

§ 1. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XVII ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՆԱԴՈՒԼԵՆՅԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԱՎԱՐՏԸ

Միջազգային համակարգի զարգացման փուլերը նոր ժամանակներում: Միջազգային հարաբերությունների համակարգում աշխարհակարգերի հաստատման և փոփոխման մի քանի փուլեր եղան: Առաջինը Վեստֆալյան համակարգն էր: 1648 թ. կնքված Վեստֆալյան հաշտության պայմանագիրը հանրազմարի բերեց համաեվրոպական Երեսնամյա պատերազմը: Ստեղծվեցին որակապես նոր աշխարհակարգ և արժեքների նոր համակարգ: Այս համակարգին բնորոշ էին միմյանց մրցակից ու հաճախակի փոփոխվող քաղաքական դաշինքները: Սա իր հերթին ապահովում էր ուժերի հավասարակշռության միջազգային համակարգի գոյությունը: Համակարգը գոյատևեց մոտ 150 տարի՝ ընդհուպ մինչև Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը և նապոլեոնյան պատերազմները:

Նապոլեոնյան պատերազմների ավարտին գումարված 1815 թ. Վիեննայի համաժողովը ծնունդ տվեց միջազգային հարաբերությունների նոր աշխարհակարգին: Այս համակարգն անվանեցին Վիեննայի կամ «Հնգյակի» համակարգ, քանի որ դրանում ծանրակշիռ դեր էին խաղում հինգ պետություններ՝ Մեծ Բրիտանիան,

Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Պրուսիան և Ավստրիան: Հետագայում «մեծերի ակումբի» անդամ դարձան Օսմանյան կայսրությունը, Ավստրո-Հունգարիան (Ավստրիայի փոխարեն), Գերմանիան (Պրուսիայի փոխարեն), Իտալիան, իսկ ավելի ուշ՝ Ճապոնիան և ԱՄՆ-ը: Վիեննայի կոնգրեսի արդյունքում ստեղծված համակարգում «հավասարակշռության դատավորի» դերում էր Մեծ Բրիտանիան՝ ժամանակի միակ համաշխարհային տերությունը: Հետագա զարգացում ստացավ նաև միջազգային իրավունքը: Այդ համակարգը գոյատևեց մոտ 100 տարի՝ հանգեցնելով երկու հակադիր դաշինքների՝ Անտանտի և Եռյակ միության ստեղծմանը: Այն վերացավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով:

Միջազգային հարաբերությունները XVII դարի երկրորդ կեսից մինչև 1780-ական թվականները: Արդեն ասվել էր, որ Վեստֆալյան հաշտության պայմանագիրը Եվրոպայում նոր աշխարհակարգի սկիզբը դրեց: Պատերազմից առավել հզորացած դուրս եկան Ֆրանսիան, Շվեդիան, Ռուսաստանը և Ավստրիան: Անկախություն ձեռք բերեցին Շվեյցարիան և Նիդերլանդները:

XVII դարի կեսերից Եվրոպայի առաջատար պետությունների փոխհարաբերություններում հայտնվեց մի նոր գործոն: Եվրոպայից դուրս հումքի նոր աղբյուրների և շուկաների ձեռքբերման պահանջը զարկ տվեց գաղութացման գործընթացին: Այս ասպարեզում Իսպանիային և Պորտուգալիային հետևեցին Անգլիան, Հոլանդիան և Ֆրանսիան: Գաղութացումը հանգեցրեց սկզբունքային տարաձայնությունների առաջին հերթին հենց վերոհիշյալ պետությունների միջև: Դարի երկրորդ կեսին և XVIII դարի սկզբներին տեղի ունեցան մի շարք պատերազմներ Անգլիայի և Հոլանդիայի, Հոլանդիայի և Ֆրանսիայի միջև: Հոլանդիան կրեց լուրջ կորուստներ՝ կորցնելով իր գաղութների զգալի մասը:

Այս փուլի միջազգային հարաբերություններում ակնհայտ էր մի միտում: Առաջատար պետություններից որևէ մեկի ծավալապաշտական նկրտումները անմիջապես հանգեցնում էին նրա դեմ մի քանի պետությունների համախմբման: Ստեղծվող միությունները ժամանակավոր և անկայուն էին: Երբ 1660–ական թվականներին ընթանում էր պատերազմ Ֆրանսիայի և Իսպանիայի միջև Իսպանիային պատկանող Ֆլանդրիայի և Բրաբանտի համար (ժամանակակից Բելգիա), ապա Ֆրանսիայի դեմ հանդես եկան Հոլանդիան, Շվեդիան և Անգլիան:

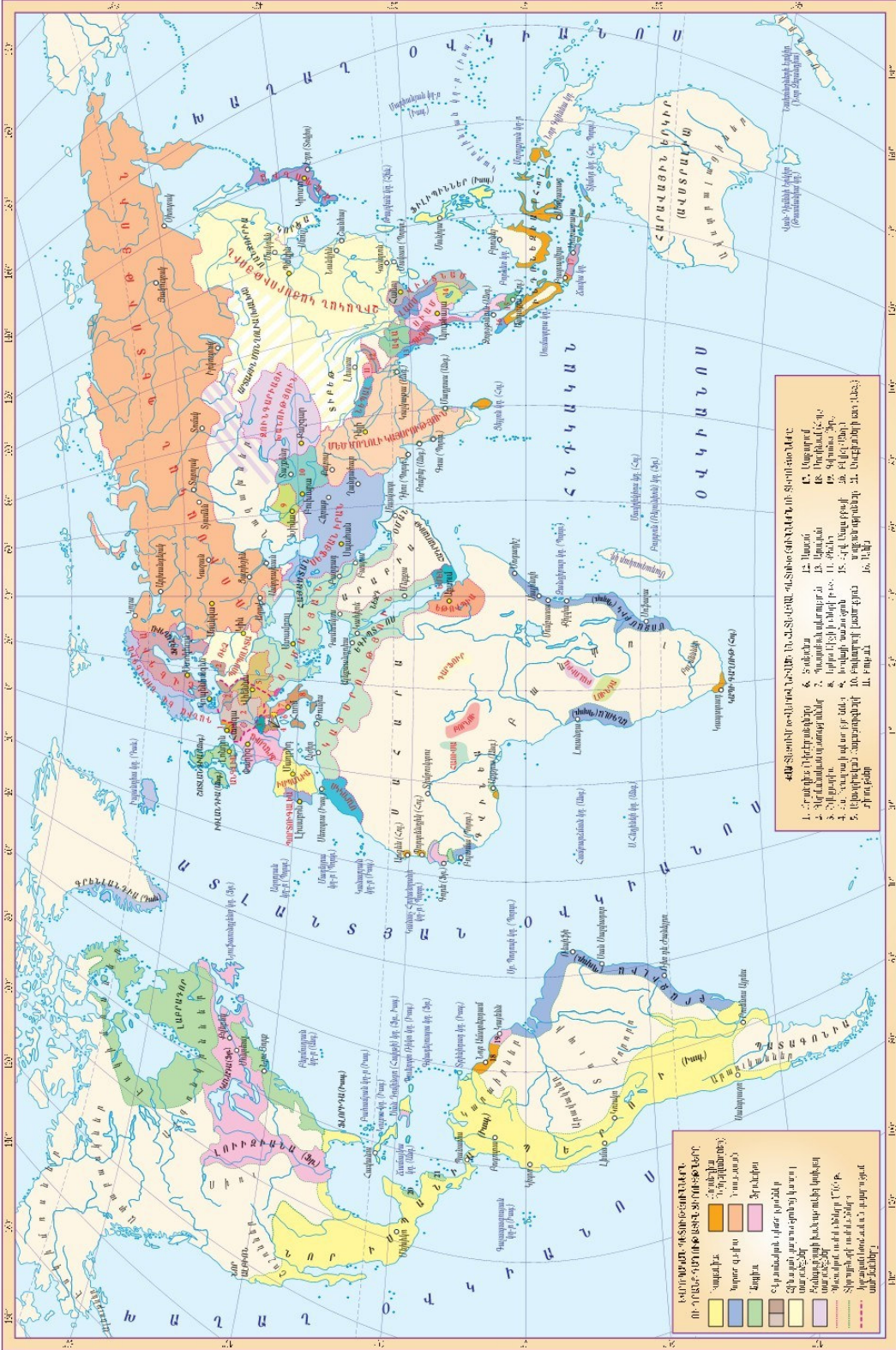
Արևելաեվրոպական տարածաշրջանում միջազգային հարաբերություններն ընթանում էին միևնույն միտումով: Այստեղ առանցքը կազմում էին Ռուսաստանը, Լեհաստանը, Օսմանյան կայսրությունը: 1654–1667 թթ. Ուկրաինայի

և Բելոռուսիայի համար Ռուսաստանի և Լեհաստանի միջև սկսված պատերազմի մեջ ներքաշվեցին Շվեդիան և Օսմանյան կայսրությունը:

XVIII դարի երկրորդ կեսին միջազգային հարաբերություններում արմատական փոփոխություններ տեղի չունեցան: Նախկինի պես շարունակվում էին հակասությունները գաղութների համար պայքարում: XVIII դարում միջազգային հարաբերություններում առաջատար դիրքի հասավ Անգլիան: Այն վերածվեց լայնածավալ տերության: Անգլիան Ֆրանսիայից զավթեց վերջինիս ամենախոշոր գաղութ Կանադան (1763 թ.), ինչպես նաև Լուիզիանան՝ Միսիսիպի գետից արևելք: Իսկ Իսպանիայից անգլիացիները վերցրին Ֆլորիդան: Ամերիկյան մայրցամաքում Անգլիայի ունեցած հաջողություններն էին պատճառը, որ միջազգային հարաբերություններում լարվածության նոր ալիք սկսվեց՝ կապված Անգլիայի ամերիկյան գաղութների անկախացման համար մղվող պատերազմի հետ: Անգլիայի դեմ միավորվեցին Ֆրանսիան, Իսպանիան և Հոլանդիան: Իսկ Արևելյան Եվրոպայում Ռուսաստանը, հաջողության հասնելով Լեհաստանի դեմ տևական պայքարում, հետևողականորեն շարունակում էր շարժվել դեպի Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Բալկաններ:

Այսպիսով՝ XVII դարի երկրորդ կեսից մինչև Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունն ընկած ժամանակահատվածում միջազգային հարաբերությունների գլխավոր առանձնահատկությունը կայուն աշխարհաքաղաքական համակարգի բացակայությունն էր:

ԱՇԽԱՏԱԿԱՆ ՔԱՐԿԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԱՆՎՈՒՄՆԵՐԸ 1771 ՎԵՐԱԿՈՒՄԻ ՄԱՍԻՆ

Միջազգային հարաբերությունները Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության և նապոլեոնյան պատերազմների շրջանում: Միապետությանը հաղթած Ֆրանսիան սկսեց իրականացնել նոր՝ «ազգային» արտաքին քաղաքականություն, որը սուր հակամարտության մեջ մտավ Եվրոպայի մյուս տերությունների, մասնավորապես Անգլիայի արտաքին քաղաքականության հետ: Հեղափոխական Ֆրանսիան առաջ էր քաշել «*Խրճիթներին՝ խաղաղություն, պայտաններին՝ պատերազմ*» կարգախոսը: Ֆրանսիան, սակայն, տարածքներ էր նվաճում՝ հենվելով ժողովրդի ինքնիշխանության սկզբունքի վրա՝ օգտագործելով հանրաքվեների մեխանիզմը: Իրականում դա հեղափոխությունը տարածելու կամ արտահանելու քաղաքականություն էր:

Ֆրանսիան, հայտնվելով դիվանագիտական մեկուսացման մեջ, 1792 թ. պատերազմ սկսեց եվրոպական միապետությունների, առաջին հերթին՝ Ավստրիայի և Պրուսիայի դեմ:

Շրջադարձային եղավ 1794 թվականը: Հակաֆրանսիական կոալիցիայի մեջ էին ներգրավվել Եվրոպայի համարյա բոլոր երկրները, նա հարաբերություններ ուներ միայն ԱՄՆ-ի և Շվեյցարիայի հետ: Սակայն ռազմի դաշտում ֆրանսիական բանակը սկսեց հաղթանակներ տանել և ռազմական գործողությունները տեղափոխել հակառակորդի տարածք: Դրա հետևանքով հակաֆրանսիական կոալիցիան քայքայվեց:

Դիրեկտորիայի շրջանում արդեն հեղափոխական կարգախոսները ծառայում էին զուտ նվաճողական պատերազմները գաղափարապես հիմնավորելու նպատակին: Իր հզորությունը գիտակցած Ֆրանսիան

սիան հետևողական պայքար սկսեց Եվրոպայում գերիշխանության համար:

Արագորեն պարտության մատնվեցին Իսպանիան, Հոլանդիան և Պրուսիան: 1795 թ. Բազել քաղաքում կնքված պայմանագրերով Հռենոսի ձախ ափը (այդ թվում՝ Բելգիան) միացվեց Ֆրանսիային: Հոլանդիան ճանաչեց նրա գերիշխանությունը:

Այս հաջողությունից օգտվելով՝ Ֆրանսիան սկսեց իրագործել երկրի սահմանների ապահովման քաղաքականություն: Այդ նպատակով սահմանակից կամ այլ պետություններից բռնազավթված տարածքների վրա ստեղծվում էին Ֆրանսիայից կախյալ վիճակում գտնվող խամաճիկային «հանրապետություններ»: 1799 թ. Եվրոպայի քաղաքական քարտեզի վրա արդեն կար նման վեց «ինքնիշխան» հանրապետություն:

Սակայն այդ ծրագրի իրական նպատակն ավելի խորքային էր: Այն մաս էր կազմում թերմիդորյան շրջանի ամենակարևոր արտաքին քաղաքական նախաձեռնության՝ Իտալիայի նվաճմանը: Ֆրանսիայի կարևոր նպատակը Լևանտի՝ Միջերկրական ծովի ավազանի արևելյան մասի վրա գերիշխանության հաստատումն էր: 1796–1797 թթ. այդ ծրագիրն իրականացավ երիտասարդ գեներալ Բոնապարտի ռազմական հանձարի շնորհիվ: Իտալիան անցավ Ֆրանսիայի գերիշխանության տակ, իսկ եվրոպական դիվանագիտության թատերաբեմում հայտնվեց նոր հզոր գործող անձ՝ գեներալ Բոնապարտը: Հետագայում նա գրավեց նաև Եգիպտոսը: Առաջացավ նոր աշխարհաքաղաքական իրավիճակ: Ֆրանսիան ոչ միայն զգալիորեն ամ-

րապնդել էր իր դիրքերը Եվրոպայում, այլ նաև վտանգ էր ներկայացնում Անգլիայի ամենակարևոր գաղութի՝ Հնդկաստանի համար:

Սակայն Դիրեկտորիայի դիվանագիտությանը չհաջողվեց ամրագրել այդ հաջողությունները: Դիրեկտորիան այլևս ի վիճակի չէր կառավարելու երկիրը: Այս դրությունից վարպետորեն օգտվեց Բոնապարտը և կազմակերպելով դավադրություն՝ 1799 թ. զավթեց իշխանությունը:

1799–1815 թթ. Ֆրանսիան միանձնյա կառավարում էր Բոնապարտը: Նա էր հիմնականում որոշում և ղեկավարում երկրի արտաքին քաղաքականությունը: Նապոլեոնի կողքին էր կոմս Թալեյրանը, որը դասվում է բոլոր ժամանակների լավագույն դիվանագետների շարքին:

Այդ շրջանի ֆրանսիական արտաքին քաղաքականության գերագույն նպատակն էր՝ հենվելով ռազմական ուժի վրա՝ ապահովել Ֆրանսիայի գերիշխանությունը Եվրոպայում և պարտության մատնել իր հիմնական ախոյանին՝ Անգլիային:

Ամյենի հաշտության պայմանագրով (1802 թ.) Անգլիան ստիպված էր ձանաչել Ֆրանսիայի բոլոր տարածքային ձեռքբերումները Եվրոպայում:

1805 թ. ստեղծված հակաֆրանսիական նոր կոալիցիան նույնպես արագորեն փլուզվեց: Որոշիչ եղավ Աուստերլիցի ճակատամարտում Նապոլեոնի փայլուն հաղթանակը ավստրիացիների ու ռուսների նկատմամբ: Ավստրիան ստիպված էր համաձայնվել հարավգերմանական մանր պետություններից կազմված Հռենոսյան միության ստեղծման հետ: Նորակազմ մի-

ությունն ընդունեց Ֆրանսիայի գերիշխանությունը:

Նապոլեոնը վերջ տվեց նաև Գերմանական ազգի սրբազան հռոմեական կայսրությանը, որը վաղուց արդեն գոյություն ուներ միայն թղթի վրա:

Ռազմական հաղթանակներին հետևում էին դիվանագիտականները: Դրանցից ամենակարևորը 1806 թ. հայտարարված Անգլիայի մայրցամաքային շրջափակումն էր, որն արդյունք էր Ֆրանսիայի ձնշման:

Մայրցամաքային Եվրոպայում միակ չպարտված հզոր տերությունը մնացել էր Ռուսաստանը: 1807 թ. կնքվեց *Տիլզիտի պայմանագիրը*, որով ռուսական կայսր Ալեքսանդր I-ը ձանաչեց Ֆրանսիայի բոլոր տարածքային ձեռքբերումները Եվրոպայում: Փոխարենը նա ստացավ գործողությունների ազատություն իր վաղեմի հակառակորդ Օսմանյան կայսրության և Շվեդիայի դեմ: Դա ռուսական դիվանագիտության կարևոր հաղթանակն էր: Պատահական չէ, որ հետագայում Նապոլեոնը խոստովանում էր, որ նախքան Ռուսաստանի դեմ 1812 թ. պատերազմը սկսելը ինքը «կիսով չափ» արդեն պարտված էր:

Ֆրանսիայի 1812 թ. ծանր պարտությունը Ռուսաստանից փոխեց ուժերի հարաբերակցությունը Եվրոպայում: Արդեն հաջորդ տարում Ռուսաստանը և Պրուսիան կնքեցին հակաֆրանսիական հերթական դաշինքը, որին շուտով միացավ Ավստրիան: Այդ երկրների միացյալ բանակը պարտության մատնեց Նապոլեոնին 1813 թ. Լայպցիգի մոտակայքում տեղի ունեցած «*ժողովուրդների ձակասամարտում*»: 1814 թ. կնքվեց քառակողմ

(Ռուսաստան, Անգլիա, Ավստրիա, Պրուսիա) հակաֆրանսիական պայմանագիր,

որը հիմք դրեց Եվրոպայի միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգին:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞ր պետությունները առավել շահեցին Վեստֆալյան խաղաղության պայմանագրից: Եվրոպական պետությունների փոխհարաբերություններում XVII դ. երկրորդ կեսին ինչպիսի նոր գործոն հանդես եկավ: Ո՞ր պետություններն էին կազմում միջազգային հարաբերությունների առանցքը Արևելյան Եվրոպայում:
2. Ի՞նչ արտաքին քաղաքականություն էր վարում հեղափոխական Ֆրանսիան: Ինչո՞ւ նա հայտնվեց դիվանագիտական մեկուսացման մեջ: Ցույց տվեք հեղափոխության տարածման քաղաքականության արդյունքները:
3. Ներկայացրե՛ք Դիրեկտորիայի դիվանագիտության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները և դրա արդյունքները:
4. Ո՞ւմ դեմ էր ուղղված Նապոլեոնի արտաքին քաղաքականությունը: Ո՞վ էր Թալեյրանը, ինչո՞վ է նա հայտնի: Որո՞նք էին ցամաքային Եվրոպայում Նապոլեոնի հաջողությունների պատճառները: Ինչո՞ւ Ֆրանսիան պարտվեց Ռուսաստանին, ի՞նչ հետևանքներ դա ունեցավ:

§ 2. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1814–1860–ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Վիեննայի համաժողովը և Սրբազան դաշինքի ստեղծումը: Վիեննայի համաժողովը (1814–1815 թթ.) իր ժամանակի համար բացառիկ երևույթ էր: Այն ոչ միայն իրականացրեց հետպատերազմյան Եվրոպայի տարածքային վերաբաժանումը, այլև դրեց միջազգային հարաբերությունների նոր համակարգի հիմքը, որը գործեց ավելի քան կես դար: Վիեննայի համաժողովը նաև մշակեց դիվանագիտական գործունեության հիմքերը, որոնք լայնորեն կիրառվում են մինչ օրս:

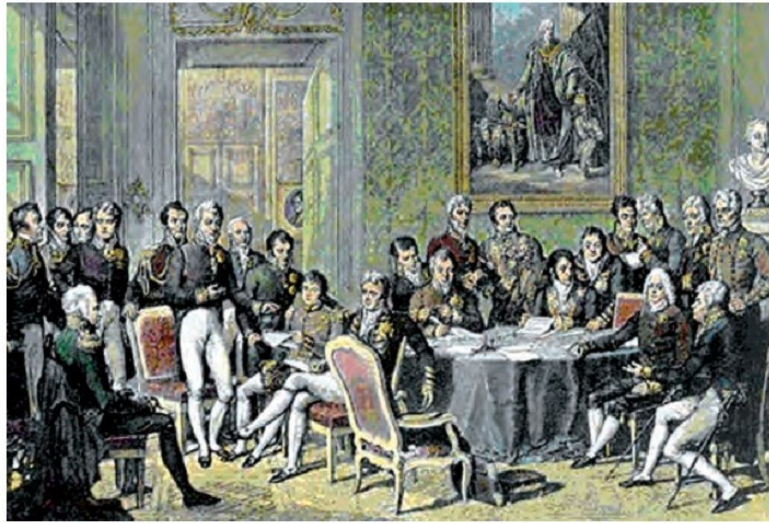
Նապոլեոնյան Ֆրանսիային հաղթած տերությունները՝ Ռուսաստանը, Անգլիան, Ավստրիան, Պրուսիան Եվրոպայում ուժերի հարաբերակցությունը պահպանելու համար ստիպված էին համաժողովի աշխատանքներին մասնակից դարձնելու պարտված Ֆրանսիային: Մասնակցում էին նաև Շվեդիան, Իսպանիան, Պորտու-

գալիան, որոնք, սակայն, համաժողովում որոշիչ դեր չէին խաղում:

Համաժողովում գլխավոր դեր էին խաղում ռուսական կայսր *Ալեքսանդր I-ը* և ավստրիական կայսր *Ֆրանց I-ը*, ինչպես նաև ժամանակի խոշորագույն դիվանագետներից Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար *Թալեյրանը* և Ավստրիայի կանցլեր *Մետերնիխը*:

Թալեյրանը համաժողովի առաջին փուլի իրական առաջատար դեմքն էր: Նրա դիվանագիտական հանձարի մեծագույն նվաճումը հաղթողների միջև գոյություն ունեցող հակասությունների օգտագործման միջոցով պարտված Ֆրանսիայի տեղի վերականգնումն էր Եվրոպայի տերությունների շարքում:

Կայսր Ալեքսանդր I-ը, զիջելով Թալեյրանին դիվանագիտական պայքարում, փորձում էր ստանձնել համաժողովի

Վիննայի համաժողովը

հոգևոր ղեկավարի դերը: Նա էր հեղինակել 1815 թ. սեպտեմբերին ընդունված հայտարարագիրը, որը հիմք հանդիսացավ Սրբազան դաշինքի ստեղծման համար:

Քրիստոնեական կրոնի ոգով տոգորված այդ փաստաթղթում նշվում էր, որ այսուհետ տերությունները իրենց միջազգային հարաբերություններում պետք է ղեկավարվեն սիրո, արդարության, խաղաղության և եղբայրության սկզբունքներով: Սակայն իրականությունը շատ հեռու էր այդ վերացական դատողություններից: Համաժողովի մասնակիցների միջև ծավալվել էր կատաղի դիվանագիտական պայքար նոր տարածքներ զավթելու համար: Պրուսիան ձգտում էր իրեն միացնել Սաքսոնիան, Ռուսաստանը՝ Պրուսիայի տիրապետության տակ գտնվող լեհական հողերը, Ավստրիան՝ ավելացնել իր իտալական տիրույթները: Միայն Անգլիան էր, որը չէր ձգտում հասնելու տարածքային ձեռքբերումների Եվրոպայում՝ սահմանափակվելով Հնդկաստանում ու Հնդ-

կաշինում Ֆրանսիայից զավթած գաղութներով:

Համաժողովում ընդգծվում էր նաև միապետների օրինական իրավունքը ղեկավարելու երկրները և ժողովուրդներին՝ որպես միասնական քրիստոնեական ընտանիքի անդամների հայրեր: Նրանց կամքը համարվում էր սրբազան, իսկ դրա դեմ ամեն մի ընդվզում՝ անօրինական:

Համաժողովը կարևոր նշանակություն ունեցավ միջազգային հարաբերությունների համակարգը մեծ տերությունների կողմից ավելի «կառավարելի» դարձնելու տեսակետից: Համակարգի մասնակից տերությունների միջև հավասարակշռության պահպանումը համարվեց կարևորագույն նպատակ: Այդ համակարգն ընդունված է անվանել նաև «Եվրոպական համերգ»:

Սրբազան դաշինքի գործունեությունը: Սրբազան դաշինքը նախ և առաջ ձգտում էր մեծ տերությունների տարածքային զավթումներին օրինական տեսք հաղորդելու և այդպիսով պահպանելու

համակարգի հավասարակշռությունը: Իսկ մյուս կարևոր նպատակը Եվրոպայում ծավալվող հեղափոխությունների դեմ բոլոր միջոցներով պայքարելն էր:

Վիեննայի համաժողովում որոշում ընդունվեց լեհական հողերը բաժանելու Ռուսաստանի, Պրուսիայի և Ավստրիայի միջև: Սաքսոնիայի մեծ մասն անցավ Պրուսիային, ինչպես նաև մի շարք այլ գերմանական հողեր: Այդպիսով ավելի ուժեղացան Պրուսիայի՝ որպես համաժողովի կողմից ստեղծված Գերմանական միության ղեկավարի դիրքերը:

Վիեննայի համաժողովը մերժեց մի շարք ազգերի իրավունքը՝ ստեղծելու իրենց ազգային պետությունները՝ համարելով դա անօրինական: Մերօրյա տեսանկյունից այդ մոտեցումը նշանակում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքի չճանաչում: Այդպես իտալացիները, գերմանացիները, լեհերը, բելգիացիները, ֆինները և նորվեգացիները զրկվեցին իրենց ազգային պետությունն ունենալու իրավունքից:

Սրբազան դաշինքի անդամ պետությունները պարբերաբար կազմակերպում էին համաժողովներ, որտեղ քննարկվում էին գոյություն ունեցող աշխարհակարգին սպառնացող վտանգները և դրանց կանխմանն ուղղված համատեղ գործողությունները:

Սրբազան դաշինքը, սակայն, միայն ժամանակավորապես ապահովեց ձևավորված աշխարհակարգի անխափան գոյությունը: Արդեն 1820–ական թվականներին սկիզբ առան հեղափոխություններ (Իսպանիա, Իտալիա) և ազգային–ազատագրական շարժումներ: Դաշինքի անունից գործող Ֆրանսիան զորք մտցրեց

Իսպանիա և վերականգնեց այնտեղ Բուրբոնների արքայատոհմի իշխանությունը: Նույնը կատարվեց Իտալիայում, որտեղ միայն ավստրիական բանակի ներխուժման շնորհիվ իրենց գոյությունը պահպանեցին Նեապոլի և Պյեմոնտի թագավորությունները:

Այնուամենայնիվ, արդեն 1820–ական թվականներին Դաշինքի անդամների հարաբերություններում սկսեցին նկատվել տարաձայնություններ: Դա դրսևորվեց հունական ապստամբության հարցում:

1821 թ. Հունաստանում սկսվել էր ապստամբություն օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու նպատակով: Ի վիճակի չլինելով սեփական ուժերով ճնշելու այն՝ սուլթանը հույների դեմ ուղղեց իրենից կախյալ Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամեդ Ալիի բանակը: Եգիպտացիները հասան հաջողության, սակայն կղզիներում հույները դեռևս դիմադրում էին: Սրբազան դաշինքը դատապարտեց հույների ապստամբությունը ընդդեմ «օրինական տիրակալի»: Ավստրիայի կանցլեր Մետերնիխը առաջարկեց չմիջամտել հույների և թուրքերի միջև ընթացող պատերազմին:

Սակայն 1825 թ. Ռուսաստանը, լինելով դաշինքի անդամ, այնուամենայնիվ որոշեց միջամտել հունական գործերին՝ նպատակ ունենալով մեծացնելու իր ազդեցությունը Բալկաններում: Այդպիսի դիրքորոշում որդեգրեց նաև Անգլիան՝ առաջնորդվելով միևնույն դրդապատճառներով: 1827 թ. կնքվեց ռուս–անգլո–ֆրանսիական համաձայնագիր հունական հարցում համատեղ գործունեության վերաբերյալ: Դաշնակիցները առաջարկեցին սուլթանին զորքերը դուրս բերել Հունաստանից և

վերջինիս ինքնավարություն տրամադրել: Մերժում ստանալով՝ դաշնակիցների միացյալ նավատորմը Նավարինի մոտ ջախջախեց օսմանյան ուժերը: Հաջորդ տարի Նիկոլայ I-ը պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը, իսկ ֆրանսիական զորքերը ափ իջան Հունաստանում: Արդյունքում՝ Հունաստանը ձեռք բերեց անկախություն:

Միջազգային հարաբերությունները XIX դարի 30–60-ական թվականներին: Եվրոպայի միջազգային հարաբերություններում շուտով սկսվեցին նոր միտումներ, որոնցից կարևորագույնը Սրբազան դաշինքի անդամների միջև հակասությունների խորացումն էր և Դաշինքի վերացումը:

Դաշնակիցների միջև հակասությունները սրվեցին՝ կապված Օսմանյան կայսրության և կախյալ Եգիպտոսի միջև սկսված պատերազմի հետ: Օգտվելով 1828–1829 թթ. Օսմանյան կայսրության՝ Ռուսաստանից կրած պարտությունից՝ Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամեդ Ալին 1831 թ. զորք մտցրեց Սիրիա և Լիբանան ու պարտության մատնեց թուրքերին: Անգլիան և Ֆրանսիան մերժեցին սուլթանին՝ օգնելու Եգիպտոսի դեմ պատերազմում: Միայն Ռուսաստանը դրական արձագանք տվեց և նույնիսկ մի նավախումբ ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս: Մուհամեդ Ալին ստիպված էր հետ քաշել իր զորքերը:

Զգալով Օսմանյան կայսրության վրա Ռուսաստանի ազդեցության խորացումը՝ Անգլիան և Ֆրանսիան իրենց վրա վերցրին թուրքերի և եգիպտացիների միջև բանակցությունները կազմակերպելու խնդիրը: Օսմանյան կայսրության և

Եգիպտոսի միջև կնքվեց պայմանագիր, որով Եգիպտոսը, ձևականորեն համարվելով սուլթանից կախյալ, ստացավ Սիրիան և Պաղեստինը:

Եգիպտական միջադեպը եվրոպական տերություններն օգտագործեցին նաև Օսմանյան կայսրության նկատմամբ իրենց վերահսկողությունը մեծացնելու հարցում: 1840 թ. Լոնդոնում Ռուսաստանը, Անգլիան, Ավստրիան, Պրուսիան և Օսմանյան կայսրությունը կնքեցին համաձայնագիր: Ըստ դրա՝ հիշյալ պետությունները պարտավորվում էին աջակցել կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը: Միաժամանակ արգելվեց պետությունների ռազմանավերի մուտքը Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցներ:

Վերոհիշյալ իրադարձությունները հստակորեն դրսևորեցին Սրբազան դաշինքի անկայունությունը: Այս շրջանից եվրոպական դիվանագիտական դաշտում սկսվում է դաշնակիցների հարաբերությունների պարբերական սրում: Եվրոպական տերություններից յուրաքանչյուրը, բացի Վիեննայի համաժողովում իրենց վրա վերցրած համատեղ պարտավորություններից, ունեին սեփական քաղաքական և տնտեսական շահերը, որոնք պատմական որոշակի հանգամանքներում պետք է գերակայեին ընդհանուրի նկատմամբ: XIX դարի կեսերին, նաև հետագայում այդ շահերի կիզակետը Օսմանյան տերությունն էր, հատկապես դրա Բալկանյան հատվածը:

Դա վառ դրսևորվեց Ղրիմի պատերազմում (1853–1856 թթ.), երբ Դաշինքի անդամները հանդես եկան միմյանց դեմ արդեն ոչ թե դիվանագիտական դաշտում, այլ ռազմադաշտում: Այսպիսով՝ Սրբա-

զան դաշինքը և դրա հիման վրա ձևավորված քաղաքական համակարգը անցյալի գիրկն անցան: Միջազգային հարաբերություններում սկսեց գերիշխել պահի գործոնը, երբ պետությունների միջև հարաբերությունների բնույթը պայմանավորված էր պահի թելադրանքով՝ կապված որևէ որոշակի խնդրի լուծման հետ: Այդպիսի իրավիճակ ստեղծվեց 1858–1861 թթ. Ռումինիայի անկախության խնդրի շուրջ: Մոլդովայի և Վալախիայի միավորմամբ Ռումինիայի ստեղծումը առաջ բերեց

Օսմանյան կայսրության, Ավստրիայի և Անգլիայի դժգոհությունը: Սակայն վերջիններին չհաջողվեց արդյունավետ պայքարել այդ փաստի դեմ, քանի որ նրանք աջակցություն չստացան Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կողմից:

Միջազգային հարաբերություններում որակապես նոր փուլ սկսվեց Գերմանիայի միավորմամբ և դրան հաջորդած 1870–1871 թթ. ֆրանս-պրուսական պատերազմի արդյունքում:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ նպատակով էր գումարվել Վիեննայի համաժողովը: Ովքեր էին գլխավոր դերակատարները միջազգային այդ մեծ հավաքում: Պարզաբանե՞ք Ալեքսանդր I-ի հայտարարագրի էությունը, ինչ դեր խաղաց այն: Բացատրե՞ք նոր աշխարհակարգի բնորոշ կողմերը: Վերհանե՞ք Վիեննայի վեհաժողովի նշանակությունը:
2. Ո՞ր ուղղություններով ծավալեց իր գործունեությունը Սրբազան դաշինքը: Ինչո՞ւ անտեսվեց ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը: Ինչ տարաձայնություններ կային Սրբազան դաշինքի տերությունների միջև: Գնահատե՞ք Դաշինքի գործունեությունը:
3. Եվրոպայում XIX դարի կեսերին ինչ նոր միտումներ ի հայտ եկան միջազգային հարաբերություններում: Ներկայացրե՞ք տերությունների միջև ծավալված պայքարը Օսմանյան կայսրությունում իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար: Ինչ հետևանք ունեցավ Ղրիմի պատերազմը Վիեննայի աշխարհակարգի համար: Դրանից հետո ինչ գործոն էր գերակշռում եվրոպական միջազգային հարաբերություններում:

§ 3. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Միջազգային հարաբերությունների զարգացման նոր փուլը: Արդյունաբերական հասարակության երկրորդ շրջափուլում ի հայտ եկան նոր իրողություններ, որոնք մեծ դեր էին խաղում պետությունների միջև հարաբերություններում: Նախ՝ համաշխարհային տնտեսության ձևավորումը նպաստեց միջազգային հարաբերությունների ազատականացմանը: Միջազգային տնտեսական համագոր-

ծակցությունը դարձավ բազմակողմ և բազմաբնույթ:

Միջազգային հարաբերությունների ազատականացման գործում մեծ դեր էին խաղում նաև հասարակական շարժումները, մամուլը, համաեվրոպական մշակութային միջոցառումները և այլն: Եվրոպայում և Ամերիկայում առաջանում էին նաև տարբեր բնագավառներում համագոր-

ծակցող միջազգային ոչ պետական կազմակերպություններ:

Մարդկանց ամենից շատ մտահոգում էր պատերազմի հիմնախնդիրը: Գիտատեխնիկական մեծ նվաճումները նոր դարաշրջանում հնարավորություն տվեցին կատարելագործելու գենքի տեսակները, ստեղծելու նորերը: Լայն տարածում գտան հրազենի զանազան տեսակները՝ հրացանները և գնդացիները: Անցյալում մնացին ռազմական առազաստանավերը. Ղրիմի պատերազմից ի վեր նրանց փոխարինելու եկան ռազմական շոգենավերը: Պատերազմներն առավել քան երբևէ դարձան ավերիչ և հաճախակի:

Այս ամենը դրդեց տարբեր երկրների առաջադեմ մարդկանց պայքար սկսելու բոլոր տեսակի պատերազմների դեմ: Այսպես առաջացավ խաղաղության կողմնակիցների միջազգային շարժումը: Նրանց մասնակիցներին անվանում էին **խաղաղապաշտներ՝ պացիֆիստներ** (լատ.՝ պացիֆիկոս՝ խաղաղարար): Խաղաղապաշտները համոզված էին, որ բոլոր ներքին և արտաքին հակամարտություններն անխտիր պետք է լուծել բանակցությունների ճանապարհով: **1843 թ.** նրանք առաջին անգամ Լոնդոնում գումարեցին Խաղաղության համաշխարհային համաժողով: Այդպիսի համաժողովների հրավիրումը դարձավ ավանդույթ:

Խաղաղապաշտները ծավալեցին հակապատերազմական լայն քարոզչություն, որը մեծ տարածում գտավ XIX դ. 80–90–ական թվականներին: Շարժմանը մասնակցում էին գիտնականներ, մշակույթի գործիչներ, ձեռներեցներ, բանվորներ, խորհրդականներ, լրագրողներ և այլք: Խաղաղապաշտները փորձում

էին կրոնական կամ իմաստասիրական գաղափարներով հիմնավորել բոլոր պատերազմների անբարոյականությունը: Նրանք դեմ էին ռազմական ծախսերի մեծացմանը, նոր զինատեսակների տարածմանը: **1891 թ.** Բեռնում (Շվեյցարիա) ստեղծվեց **Խաղաղության միջազգային քյուր:** Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին աշխարհի 19 երկրներում գործում էին 136 խաղաղապաշտական կազմակերպություններ: Խաղաղապաշտ նշանավոր գործիչներից 15–ն արժանացել են Նոբելյան մրցանակի:

Միջազգային համագործակցության կողմնակիցների գործունեության արդյունքներից մեկը, որը նպաստեց միջազգային իրավունքի ազատականացմանը, **Միջազգային կարմիր խաչի ընկերության** ստեղծումն էր (1863 թ.): Ընկերությունը, չեզոքություն պահպանելով, նպատակ ուներ օգնելու պատերազմներից բոլոր տուժածներին: Հետագայում կազմակերպությունն իր գործունեությունն ընդլայնեց, դարձավ ազդեցիկ միջազգային ուժ և գործում է ցայսօր:

Միջազգային կյանքում մեծ դեր էին խաղում նաև կրոնական, արհմիութենական, եկեղեցական և կանանց տարաբնույթ կազմակերպությունները: Իսկ **1894 թ.** ստեղծվեց **Միջազգային օլիմպիական կոմիտեն**, որը կարգավորում է միջազգային մարզաշխարհը:

Միջազգային իրավունքի մարդասիրական նորմերի տարածումը նպաստում էր ժողովուրդների փոխըմբռնմանը և խաղաղության պահպանմանը: Միջազգային ոչ պետական կազմակերպությունների գործունեությունը ստիպեց պետություններին ընդլայնել միջազգային իրավուն-

ջազգային իրավունքի շատ չափանիշներ այսօր ևս շարունակում են կիրառվել:

Ռազմաքաղաքական դաշինքների ձևավորումը Եվրոպայում: Արդյունաբերական հեղաշրջման ավարտը նշանավորվեց նոր, հակասական աշխարհաքաղաքական համակարգի ստեղծմամբ: Ինչպես նշվել է, արդյունաբերական ազգերի միջև ընդլայնվեց տնտեսական համագործակցությունը հանուն համաշխարհային պաշարների արդյունավետ օգտագործման: Մյուս կողմից՝ զարգացման այս դրական միտումը հետզհետե հակասական ընթացք էր ստանում: Արդեն գիտեք հետ մնացող երկրների և ժողովուրդների գաղութացման արյունոտ ընթացքի և հետևանքների մասին: Հետամնաց ազգերի նկատմամբ սեփական գերազանցության համոզմունքը եվրոպական ազգերի մոտ դարձավ մեծապետական գաղափարախոսության հիմնարար դրույթ: Դա իր տեսական ձևակերպումն ստացավ իմպերիալիզմի գաղափարախոսության տեսքով:

Հակասություններով լեցուն էին նաև զարգացած երկրների հարաբերությունները: Վիեննայի վեհաժողովի հաստատած «ուժերի հավասարակշռությունը» XIX դ. 60-ական թթ. փլուզվեց: Ազգային նոր պետությունների առաջացումը Եվրոպայում (Իտալիա, Գերմանիա, բալկանյան երկրներ) ստեղծեց նոր աշխարհաքաղաքական իրավիճակ: Ակնհայտ դարձավ, որ եվրոպական տերությունները ոչ միայն ձգտում էին նվաճելու հետամնաց երկրներ, այլև միայնակ տիրելու աշխարհին:

Օտտո Բիսմարկ

1883–1903 թթ. եվրոպական պետություններում ռազմական ծախսերը կրկնակի աճեցին, իսկ զինվորների քանակն աճեց 25%-ով: Եվրոպայում հակասություններն աստիճանաբար խորանում էին մի կողմից՝ նորաստեղծ Գերմանական կայսրության, Իտալիայի և Ավստրո-Հունգարիայի, մյուս կողմից՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև:

Ֆրանսիան չէր հաշտվում ֆրանս-պրուսական պատերազմում կրած պարտության և Էլզասի ու Լոթարինգիայի կորստյան հետ: Գերմանիայի կանցլեր Օ. Բիսմարկը ձգտում էր մեկ անգամ ևս ջախջախելու թուլացած Ֆրանսիան: Ռուսաստանը դեմ էր դրան, քանի որ չէր ցանկանում իր հարևանությամբ ունենալ հզոր տերություն: Ավստրո-Հունգարիան նպատակ ուներ իր ազդեցությունը տարածելու բալկանյան երկրներում, որին խոչընդոտում էր Ռուսաստանը: Հյուսիսային Աֆրիկայում հակասություններ առաջացան նաև Ֆրանսիայի և Իտալիայի միջև:

Օ. Բիսմարկը 1879–1882 թթ. ստեղծեց հզոր ռազմաքաղաքական *Եռյակ դաշինք*՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի մասնակցությամբ:

Եռյակ դաշինքի ստեղծումից հետո Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի համար պարզ դարձավ, որ Եվրոպայում իրենց գլխավոր հակառակորդը Գերմանական կայսրությունն է: Ուստի նրանց միջև ավելի վաղ սկսված մերձեցումը 1891–1893 թթ. ավարտվեց ռազմաքաղաքական դաշինքի կնքմամբ:

Այս բոլորը, ինչպես նաև գաղութային նվաճումների ընդլայնումն ավելի սրեցին միջազգային լարվածությունը: Մեծ Բրիտանիան, որ մինչ այդ վարում էր «*փայլուն մեկուսացման*» քաղաքականություն, զգուշանալով Գերմանիայի հզորացումից և իր գաղութները կորցնելու հեռանկարից, նույնպես դաշնակիցներ էր փնտրում: Դա հանգեցրեց երկու դարավոր հակառակորդների՝ Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի մերձեցմանը: Արդյունքում՝ 1904 թ. հարթվեցին բոլոր տարաձայնությունները, և աշխարհի ազդեցության ոլորտների բաժանման մասին նրանք եկան «*սրտագին համաձայնության*» (ֆրանսերեն՝ Entente cordiale, կրճատ՝ Անտանտ): 1907 թ. Անտանտին միացավ նաև Ռուսաստանը, որով համաձայնությունը դարձավ եռակողմ: *Եռյակ դաշինքի* և *Եռյակ միության*՝ Անտանտի մրցակցությունն ի վերջո հանգեցրեց համաշխարհային պատերազմի:

ԱՄՆ-ը միջազգային հարաբերություններում: XIX դ. վերջին տասնամյակներում և XX դ. սկզբին միջազգային հարաբերություններում կարևոր տեղ էր

զբաղեցնում նաև ԱՄՆ-ը: Ճիշտ է, ԱՄՆ-ը չէր խառնվում եվրոպական գործերին: Մի կողմից՝ դա վկայում է այն մասին, որ նա դեռևս չէր կարող իր կամքը թելադրել եվրոպական տերություններին: Մյուս կողմից՝ ԱՄՆ-ն այնքան էր հզորացել, որ չէր ցանկանում իր գործունեությունը սահմանափակել պայմանագրերով և դրանցից բխող պարտավորություններով:

ԱՄՆ-ի աշխարհաքաղաքական շահերը տվյալ դարաշրջանում ներառում էին Լատինական Ամերիկան, Խաղաղ օվկիանոսի ավազանի և հատկապես Հեռավոր Արևելքի երկրները:

ԱՄՆ-ը Լատինական Ամերիկայում վարում էր «*մեծ մսհակի*», այսինքն՝ բռնի ուժով իր ազդեցությունն այնտեղ հաստատելու քաղաքականություն: *Կուրսան* իր ազդեցությանը ենթարկելուց հետո (1898–1901 թթ.) ԱՄՆ-ը 1903 թ. Պանամայում խռովություն հրահրեց: *Պանաման* անջատվեց Կոլումբիայից և դարձավ առանձին պետություն: Միայն դրանից հետո ԱՄՆ-ը կարողացավ իրագործել Պանամայի ջրանցքի կառուցումը, որը տնտեսական մեծ նշանակություն ուներ: Նույն ձևով ԱՄՆ-ը Լատինական Ամերիկայի երկրներին պարտադրում էր պայմանագրեր, ինչն իրավունք էր տալիս նրան միջամտելու այդ պետությունների ներքին գործերին:

ԱՄՆ-ը բոլոր միջոցներով ձգտում էր նաև տիրելու Խաղաղ օվկիանոսի հարողակցության ուղիներին: XIX դ. վերջին նա իր հովանավորությունը տարածեց Ֆիլիպինների, Հավայան կղզիների և Սամոայի մի մասի վրա: Միևնույն ժամանակ սկսվեց նաև ներթափանցումը Կորեա և

Չինաստան: Այդ ժամանակ արդեն մեծ տերությունները Չինաստանը բաժանել էին ազդեցության գոտիների: Սակայն ԱՄՆ-ը 1899 թ. հայտարարեց, որ ինքը

Չինաստանում վարելու է «*բաց դռների և հավասար հնարավորությունների*» քաղաքականություն: Այդպես նա ապահովեց իր ներկայությունը նաև Չինաստանում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ նոր իրողություններ ազդեցին միջազգային հարաբերությունների զարգացման վրա Նոր դարերում: Ինչը նպաստեց խաղաղապաշտական շարժման առաջացմանը: Թվարկե՞ք միջազգային նորաստեղծ մյուս կազմակերպությունները: Ինչ նշանակություն ունեցան Հաագայի 1889 թ. և 1907 թ. միջազգային համաժողովները:
2. Նշե՞ք Եվրոպայում ռազմաքաղաքական երկու դաշինքների առաջացման պատճառները: Երբ դրանք ստեղծվեցին, թվարկե՞ք մասնակից երկրներին:
3. Որո՞նք էին ԱՄՆ-ի միջազգային դերի աճին նպաստող գործոնները: Ինչո՞ւ ԱՄՆ-ը չէր խառնվում եվրոպական գործերին: Ո՞ր տարածքներն էին մտնում նրա աշխարհաքաղաքական շահերի ոլորտը: Բացատրե՞ք «մեծ մահակի» ու «բաց դռների և հավասար հնարավորությունների» սկզբունքների էությունը. ո՞ր երկրների նկատմամբ էր ԱՄՆ-ը կիրառում դրանք:

§ 4. ՆՎԱՃՈՂԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍՎՋԲԻՆ

Նոր դարերի պատերազմների բնույթը: Պատերազմները միշտ ուղեկցել են մարդկությանը և եղել համաշխարհային պատմական գործընթացի անբաժան մասը: Նոր դարերում պատերազմների գլխավոր պատճառ դարձավ հումքի և սպառման շուկաների համար պետությունների տարածքային և գաղութային ընդարձակման անգուսպ միտումը: Մյուս կարևոր պատճառը նոր՝ ազգային պետությունների առաջացման անկասելի գործընթացն էր, որն անհնար էր առանց բռնության և ուժի կիրառման: Այս պատճառներից ելնելով՝ պատերազմներն իրենց բնույթով լինում են **արդարացի և անարդարացի:**

Արդարացի են այն պատերազմները, որոնք նպատակ ունեն ազգն ազատագրելու մեկ այլ ազգի տիրապետությունից, բուն պատմական սահմաններում ստեղ-

ծելու ազգային պետություն: Նոր ժամանակներում այդպիսի ազատագրական պատերազմների գլխավոր գաղափարը **ազգերի ինքնորոշման բնական իրավունքն** էր: Այդպիսի պատերազմների արդյունքում են առաջացել Բալկանյան թերակղզու և Լատինական Ամերիկայի պետությունները: Արդարացի պատերազմներն ուղեկցվել են նաև հասարակությունների արդիականացմամբ, որի ընթացքում մարդն ազատագրվել է սոցիալական և կրոնական ճնշումներից: Արդարացի պատերազմների օրինակ են ազգային հեղափոխությունները, երբ ազգն ազատագրվում է օտար տիրապետությունից կամ բռնի ուժով հաղթահարում մասնատվածությունը և պայմաններ ստեղծում տնտեսական ու սոցիալական զարգացման համար: Իհարկե, այս բաժանումները պայմանական են, որովհետև արդարացի

պատերազմների նպատակը թե՛ ազգի, թե՛ մարդու ազատագրումն է բոլոր տեսակի ճնշումներից:

Անարդարացի են այն պատերազմները, որոնք նպատակ ունեն բռնությամբ յուրացնելու այլ ազգերի տարածքները և շահագործելու նվաճված ժողովրդին: Ինչպես նշվեց, նոր ժամանակներում այդպիսի զավթողական պատերազմների մեծ մասը տեղի էր ունենում գաղութացման ընթացքում: Պատերազմներ տեղի էին ունենում ոչ միայն բնիկ ժողովուրդների դեմ, այլև գաղութատեր երկրների միջև:

Աշխարհի տարածքային բաժանման համար պատերազմները: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին երկրագնդի տարբեր կողմերում աշխարհի տարածքային բաժանման համար տեղի էին ունենում բազմաթիվ տեղական պատերազմներ: Դրանք զավթողական կամ, ինչպես հաճախ անվանում են, իմպերիալիստական պատերազմներ էին: Այդպիսիներից էր **խապանա-ամերիկյան** պատերազմը Կուբայում գերիշխելու համար:

Լատինական Ամերիկայում գտնվող Կուբան դեռևս շարունակում էր մնալ Իսպանիայի գաղութ: Իսպանական լծի դեմ 1895–1898 թթ. հերթական անգամ բռնկվեց ազատագրական պատերազմ: Այս անգամ այն հաջողություն ունեցավ, և մոտ էր հաղթանակը: Սակայն 1898 թ. ԱՄՆ-ը Կուբային օգնելու պատրվակով պատերազմ հայտարարեց Իսպանիային: Կարճ ժամանակում Իսպանիան պարտվեց, իսկ ԱՄՆ-ի զորքերը հաստատվեցին Կուբայում: Կուբան ձևականորեն հռչակվեց անկախ պետություն (1902 թ.): Ամերիկյան զորքերը «Համաշխարհային

շաքարամանից», ինչպես անվանվում էր Կուբան, հեռացան միայն այն բանից հետո, երբ նրա սահմանադրության մեջ ամրագրվեց երկրի ներքին գործերին ԱՄՆ-ի միջամտության և նրա տարածքն օգտագործելու իրավունքը:

Մեծ Բրիտանիան ձգտում էր զավթելու Աֆրիկայի հարավում գտնվող բուրերի (գլխավորապես հոլանդական գաղութարար նորաբնակների հետնորդները) ստեղծած երկու հանրապետությունների՝ **Տրանսվաալի և Օրանժի**՝ ավմաստով հարուստ հողերը: **1899–1902 թթ.** տեղի ունեցավ անգլո-բուրական պատերազմ: Այդ պատերազմին բնիկ աֆրիկացիները չէին մասնակցում: Երկու ձակատամարտերում բուրերին պարտվելուց հետո անգլիացիներն իրենց զորքի թիվը հասցրին 450 հազարի: Չնայած փոքրաթվությանը՝ բուրերը կռվում էին մեծ անձնագոհությամբ: Անգլիացիները կազմակերպում էին զանգվածային ջարդեր, ստեղծում համակենտրոնացման ճամբարներ: Ի վերջո բուրերի ուժերը սպառվեցին, և նրանք հանձնվեցին:

Աֆրիկայում և Ասիայում զավթողական պատերազմներ էին վարում նաև Ֆրանսիան, Գերմանիան և Իտալիան: Վերջինս, որ երազում էր վերականգնել երբեմնի Հռոմեական կայսրությունը, նվաճումներ սկսեց Աֆրիկայում: **1911–1912 թթ.** պատերազմելով Օսմանյան տերության դեմ՝ Իտալիան նրանից զավթեց **Տրիպոլիտանիան** և **Կիրենայիկան**: Այդ տարածքում ստեղծվեց **Լիբիա** գաղութը:

Երկու կողմերի համար անարդարացի էր նաև **1904–1905 թթ. ռուս-ձապոնական պատերազմը**: Ռուսաստանը և Ճապոնիան ձգտում էին իրենց գերիշխանությունը

հաստատելու Չինաստանի հյուսիսարևելյան մասում, Կորեայում, Սախալինում և այլուր: Մեծ զոհերի գնով Ճապոնիային հաջողվեց հաղթել և զավթել Սախալինի հարավային մասը, ամրապնդվել Կորեայում և Ռուսաստանին հարող ծովերում:

Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պատերազմները և Եվրոպան: Արևելյան հարցը, ինչպես նշվել է, Օսմանյան տերության լինել-չլինելու, հպատակ ազգերի ազատագրման դժվարին հիմնախնդիրների ամբողջությունն է: Օսմանյան ժառանգության համար սուր պայքար էին մղում Ռուսաստանը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Ավստրո-Հունգարիան, ավելի ուշ նրանց միացան Գերմանիան և Իտալիան: Արևելյան հարցում տերություններն իրենց միջամտությունն արդարացնում էին քրիստոնյաներին պաշտպանելու կամ Օսմանյան տերության ամբողջականության պահպանման պատճառաբանությամբ:

Հերթական պատերազմը օսմանյան ժառանգության համար տեղի ունեցավ **1877-1878 թթ.**: Պատերազմում Ռուսաստանը հաղթեց և կնքեց իր համար շահավետ Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը: Այն նպաստեց բալկանյան ազգերի ազատագրմանը, որոնք արդարացի պատերազմի մեջ էին սուլթանի դեմ: Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվեց նաև Արևմտյան Հայաստանում կատարել բարեփոխումներ: Օսմանյան տերությունը կանգնած էր փլուզման շեմին: Վախենալով Բալկաններում և Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի գերիշխանության հաստատումից՝ տերությունները **1878 թ. Բեռլինում** հրավիրեցին վեհաժողով:

Նրանք պատերազմի սպառնալիքով ստիպեցին Ռուսաստանին հրաժարվել իր նվաճումների մի մասից: Սուլթանին օգնելու դիմաց Ավստրո-Հունգարիան գրավեց Բոսնիան և Հերցեգովինան, իսկ Անգլիան՝ Կիպրոսը, ավելի ուշ՝ նաև Եգիպտոսը:

XX դ. սկզբներին Անտանտի և Եռյակ դաշինքի երկրների միջև հակամարտությունները հաջորդում էին մեկը մյուսին: Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիայի հետ դաշնակցելով, սկսեց ներթափանցել Բալկաններ և Օսմանյան կայսրություն, որոնք ավանդաբար Անգլիայի և Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտներն էին:

Բալկանյան պետությունների գլխավոր հակառակորդը նախկինի պես մնում էր Օսմանյան տերությունը: Օգտվելով նրա թուլացումից՝ Բուլղարիան, Սերբիան, Հունաստանը, Չեռնոգորիան ստեղծեցին Բալկանյան միությունը: Այս դաշինքին ոգևորում էր Անտանտը: **1912 թ. հոկտեմբերին** դաշնակիցները պատերազմ սկսեցին Օսմանյան տերության դեմ (վերջինիս պաշտպանում էր Եռյակ դաշինքը):

Անշուշտ, **Բալկանյան առաջին պատերազմը** արդարացի պատերազմ էր, քանի որ նվաճված երկրները օսմանների կողմից բռնազավթված ազգային տարածքներ էին: Սակայն Բալկանյան միությունը չկարողացավ օգտվել հաղթանակից, որովհետև դաշնակիցները դրանից հետո անտեսեցին ազատագրված հողերի ազգային պատկանելությունը: Նրանք փորձեցին իրար մեջ բաժանել Մակեդոնիան և Ալբանիան: Բալկանյան միությունը քայքայվեց: Սերբիան, Հունաստանը, Ռումինիան և պարտված Օսմանյան տերությունը դաշինքի մեջ մտան ընդդեմ

Բուլղարիայի: Բուլղարիան, որին աջակցում էր Եռյակ դաշինքը, 1913 թ. հունիսի 29–ին ռազմական գործողություններ սկսեց Սերբիայի դեմ: Այսպես սկսվեց *Բալկանյան երկրորդ պատերազմը*, որ-

տեղ բուլղարական բանակը պարտվեց: Բալկանյան պատերազմները խորացրին հակասությունները Անտանտի և Եռյակ դաշինքի միջև, արագացրին Առաջին աշխարհամարտի սանձազերծումը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Նոր դարերում որո՞նք էին պատերազմների գլխավոր պատճառները: Ըստ այդմ՝ ի՞նչ բնույթ էին ունենում պատերազմները: Բերե՞ք օրինակներ:
2. Ո՞րն էր աշխարհի տարբեր մասերում բռնկված զավթողական տեղական ռազմական բախումների գլխավոր պատճառը: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին ո՞ւմ միջև, ե՞րբ և ո՞ր երկրների համար տեղի ունեցան նման պատերազմներ: Ներկայացրե՞ք դրանց արդյունքները:
3. Ցոյց տվե՞ք ռուս–ձապոնական պատերազմի պատճառները: Ներկայացրե՞ք դրա արդյունքները:
4. Բալկանյան տարածաշրջանի համար ո՞ր տերություններն էին պայքարում: Ի՞նչի հասան նրանք XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին: Ի՞նչ արդյունքներ տվեց Բալկանյան առաջին պատերազմը: Ի՞նչո՞ւ տեղի ունեցավ Բալկանյան երկրորդ պատերազմը:

§ 5. ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՍԿԻԶԲԸ

Արդյունաբերական քաղաքակրթության ձգնաժամը: Արդյունաբերական քաղաքակրթությունը հիմնականում ընդգրկում էր Եվրոպան և Ամերիկան: Այն անվանում են եվրոպակենտրոն, քանի որ ձևավորվել է Եվրոպայում: Եվրոպան համարել են աշխարհի կենտրոնն ու բարձունքը, իսկ մնացյալ աշխարհը՝ հետամնաց ծայրամաս:

Միննույն ժամանակ արդյունաբերական քաղաքակրթությանը բնորոշ են նաև պարբերաբար կրկնվող ձգնաժամերը: XX դարի սկզբին ակնհայտ դարձավ, որ Եվրոպայում կուտակվել են չլուծված լուրջ հակասություններ, որոնք սպառնում են կործանել արդյունաբերական քաղաքակրթությունը:

Որո՞նք էին ընդհանուր ձգնաժամի *գլխավոր պատճառները*:

Համաշխարհային տնտեսության առաջացումը տարբեր երկրների միջև սրեց մրցակցությունը հայրենական սպառնալիքների սպառնալիքների համար:

Մյուս կողմից՝ ազգային ձեռներեցության հետագա զարգացման համար անհրաժեշտ էին նաև նորանոր տարածքներ: XIX դարի վերջին մեծ տերությունների միջև ավարտվեց աշխարհի տարածքային բաժանումը: XX դարի սկզբին բաժանված աշխարհի վերաբաժանման համար պայքարը սպառնալի չափեր ընդունեց: Հենց դա էլ արդյունաբերական քաղաքակրթության ձգնաժամին տվեց համաշխարհային բնույթ:

ձգնաժամն ուներ նաև սոցիալական բովանդակություն: Մեքենայացված արտադրությունում աշխատանքի բնույթը կոլեկտիվ էր, որը հանգեցրեց անհատի

դիմագրկման: Հասարակության հիմնական զանգվածը՝ բանվորությունը, դառնում է մեքենայի կցորդ, դիմագուրկ զանգված, որն ապրում է մշտական դժվարությունների և դաժան մրցակցության պայմաններում: Այսպիսի իրավիճակում արդյունաբերական քաղաքակրթության գլխավոր արժեքները՝ ժողովրդավարությունը, ազատությունը, քաղաքացիական հասարակության գոյությունը դրվում են հարցականի տակ:

Արդեն նշվել է այն դրական պատմական մեծ դերը, որ խաղացել է ազգայնականությունը XVIII–XIX դարերում: Սակայն XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին ազգայնականությունը շատ երկրներում վերաճեց ազգայնամոլության, որի դրսևորումները դարձան մեծապետական շովինիզմը, ռասիզմը և օտարատյացությունը: Ազգը և նրա կազմակերպման քաղաքական ձևը՝ պետությունը, սրբացվեցին որպես բարձրագույն արժեքներ: Ազգային պետության գաղափարը շատ դեպքերում տիրապետող դարձավ ժողովրդավարության գաղափարից: Այսպիսի պայմաններում արդարացվում էին հպատակ ազգերի նկատմամբ բռնաճնշումները, գաղութային նվաճումները: Ազգայնամոլությունը դարձավ զանգվածային գիտակցություն, որն աղետալի հետևանքներ ունեցավ: Եվրոպական բոլոր պետություններն անընդմեջ ավելացնում էին ռազմական ծախսերը, ստեղծում նոր զինատեսակներ, վարում նվաճողական պատերազմներ:

Առաջին աշխարհամարտի մասնակիցների նպատակները: 1914 թվականին ակնհայտ դարձավ Եվրոպայում ձևավոր-

ված երկու ռազմաքաղաքական դաշինքների՝ Եռյակ միության և Անտանտի հակամարտության անհաշտելի ընթացքը: Երկու խմբավորումների գլխավոր երկրների նպատակներն անարդարացի էին և իմպերիալիստական:

Գերմանական կայսրությունը ձգտում էր իրագործելու համագերմանական գաղափարները՝ Եվրոպայի կենտրոնում ստեղծել «Մեծ Գերմանիա», զավթել Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Բելգիայի գաղութները, Ռուսաստանից խլել Ուկրաինան, մերձբալթյան երկրները, լեհական հողերը, գերիշխել Բալկանյան թերակղզում և Մերձավոր Արևելքում: Գերմանացիների կարծիքով՝ այդ ամենը ի վերջո կհանգեցներ Գերմանիայի համաշխարհային գերիշխանության հաստատման:

Գերմանիայի դաշնակից Ավստրո-Հունգարիան խնդիր էր դրել Գերմանիայի հետ միասին կանխելու սլավոնական նոր պետությունների կազմավորումը Բալկաններում, ինչպես նաև զավթելու Սերբիան, Չեռնոգորիան, Ռուսաստանի կազմում գտնվող լեհական հողերի մի մասը, գերիշխելու Ադրիատիկ, Սև և Էգեյան ծովերում:

Իտալիան ձգտում էր Ավստրո-Հունգարիայից խլելու Ադրիատիկ ծովի հյուսիսային ափերը, զավթելու Ալբանիան, գերիշխելու Միջերկրական ծովում: Ծայրահեղ ազգայնամոլները նույնիսկ երազում էին վերականգնել Հռոմեական կայսրության երբեմնի փառքը:

Մեծ Բրիտանիան նպատակ ուներ պահպանելու իր գաղութային կայսրության ամբողջականությունը և ջախջախելու իր գլխավոր մրցակից Գերմանիային:

Բացի այդ, նա մտադիր էր մասնատել Օսմանյան կայսրությունը, նվաճել Միջագետքը, Պաղեստինը և ամրապնդվել Եգիպտոսում:

Ֆրանսիան ծրագրել էր ոչ միայն վերադարձնել 1871 թ. Գերմանիային զիջած Էլզասը և Լոթարինգիան, այլև զավթել հանքերով հարուստ Հռենոսի ձախ ափը: Ֆրանսիան խնդիր էր դրել նաև նվաճելու Սիրիան, Կիլիկիան և գերմանական գաղութներ:

Ռուսաստանը ձգտում էր ջախջախելու Գերմանիային և Ավստրո-Հունգարիային, իր գերիշխանությունը տարածելու քաղկանյան երկրներում, մասնատելու Օսմանյան տերությունը, զավթելու Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցները, Արևմտյան Հայաստանը, հասնելու Միջերկրական ծով:

Օսմանյան տերությունը խնդիր էր դրել Ռուսաստանից զավթել Արևելյան Հայաստանը, Վրաստանը, ամբողջ Կովկասը, Ղրիմը, Միջին Ասիան, իսկ Իրանից՝ Իրանական Ատրպատականը: Իշխանության գլուխ գտնվող երիտթուրքերը դրանով իսկ մտադիր էին իրագործելու իրենց երազած պանթյուրքական ծրագիրը: Այդ ծրագրի մաս էր կազմում Հայաստանի հայաթափումը և հայերի զանգվածային ոչնչացումը:

Ճապոնիան մտադիր էր Խաղաղ օվկիանոսում գրավել գերմանական գաղութները և տիրել Չինաստանին:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, որ պատերազմի մեջ մտավ ավելի ուշ, ձգտում էր ստանալու տնտեսական օգուտներ, ամրապնդելու իր դիրքերը Լատինական Ամերիկայում և ամբողջ աշխարհում:

Առաջին աշխարհամարտի մեջ ներքաշվել էին նաև երկրներ, որոնք հետապնդում էին ազատագրական նպատակներ: Այդպիսին էին Սերբիան, Չեռնոգորիան, Հայաստանը և այլ երկրներ:

Պատերազմի սկիզբը և մագնական գործողությունները 1914–1916 թվականներին: 1914 թ. ամռանը Եվրոպայում քաղաքական իրադրությունը չափազանց սրվել էր: Մեծ պատերազմի առիթը դարձավ սերբ ազգայնական մի կազմակերպության կողմից Ավստրո-Հունգարիայի թագաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանդի սպանությունը:

Ավստրո-Հունգարիան իր դաշնակից Գերմանիայի հետ խորհրդակցելուց հետո պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանի դաշնակից Սերբիային: Ռուսաստանը զորահավաք սկսեց: Ի պատասխան՝ Գերմանիան **օգոստոսի 1-ին** պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին, իսկ օգոստոսի 3-ին՝ Ֆրանսիային: Գերմանիան, խախտելով Բելգիայի չեզոքությունը, նրա տարածքով հարձակվեց Ֆրանսիայի վրա: Դա առիթ դարձավ, որ օգոստոսի 4-ին Անգլիան պատերազմ հայտարարի Գերմանիային:

Նույն ամսին Գերմանիային պատերազմ հայտարարեց նաև Ճապոնիան: Երեք ամիս անց Անտանտի դեմ պատերազմի մեջ մտավ Օսմանյան տերությունը: Հետզհետե պատերազմի մեջ ներքաշվեցին նորանոր երկրներ, և պատերազմը դարձավ համաշխարհային: Անտանտի դաշինքի պետությունների թիվն, ի վերջո, կազմեց 34, գերմանական խմբավորմանը՝ 4, պատերազմող երկրների ընդհանուր թիվը՝ 38:

Ռազմական գործողություններն ընթանում էին Եվրոպայում, Ասիայում, Աֆրիկայում, ինչպես նաև օվկիանոսներում և ծովերում: Պատերազմի ռազմաքեմերում կռվում էր 70 միլիոնից ավելի զինվոր: Գլխավոր ձակատները երկուսն էին: Առաջինը Արևմտաեվրոպական ռազմական թատերաքեմն էր, որը ֆրանս-գերմանական սահմանով և Բելգիայով ձգվում էր մոտ 700 կիլոմետր: Երկրորդը Արևելաեվրոպական (ռուսական) ձակատն էր, որն անցնում էր ռուս-գերմանական և ռուս-ավստրիական սահմանների երկայնքով:

Կարևոր էր նաև Կովկասյան ձակատը: Օսմանյան Թուրքիան այս ձակատում պատերազմում էր Ռուսաստանի դեմ: Ռազմական գործողությունները հիմնականում ընթանում էին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում:

Պատերազմի ծավալումից շատ չանցած կռվող կողմերի ռազմական ծրագրերը ձախողվեցին: Գերմանիան չկարողացավ խուսափել երկու ձակատով պատերազմելուց: Ռուսական բանակը, չսպասելով զորահավաքի ավարտին, ներխուժեց Գերմանիա:

Արևմտյան ձակատում 1914 թ. ամենախոշոր ձակատամարտը տեղի ունեցավ Մառն և Էն գետերի շրջանում: Երկու կողմերը տվեցին 600 հազար զոհ, որից հետո այս ձակատում սկսվեց դիրքային պատերազմ:

Կովկասյան ձակատում **1914 թ. դեկտեմբերի 22-ից մինչև 1915 թ. հունվարի 18-ը (նոր տոմարով) Սարիղամիշի մոտ** ռուսական բանակը ջախջախեց օսմանյան զորքին: Դրանից հետո ռուսական բանակը թուրքերին դուրս մղեց Իրանի Ատրպատական նահանգից:

1915 թ. Իտալիան անցավ Անտանտի կողմը, իսկ Բուլղարիան միացավ գերմանական խմբավորմանը, որը սկսեց կոչվել Քառյակ միություն: Ռուսական բանակը ծանր դրության մեջ դրեց Ավստրո-Հունգարիային: Գերմանիան լայնածավալ հարձակում սկսեց Ռուսաստանի դեմ՝ նպատակ ունենալով նրան լիովին ջախջախելու: Չնայած մեծ զոհերին՝ Ռուսաստանը կարողացավ դիմակայել գերմանական հարձակմանը:

Բալկանյան ձակատում Իտալիան հաջողությունների չհասավ: Ավստրո-Հունգարիան նվաճեց Չեռնոգորիան և Ալբանիան: Բուլղարական զորքերը պարտության մատնեցին սերբերին:

Կովկասյան ձակատում ռուսական բանակը հայ կամավորների մասնակցությամբ գրավեց Վանը և Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ:

Երիտթուրքերի կառավարությունը, որը դեռ պատերազմից առաջ ծրագրել էր հայերի ցեղասպանությունը, ձեռնամուխ եղավ դրա իրագործմանը: 1914–1916 թթ. տեղահանվեց և ոչնչացվեց Փոքր Ասիայի և Արևմտյան Հայաստանի հայությունը: Հայոց **Մեծ եղեռնի** ժամանակ մեկուկես միլիոն հայ սպանվեց, ևս մեկ միլիոնը ունեզրկվեց ու հայրենազրկվեց:

1916 թ. Արևելյան ձակատում ռուսական բանակը ջախջախեց Ավստրո-Հունգարիային: Դա փրկեց Իտալիային վերջնական պարտությունից: Իսկ Արևմտյան ձակատում Վերդենի արյունալի ձակատամարտը կողմերին հաջողություն չբերեց. երկուստեք զոհվեց մեկուկես միլիոն մարդ: Դրանից հետո անգլո-ֆրանսիական զորքերը Սոմ գետի մոտ փորձեցին անցնել հակահարձակման: ձակատա-

մարտը ձգձգվեց մինչև տարեվերջ, որն աննշան հաջողություն բերեց Անտանտին:

1914–1916 թթ. ռազմական գործողությունների արդյունքում Քառյակ միությունը թուլացավ: Սակայն Անտանտը չկարո-

ղացավ հասնել վճռական առավելության: Միաժամանակ կողմերի տնտեսական և ռազմական կարողություններն սկսեցին սպառվել: Եվ չնայած դրան՝ կողմերը չէին կորցրել հաղթանակի հույսը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ դրսևորումներ ունեցավ արդյունաբերական քաղաքակրթության ճգնաժամը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ XX դ. սկզբին սրվեց պայքարը աշխարհի վերաբաժանման համար: Ինչ հետևանքներ ունեցավ ազգայնամոլությունը:
2. Ինչ նպատակներ էին հետապնդում Առաջին աշխարհամարտի մասնակից գլխավոր երկրները, ներկայացրե՞ք նրանց ծրագրերը:
3. Ո՞ր իրադարձությունը առիթ հանդիսացավ Առաջին աշխարհամարտի սանձազերծմանը: Ե՞րբ սկսվեց Առաջին աշխարհամարտը և մինչև ե՞րբ շարունակվեց: Ո՞ր ճակատներում էին ծավալվել ռազմական գործողությունները: Համառոտ ներկայացրե՞ք ռազմական գործողությունների արդյունքները 1914–1915 թթ.:
4. Ինչ նպատակներ ունեին երիտթուրքերը: Ինչո՞ւ նրանք իրականացրին Մեծ եղեռնը: Նկարագրե՞ք պատերազմի ընթացքը ռուս–թուրքական ճակատում 1914–1916 թթ.:
5. Լուսաբանե՞ք 1916 թ. պատերազմական արդյունքները: Ե՞րբ է տեղի ունեցել Վերդենի ճակատամարտը:

§ 6. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՊԱՌԱՎՏՈՒՄԸ 1917 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Տնտեսական և ռազմաքաղաքական ճգնաժամի խորացումը: 1917 թ. սկզբին պատերազմի հարուցած ճգնաժամը հասավ իր գագաթնակետին: Գերմանիան և նրա դաշնակիցները, հայտնվելով ծանր վիճակում, փորձեցին բանակցություններ սկսել և իրենց համար պատվավոր հաշտություն կնքել: Սակայն Անտանտը մերժեց, և պատերազմը շարունակվեց նոր ուժով: Ավելացավ պատերազմի մասնակիցների թիվը: Անտանտի կողմից պատերազմի մեջ մտավ ԱՄՆ–ը: Դա տեղի ունեցավ այն բանից հետո, երբ գերմանացիները խորտակեցին ԱՄՆ–ի մի քանի նավ, որն էլ պատերազմ հայտարարելու առիթ դարձավ: Անտանտի կողմից պատերազմի մեջ մտան նաև Լատինական

Ամերիկայի 14 երկրներ, Սիամը (Թաիլանդ), Լիբերիան, Հունաստանը և Չինաստանը:

Աշխարհամարտը ծանր ազդեցություն ունեցավ երկրների տնտեսության վրա: Սահմանափակվեցին տնտեսական կապերը, կազմալուծվեց միջազգային շուկայական համակարգը: Բնականաբար, պատերազմող կողմերը տնտեսական կարողություններն ի սպաս էին դրել պատերազմի կարիքներին: Իսկ դա նշանակում էր առաջին անհրաժեշտության սպառման ապրանքների կրճատում: Արտադրությունում աշխատողների թիվը կրճատվել էր միլիոնավոր մարդկանց բանակ գորակոչելու պատճառով: Մյուս կողմից՝ պատերազմող երկրներում սկ-

Յուցարարների երթը Պետրոգրադում, 1917 թ.

սել էին սպառվել արդյունաբերական հումքի և սննդամթերքի պաշարները: Առաջացավ տնտեսության ընդհանուր փլուզման սպառնալիք:

Առաջին աշխարհամարտը տնտեսության մեջ առաջացրեց նաև որակական փոփոխություններ: Կտրուկ մեծացավ տնտեսության մեջ պետության դերը: Նախկինում պետությունը չէր միջամտում տնտեսությանը: Պատերազմի կարիքները փոխեցին իրավիճակը. պետական մարմիններն սկսեցին զբաղվել տնտեսության կարգավորմամբ:

Պատերազմը սոցիալական ծայրահեղ թշվառ վիճակի հասցրեց միլիոնավոր մարդկանց: Տարածվեցին սովը և հիվանդությունները: Շատ երկրներում պետությունները մտցրեցին մթերքի սպառման քարտային համակարգ և սահմանեցին խիստ վերահսկողություն: Տնտեսության ռազմականացումը ազդեց նաև բանվորների և ծառայողների իրավունքների վրա:

Արգելվեցին գործադուլները, ցույցերը, դադարեց գործելուց աշխատանքային օրենսդրությունը:

Չնայած պետական խիստ վերահսկողությանը՝ պատերազմող երկրներում ժողովրդի ծանր և անելանելի վիճակը առաջացրեց հեղափոխական իրադրություն: Գործադուլները և տարաբնույթ ընդվզումները դարձան սովորական: Հակապատերազմական տրամադրություններն աճում էին մեծ արագությամբ: Հաճախակի դարձան այն դեպքերը, երբ զինվորները չէին ցանկանում ենթարկվել հրամանատարությանը: Հեղափոխության իրական հեռանկարը դամոկլյան սուր դարձավ պատերազմի մասնակից գլխավոր երկրներում:

Հեղափոխական մեծ ճգնաժամը Ռուսաստանում: Առաջին աշխարհամարտի պատճառով սրված քաղաքակրթական ճգնաժամը ամենից շատ ողբերգական ընթացք ունեցավ Ռուսաստանում: Դրա գլխավոր պատճառներից մեկը, ի տար-

բերություն Եվրոպայի, հասարակության արդիականացման ցածր մակարդակն էր:

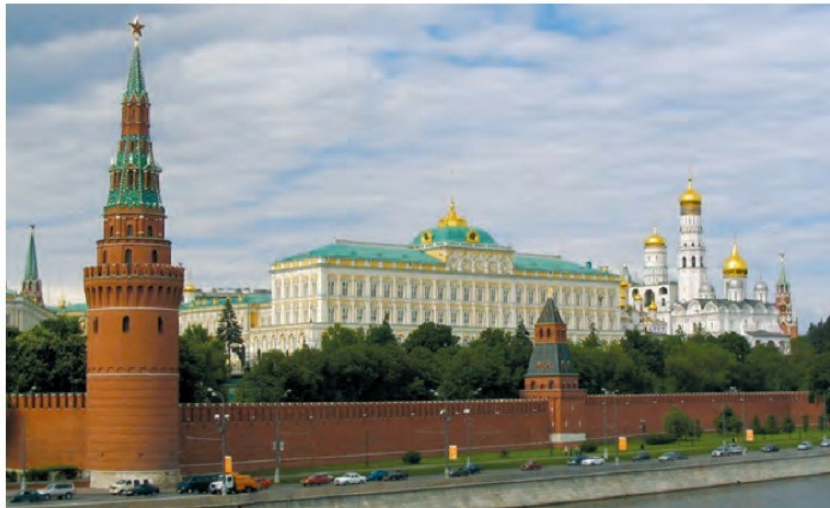
Պատերազմը Ռուսաստանում հասարակական հակասություններն ավելի սրեց, քան մյուս կոմյոլ երկրներում: Խափանվել էին երկաթուղիների կանոնավոր երթևեկությունը, բանակի մատակարարումները: Կազմալուծվել էր երկրի ֆինանսական համակարգը, պետական պարտքը քառապատկվել էր: Ժողովրդի մեջ աճում էր դժգոհությունը Նիկոլայ II ցարից և նրա արքունիքից: Պարենային ձգնաժամը քաղաքներում հասել էր ծայրահեղ չափերի: Պետրոգրադում և Մոսկվայում խանութների վրա հաճախ կարելի էր կարդալ հայտարարություն՝ «Հաց չկա և չի լինելու»: Մթերքների գներն աճեցին 5–8 անգամ:

1917 թ. փետրվարի վերջին մայրաքաղաք Պետրոգրադում սկսված գործադուլը դարձավ համընդհանուր: Զորքը, որի վրա հույս էր դրել ցարը, անցավ ժողովրդի կողմը: Համընդհանուր գործադուլը վերածվեց զինված ապստամբության: **Փետրվարի 27–ին** (Ռուսաստանում տեղի ունեցող հեղափոխական դեպքերը տրված են հին տոմարով) Պետրոգրադը հայտնվեց ապստամբների ձեռքում, հեղափոխությունը հաղթեց: Առաջացավ **երկիրչխանություն՝ Բանվորների ու զինվորների պատգամավորների խորհուրդ և Պետական դումայի կոմիտե**, որը դարձավ **Ժամանակավոր կառավարություն**: Մարտի 2–ին Նիկոլայ II–ը հրաժարվեց գահից, որով Ռուսաստանում ինքնակալության դարաշրջանն ավարտվեց: Ստեղծվեց հասարակության արդիականացման իրական հնարավորություն: Հռչակվեց քաղաքացիների իրավահավասարություն, համընդհանուր

և հավասար ընտրական իրավունք, խոսքի, մամուլի, ժողովների և գործադուլների ազատություն: Փետրվարյան հեղափոխության շնորհիվ իշխանության գլուխ եկան ժողովրդավարական քաղաքական ուժեր:

Երկիրչխանության հաստատումից հետո քաղաքական ուժերի մեծ մասը ձգտում էր Ռուսաստանը դարձնելու ժողովրդավարական հանրապետություն: Սակայն դա պետք է կատարվեր համաշխարհային պատերազմի շարունակման պայմաններում: Ապրիլին Ժամանակավոր կառավարությունը դիմեց Անտանտի իր դաշնակիցներին և հավաստիացրեց, որ Ռուսաստանը պատերազմը շարունակելու է մինչև հաղթական ավարտը: Դրությունը ծանրացավ, երբ 1917 թ. Անտանտն Արևմտյան ձակատում անհաջողություններ կրեց: Զախողվեց նաև ռուսական զորքերի հունիսյան հարձակումը:

Պատերազմական նոր կորուստները և տնտեսական քայքայման շարունակումը ավելի խորացրին ձգնաժամը: Հենց այդ ժամանակ էլ սկսեց մեծանալ Ռուսաստանի սոցիալ–դեմոկրատական բանվորական կուսակցության ծայրահեղ հեղափոխական թևի՝ բոլշևիկների ազդեցությունը: Նրա գաղափարական առաջնորդ Վլադիմիր Լենինը հայտարարեց, որ ձգնաժամից դուրս գալու միակ ելքը **սոցիալիստական հեղափոխությունն է և պրոլետարիատի** (բանվորների) **դիկտատուրայի հաստատումը**: Պատերազմից հոգնած սովահար ժողովրդի վրա բոլշևիկները սկսեցին մեծ ազդեցություն ունենալ: Նրանք պախարակում էին Ժամանակավոր կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, խոստանում խաղաղություն, սոցիալական

Մոսկվայի Կրեմլը 1918 թվականի մարտից դարձավ բոլշևիկյան իշխանության նստավայրը

արդարություն, գյուղացիներին՝ հող, բանվորներին՝ գործարաններ և ֆաբրիկաներ, բարեկեցություն:

1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին (նոր տոմարով՝ նոյեմբերի 7-ին) Պետրոգրադում բոլշևիկները կատարեցին զինված հեղաշրջում: Ժամանակավոր կառավարությունը տապալվեց, և իշխանությունն անցավ բոլշևիկյան կուսակցությանը:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության քաղաքակրթական հետևանքը: 1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին՝ զինված ապստամբության հաղթանակի օրը, Պետրոգրադում իր աշխատանքներն սկսեց բանվորների և զինվորների **խորհուրդների համառուսաստանյան II համագումարը**, որի պատգամավորների կեսից ավելին բոլշևիկներ էին: Համագումարը հռչակեց իշխանության անցումը խորհուրդներին, Ռուսաստանը հայտարարվեց խորհրդային հանրապետություն: Ստեղծվեց խորհրդային առաջին կառավարությունը՝ **Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը** (Ժողովրդախորհ), որի ղեկավար

ընտրվեց Վ. Լենինը: Բոլշևիկները 1918 թ. հունվարին ցրեցին ժողովրդի կողմից ընտրված Սահմանադիր ժողովը:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև Եվրոպայի ու աշխարհի համար ունեցավ քաղաքակրթական մեծ հետևանք:

Բոլշևիկները սկիզբ դրեցին արդյունաբերական քաղաքակրթական շրջանակներում մի նախագծի իրագործման, որն ընդունված է անվանել **սոցիալիզմ** կամ **կոմունիզմ**: Այն նախատեսում էր ստեղծել համընդհանուր սեփականության և կոլեկտիվ արտադրության վրա հիմնված հասարակարգ: Նրանում աշխատանքի արտադրողականությունը, տնտեսության արդյունաբերացումը, սոցիալական արդարությունը, ժողովրդավարությունը, մշակույթի աշխարհիկացումը իրենց արդյունքներով պետք է գերազանցեին Արևմուտքին: Դրան հասնելու ուղի հռչակվեց պետության դերի աննախադեպ մեծացումը, նոր արժեքների հիման վրա ազգերի միջև բարեկամության հաս-

տատումը և նոր հասարակարգի մարդու դաստիարակումը:

Բոլշևիկները նոր քաղաքակրթական նախագծի անհապաղ իրագործման գլխավոր միջոց ընտրեցին բռնությունը և համաշխարհային հեղափոխությունը: Դեպքերի ողբերգական ընթացքը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ Ռուսաստանի հասարակության զգալի մասը թշնամանքով ընդունեց կոմունիստական գաղափարները և բոլշևիկների հեղափո-

խական-ծայրահեղական գործելաոճը: Ահա թե ինչու Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղաշրջմանը հաջորդեց ծանր, ավերիչ և երկարատև **քաղաքացիական պատերազմը** (1918–1920): Բոլշևիկների իշխանության գլուխ գալը թշնամանքով ընդունեցին նաև Արևմուտքի երկրները: Գլխավոր պատճառն այն էր, որ բոլշևիկների որդեգրած կոմունիստական գաղափարներն անհարիր էին արևմտյան շատ արժեքների:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞ւ ԱՄՆ-ը պատերազմի մեջ մտավ Անտանտի կողմից: Ուժերի հարաբերակցությունը ինչպե՞ս փոխվեց 1917 թ.:
2. Աշխարհամարտը ի՞նչ բացասական ազդեցություն ունեցավ պատերազմող երկրների տնտեսության վրա: Ինչո՞ւ պետությունը սկսեց զբաղվել տնտեսության կարգավորմամբ:
3. Ինչո՞ւ քաղաքակրթական ճգնաժամը առավել ծանր ընթացք ունեցավ Ռուսաստանում: Երբ հաղթանակեց Փետրվարյան հեղափոխությունը Ռուսաստանում: Ի՞նչ է երկիշխանությունը:
4. Ճգնաժամից դուրս գալու ի՞նչ ելք էին առաջարկում բոլշևիկները: Երբ և ի՞նչ ձանապարհով բոլշևիկները եկան իշխանության: Երբ Ռուսաստանը հայտարարվեց խորհրդային հանրապետություն:
5. Քաղաքակրթական ի՞նչ հետևանք ունեցավ Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը: Ի՞նչ քայլեր կատարեցին բոլշևիկները նոր հասարակարգի կառուցման համար: Իրենց գաղափարներն իրականացնելու համար նրանք ի՞նչ միջոցներ էին ընտրել:

§ 7. ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱՎԱՐՏԸ ԵՎ ՀԱՆՐԱԳՈՒՄԱՐՆԵՐԸ

Խորհրդային Ռուսաստանը և Առաջին աշխարհամարտը: Խորհուրդների համառուսաստանյան II համագումարը 1917 թ. հոկտեմբերի 26-ին օրենք (դեկրետ) ընդունեց հաշտության մասին: Համագումարը դիմեց պատերազմող բոլոր երկրներին և ժողովուրդներին՝ առաջարկելով դադարեցնել պատերազմն ու կնքել համընդհանուր հաշտություն՝ առանց ուրիշի հողե-

րի բռնակցման և ռազմատուգանքների: Խորհրդային կառավարությունը հրապարակեց Ռուսաստանի դաշնակիցների հետ նախկինում կնքված գաղտնի պայմանագրերը, որոնք նախատեսում էին բռնակցումներ:

Բոլշևիկները համոզված էին, որ իրենց հակապատերազմական քաղաքականությունը բոլոր երկրներում կառաջացնի հե-

Առաջին աշխարհամարտի Արևմտյան ճակատ. գրոհի պահին

ղափոխական վերելք և կստիպի պետություններին հրաժարվելու պատերազմից: Դա նաև հնարավորություն կտար ճնշված ժողովուրդներին ինքնորոշվելու, այսինքն՝ սեփական կամքով որոշելու անկախության, հասարակական-քաղաքական կարգի և ազգային մյուս հիմնախնդիրները: Բոլշևիկների մեջ տարածված էր այն թյուր կարծիքը, որ հեղափոխական ալիքը շատ արագ կտարածվի աշխարհում, և բոլոր ազգերը կընտրեն սոցիալիզմի ուղին:

Հաշտության կնքումը և խաղաղությունը նաև անհրաժեշտ էին բոլշևիկներին խորհրդային կարգերի ամրապնդման և երկրում սկսված ներքաղաքական պայքարում հաղթելու համար: Հենց այդ պատճառով նրանք 1917 թ. վերջին բանակցություններ սկսեցին Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների հետ: Հաշտության

պայմանագիրը կնքվեց *Բրեստ-Լիտովկում 1918 թ. մարտի 3-ին*³ Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների առաջադրած պայմաններով: Սակայն արդարացի և առանց զավթումների հաշտություն քարոզող բոլշևիկյան կառավարությունը կնքեց անիրավահավասար, բռնակցումներ և ռազմատուգանք պարտադրող պայմանագիր: Խորհրդային իշխանությունը հրաժարվում էր Լեհաստանից, Ֆինլանդիայից, Բելոռուսիայի մի մասից, Ուկրաինայից և մերձբալթյան երկրներից: Ռուսաստանը պարտավորվեց նաև վճարել 6 միլիոն ոսկե մարկ ռազմատուգանք:

Բրեստ-Լիտովկի պայմանագիրը հատկապես աղետալի հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ռուսական բանակի կազմում տարբեր ճակատներում

3 Համաշխարհային պատմություն – 11, ընդհան.

կովել էր 200 հազար հայ զինվոր: Բացի այդ, հայերը տվել էին նաև 10 հազար կամավորներ: Վերջիններիս եռանդուն մասնակցությամբ ռուսական բանակը թուրքերից գրավել էր Արևմտյան Հայաստանը: Մինչդեռ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով Օսմանյան Թուրքիային էին տրվում ոչ միայն **Արևմտյան Հայաստանը**, այլև **Կարսը և Արդահանը**: Սակայն դրանով չարիքը չավարտվեց: Ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո Հայաստանը միայնակ մնաց Օսմանյան Թուրքիայի դեմ պատերազմում և ստիպված էր կենաց-մահու կռիվ մղել իր զոյատևման համար:

Քառյակ միության պարտությունը:

Բուլշևիկների հույսերը, որ կովող երկրների ժողովուրդները խաղաղության և սոցիալիզմի համար հեղափոխություն կսկսեն, չարդարացան: Ազգային-պետական շահերի գիտակցումը և հայրենասիրությունը մարդկանց համար գլխավոր արժեքներն էին մնում նույնիսկ պատերազմի չորրորդ տարում: Այդ իսկ պատճառով 1918 թ. պատերազմը շարունակվեց նախկին ուժգնությամբ:

Արևելյան (Ռուսական) ճակատի վերացումը Գերմանիային հնարավորություն տվեց պատերազմը շարունակելու միայն Արևմտյան ճակատում: Գերմանիայում այս հանգամանքը մեծացրեց հաղթանակի հույսը: Բրեստ-Լիտովսկի հաշտությունից հետո Գերմանիան պաշտպանությունից անցավ լայնածավալ հարձակման: Գերմանացիներին հաջողվեց ձեռք բերել դաշնակիցների պաշտպանությունը, հասնել Մառն գետի շրջանը: Գերմանական հրետանին 70 կիլոմետր հեռավորությունից սկսեց ռմբակոծել Փա-

րիզը: Սակայն դա գերմանացիների վերջին հաջողությունն էր: Սեպտեմբերին նախաձեռնությունն անցավ Անտանտին:

Բալկանյան ճակատում Բուլղարիան պարտվեց և սեպտեմբերի վերջին զինադադար կնքեց: Անգլո-ֆրանս-ամերիկյան զորքերն Արևմտյան ճակատում հակահարձակման անցան և ջախջախեցին գերմանացիներին: Գերմանիան ևս զինադադար խնդրեց:

Սեպտեմբերին օսմանյան բանակը ևս պարտություն կրեց Պաղեստինում և Մակեդոնիայում: Երիտթուրքական կառավարությունը հրաժարական տվեց: Սուլթանը **հոկտեմբերի 30-ին** զինադադար կնքեց և իրեն հանձնեց դաշնակիցների ողորմածությանը: Կ. Պոլիսը (Ստամբուլ) անցավ դաշնակիցների վերահսկողությանը:

Նոյեմբերի 3-ի զինադադարով իրեն պարտված ճանաչեց նաև Ավստրո-Հունգարիան: Նույն պահին հեղափոխություն սկսվեց Գերմանիայում: Վիլիելմ II կայսրը հրաժարական տվեց և հեռացավ երկրից: Նոր կառավարության պատվիրակությունը **նոյեմբերի 11-ին** Կոմպիենյան անտառում՝ դաշնակից զորքերի հրամանատար մարշալ Ֆ. Ֆոշի շտաբ-վագոնում, ստորագրեց զինադադար, որով Գերմանիան ընդունեց իր պարտությունը: **Գերմանիայի անձնատվությանը սվարտվեց Առաջին աշխարհամարտը:**

Աշխարհամարտի հետևանքները:

Առաջին աշխարհամարտը ունեցավ ծանր հետևանքներ: Թեև դրա կենտրոնը Եվրոպան էր, պատերազմի աղետն իր բնույթով համամարդկային էր: Այն ընդգրկեց ամբողջ աշխարհը և իր կնիքը թողեց ոչ

միայն անմիջական մասնակիցների, այլև չեզոք երկրների հետագա զարգացման վրա: Աշխարհամարտի հետևանքներն, ըստ իրենց բնույթի, կարելի է համակարգել հետևյալ կերպ՝ մարդկային և նյութական կորուստներ:

Մարդկային կորուստները աննախադեպ մեծ էին: Պատմաբանների հետազոտությունների համաձայն՝ պատերազմի ողջ ընթացքում սպանվել էր 10 միլիոնից ավելի զինվոր: Ռազմական գործողությունների և ահաբեկությունների հետևանքով զոհվել էր մոտ 13 միլիոն քաղաքացիական բնակչություն: Վիրավորվել և խեղանդամ էր դարձել 20 միլիոն մարդ, 9 միլիոն երեխա որբացել էր ծնողների զոհվելու հետևանքով: Գերիների թիվը հասել էր 3 միլիոնի, գաղթականների թիվը՝ 10 միլիոնի: Այս դժբախտությունների հետևանքով խեղվել էր առնվազն երեք սերունդների կյանքը: Բոլորից շատ մարդկային կորուստներ տվել էր Ռուսաստանը, այնուհետև՝ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Ֆրանսիան, Անգլիան և ապա՝ մյուսները: Պատերազմի հետևանքով բարոյագրկվեցին նաև միլիոնավոր մարդիկ, տարածվեցին հանցագործությունները, հարբեցողությունը և թմրամոլությունը:

Առաջին աշխարհամարտի *նյութական կորուստները* հասնում են մեծ չափերի: Պատերազմ վարելու համար տարբեր զինատեսակների և ռազմամթերքի արտադրության համար ծախսվել էր 240 միլիարդ դոլար, իսկ դրանց պատճառած նյութական վնասը կազմում էր 350 միլիարդ դոլար: Պատերազմի ծախսերը միջին հաշվով կազմեցին գլխավոր մասնակիցների ազգային հարստության 1/3-ը:

Պատերազմի հետևանքով քայքայվեց բազմաթիվ երկրների տնտեսությունը, ամայացան հսկայական տարածքներ, կործանվեցին հազարավոր քաղաքներ, գյուղեր, կամուրջներ և այլն: Ոչնչացվեցին նաև մեծ քանակությամբ մշակութային արժեքներ, որոնց մի մասը՝ անվերադարձ: Օրինակ՝ գերմանական բանակը հիմնովին ավերեց և կողոպտեց Բելգիայի Լուվեն քաղաքը, որը համարվում էր մշակութային արժեքների թանգարան:

Առաջին աշխարհամարտը կյանքի կոչեց *զենքի նոր տեսակներ*, որոնք հնարավոր դարձրին մարդկանց զանգվածային ոչնչացումը: Ստեղծվեցին նոր հրանոթներ, որոնք կարող էին հարվածել մինչև 100 կմ հեռավորության վրա: 1916 թ. Սոմ գետի ճակատամարտում անգլիացիներն առաջին անգամ օգտագործեցին տանկեր, որոնք հետո մեծ տարածում գտան: 1915 թ. սկսած՝ նախ Գերմանիան և ապա մյուս երկրները հակառակորդի դեմ սկսեցին օգտագործել քիմիական զենք: Բելգիայի Իպր քաղաքի մոտ օգտագործված գազը թունավորեց 15 հազար զինվորի, որոնցից 5 հազարը մահացավ:

Պատերազմի մեջ նորություն էր նաև ինքնաթիռների օգտագործումը: Դրանք զանգվածաբար կիրառվում էին որպես հետախուզական և ռազմական հարվածող ուժ: Տասն անգամ աճեց մարտական ինքնաթիռների արտադրությունը:

Կատարելագործվեցին ռազմանավերը և ծովային ականները: Պատերազմում առանձնակի նշանակություն ձեռք բերեցին սուզանավերը: Սուզանավային պատերազմը Գերմանիայի կողմից դարձավ ծովերում պատերազմ վարելու գլխավոր միջոցը:

Առաջին աշխարհամարտն առանձնացավ նաև **քաղաքական** առումով: Պարտությունների և հեղափոխությունների հետևանքով փլուզվեցին չորս կայսրություններ՝ Ռուսաստանը, Գերմանիան, Օսմանյան տերությունը և Ավստրո-Հունգարիան: Արդյունքում առաջացան նոր պետություններ՝ Լեհաստան, Լատվիա, Ֆինլանդիա, Լիտվա, Էստոնիա, Հարավսլավիա, Ավստրիա, Հունգարիա, Հայաստան, Վրաստան և Ադրբեյջան:

Պատերազմի հետևանքով Գերմանիան թուլացավ, իսկ Անգլիան, Ֆրանսիան, Ճապոնիան և հատկապես ԱՄՆ-ը հզորացան: Մյուս կողմից՝ գաղութներում սկսեց վերելք ապրել ազատագրական պայքարը:

Առաջին աշխարհամարտի ռազմաքաղաքական գործընթացներում առանձնացավ ևս մի երևույթ, որն ուղեկցվեց խաղաղ

բնակչության ծրագրված զանգվածային ոչնչացմամբ ու տեղահանումներով. սրանք բնորոշ են **ցեղասպանությանը**: Աշխարհամարտի ժամանակ **Օսմանյան տերությունն** այդպիսի **ցեղասպանություն իրագործեց** հայերի, ինչպես նաև հույների և ասորիների նկատմամբ, որին զոհ գնացին սեփական հայրենիքում ապրող միլիոնավոր մարդիկ:

Խորհրդային Ռուսաստան պետության ստեղծումը Առաջին աշխարհամարտի գլխավոր հասարակական-քաղաքական հետևանքն էր: Որպես քաղաքակրթական զարգացման այլընտրանք՝ Խորհրդային Ռուսաստանը սկսեց հակադրվել Արևմուտքին: Դրանով իսկ համաշխարհային զարգացման հակասությունները չհաղթահարվեցին, և քաղաքակրթական ձգնաժամը շարունակվեց:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ է ընդունվել հաշտության մասին օրենքը Ռուսաստանում: Ի՞նչն էր բուլշևիկներին անհրաժեշտ հաշտության կնքումը: Որտե՞ղ և ե՞րբ նրանք կնքեցին հաշտության պայմանագիրը: Ի՞նչ պայմաններ դրվեցին Ռուսաստանի առջև: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ այդ պայմանագիրը Հայաստանի համար:
2. Արդարացա՞ն արդյոք բուլշևիկների հույսերը պատերազմող երկրներում՝ հեղափոխություններ սկսվելու հետ կապված, ինչնո՞ւ:
3. Արևելյան ճակատի վերացումը ի՞նչ հնարավորություն ընձեռեց Գերմանիային: Ի՞նչպե՞ս ընթացան ռազմական գործողությունները դրանից հետո: Ի՞նչը ստիպեց Գերմանիային զինադադար կնքելու: Ե՞րբ և որտե՞ղ դա տեղի ունեցավ:
4. Ներկայացրե՞ք Առաջին աշխարհամարտի հետևանքները մարդկային և նյութական կորուստների առումով: Ի՞նչ նոր զինատեսակներ և պատերազմական միջոցներ կիրառվեցին Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում:
5. Աշխարհամարտի արդյունքում ի՞նչ փոփոխություններ կրեց աշխարհի քաղաքական քարտեզը: Ըստ ձեզ՝ ո՞րն էր գլխավոր քաղաքական հետևանքը:

ԳԼՈՒԽ Բ. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

Նոր ժամանակներում արդյունաբերական հասարակության ձևավորումն ու վերելքը մշտապես խթանում էին մշակույթի զարգացումը: Քաղաքակրթական այս փուլում բոլոր ժողովուրդները ստեղծեցին իրենց յուրահատուկ ազգային մշակույթը: Դրանցից յուրաքանչյուրը համաշխարհային քաղաքակրթության կարևոր մաս է կազմում:

§ 1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կրթական համակարգի զարգացումը: Կրթությունը մշակույթի զարգացման հիմքն է, հասարակական առաջընթացի գլխավոր ցուցանիշներից մեկը: Արդյունաբերական հասարակությունում կրթության դերն աննախադեպ աճեց: Կրթության հասարակական պահանջարկը նոր դարերում մեծանում էր և համահունչ դառնում արդյունաբերական հասարակության զարգացմանը:

Նոր դարերում կրթության զարգացմանը մեծապես խթանել են հումանիզմի գաղափարները, լուսավորական շարժումը, հեղափոխությունները, ժողովրդավարության հաստատումը, գրահրատարակչությունը և հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները: Գլխավոր առանձնահատկությունը կրթության աշխարհիկ բովանդակության հաստատումն էր: Այսինքն՝ վերջնական արդյունքում կրթության համակարգը դուրս բերվեց եկեղեցու տնօրինումից և դարձավ պետության գործը: Հիմնական դարձավ գործնական գիտելիքներ տվող բնագիտական և մյուս առարկաների ուսուցումը: Իսկ դա ձեռք է բերվել հասարակական սուր պայքարի արդյունքում: Այս գործում առաջինը հաջողության հասավ *Ֆրանսիան*, որտեղ **1905 թ. դպրոցն անջատվեց եկեղեցուց**, իսկ *եկեղեցին՝ պետությունից*:

Կրթական մակարդակի մյուս ցուցանիշը տարրական պարտադիր կրթության ու համատարած գրագիտության հաստատումն էր: Այս գործում մեծ դեր կատարեցին լուսավորյալ միապետների կրթական բարեփոխումները XVII–XVIII դարերում: Տարրական պարտադիր կրթությունն առաջինը հաստատվեց Պրուսիայում, ապա Ավստրիայում (XVIII դ.), Շվեդիայում (1842 թ.) և Շվեյցարիայում (1848 թ.): XIX դարի վերջին տասնամյակներում տարրական կրթությունը պարտադիր և անվճար դարձավ Եվրոպայի մյուս երկրներում և ԱՄՆ-ում: Այս ամենի արդյունքում առաջավոր երկրներում բնակչության մեծ մասը դարձավ գրագետ: Օրինակ՝ 1911 թ. դրությամբ Ֆրանսիայում գրագետ մարդիկ կազմում էին բնակչության 89%-ը:

Մեծ զարգացում ապրեց նաև միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունը: Այդպիսի կրթօջախները դարձան բազմազան և զանգվածային: Արդյունաբերության մեջ նոր տեխնիկայի ներդրումն անհրաժեշտ էր դարձնում մասնագիտական ուսումնարանների և համապատասխան բուհերի ստեղծումը: Հատկապես լայն տարածում գտավ համալսարանական կրթությունը: Միջնադարյան սակավաթիվ համալսարաններին ավելացան հարյուրավոր նոր բուհեր: Դրանցում ուսանում էին նաև հե-

Ռենն Դեկարտ

ռավոր երկրներից եկած երիտասարդներ, որը նպաստում էր մշակութային փոխազդեցության տարածմանը: Համալսարանները միաժամանակ գիտական հետազոտությունների կարևոր կենտրոններ էին:

Գիտական աշխարհընկարման զարգացումը Եվրոպայում XVII–XVIII դարերում: Վերածննդի դարաշրջանը, որը աշխարհի նոր գիտական ընկալման սկիզբը դրեց, նախադրյալ դարձավ XVII դարի յուրատեսակ գիտական հեղափոխության ծավալման համար: Անգլիացի **Ֆ. Բեկոնին** է պատկանում «**Գիտելիքն ուժ է**» հանրահայտ ասույթը:

XVII դարը հաճախ անվանում են մաթեմատիկայի դար: Դեռևս դարասկզբին Գ. Գալիլեյը պնդում էր, որ բնությունը «գիրք է՝ գրված մաթեմատիկայի լեզվով»: Այս տեսակետը հետագայում խորացրին ֆրանսիացիներ **Պ. Ֆերման** և **Ռ. Դեկարտը**: Վերջինս առաջին անգամ շրջանառության մեջ մտցրեց մաթեմատիկական նոր հասկացություններ՝ կոորդինատներ, պարաբոլ և այլն: Ընդամին՝ իմացու-

թյան գլխավոր և համընդհանուր հնարը, որի միջոցով միայն կարելի է հասնել ճշմարտության, Ռ. Դեկարտը համարում էր մաթեմատիկական բանաձևը և դրա ապացուցումը: Ռ. Դեկարտը կոչ էր անում բոլոր ճշմարտությունները կասկածի տակ առնելու և գիտականորեն ապացուցելու դրանց գոյությունը: Իր իսկ գոյությունը նա ապացուցում էր այսպես. «**Ես մտածում եմ, հետևաբար գոյություն ունեմ**»:

Ռ. Դեկարտի գիտափմաստասիրական հետազոտությունները լայն արձագանք գտան Եվրոպայում: Գիտության նկատմամբ հարգանքը աճեց: Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում պետական մակարդակով ստեղծվեցին ակադեմիաներ: Հենց այդ գիտական հիմնարկներում էր աշխատում ժամանակի գիտական ընտրանին: Նրանցից մեկն էլ անգլիացի **Ի. Նյուտոնն** էր, որը եզրափակեց XVII դարի գիտական հեղափոխությունը: Նրա հիմնական աշխատությունը՝ «**Բնասխիլատիայության մաթեմատիկական սկզբունքները**» (1687 թ.), դարձավ դարաշրջանի գիտական խորհրդանիշը: Շարժման մասին նրա հայտնագործած երեք օրենքները, տիեզերական ձգողության օրենքը և մյուսները փոխեցին աշխարհի մինչ այդ եղած գիտական պատկերը: «Աշխարհի նյուտոնյան պատկերի» համաձայն՝ բնության մեջ և տիեզերքում հաստատված կարգը գործում է բացառապես նրանում առկա բացարձակ օրենքներով: Եվ այդ կարգը կարելի է ուսումնասիրել միայն ճշգրիտ հաշվարկներով, այսինքն՝ գիտության օգնությամբ: Աշխարհի նյուտոնյան ընկալումը, հիրավի, հեղաշրջում առաջացրեց եվրոպացիների աշխարհայացքում:

Լուսավորության դարը եվրոպական գիտության զարգացման հաջորդ փուլն է: XVIII դարի գիտնականներն առանձնանում էին գիտության ամենատարբեր բնագավառներին վերաբերող գիտելիքների անսովոր առատությամբ: Նրանց բազմապիսի հայտնագործությունները խորացրին աշխարհի ամբողջական գիտական ընկալումը: Որպես ուսումնասիրման հնարներ՝ գիտափորձը և մաթեմատիկական վերլուծությունը խթանեցին հիմնարար գիտությունների զարգացումը: Աննախադեպ չափով աճեց հետաքրքրությունը բնության երևույթների նկատմամբ:

Ֆրանսիայում գիտական նվաճումների յուրահատուկ ամփոփումը դարձավ աշխարհում առաջին **«Գիտությունների, արվեստների և արհեստների հանրագիտարանը»** (1751–1776 թթ.): Նրա խմբագիրներն էին իմաստասեր **Դենի Դիդրոն** և նշանավոր մաթեմատիկոս **ժ. դ'Ալլամբերը**:

Գերմանիայում գիտության զարգացման իմաստասիրական հիմնավորումներով մեծ դեր կատարեց **Ի. Կանտը**: Նրա վաստակը մեծ էր նաև տիեզերագիտության բնագավառում:

Բնագիտությունը և տեխնիկան: XVII–XVIII դարերը եվրոպական գիտության հաստատման ժամանակաշրջանն էր, իսկ XIX դարը և XX դարի սկիզբը՝ նրա առաջընթացի մեծ թռիչքը և հաղթարշավն աշխարհում: Դարաշրջանում միահյուսվեցին փորձարարական գիտությունը և արդյունաբերությունը: Տեխնիկայի առաջընթացը (արտադրական անհաշիվ նոր սարքավորումները, երկա-

Ֆրենսիս Բեկոն

թուղին, շոգենավը, ավտոմեքենան, ինքնաթիռը, հեռագիրը, հեռախոսը և այլն) հնարավորություն տվեց աննախադեպ արագ հաղթահարելու տարածությունը և ժամանակը: Պատմության մեջ առաջին անգամ երկրագունդը մարդու համար դարձավ հասկանալի, ընկալելի, ամբողջական և յուրացված: Նրա մտահորիզոնն իր բնույթով դարձավ համաշխարհային: Գիտությունը՝ որպես մշակույթի առաջատար բնագավառ, մտավ հասարակական կյանք, դարձավ արդիականացման չափանիշ:

XIX դարում աշխարհի ֆիզիկական պատկերն ուսումնասիրվում էր երկու փոխկապակցված բնագավառներում՝ ջերմության մեխանիկական ազդեցությունների (թերմոդինամիկա) և էլեկտրամագնիսական գործընթացների: Գիտության այս ճյուղերում աչքի ընկան ֆրանսիացի **ժ. Ֆուրյեն**, անգլիացիներ **Ջ. Ջոուլը**, **Մ. Ֆարադեյը**, ռուս **Է. Լենցը**, գերմանացի **Գ. Օհմը**, շոտլանդացի **Ջ. Մաքսվելը** և շատ ուրիշներ:

Մեծ էին նվաճումները նաև գիտության մյուս բնագավառներում: Քիմիական գիտության մեջ հիմք դրվեց ատոմամոլեկուլային տեսությանը: Այդ գործում մեծ էր **Ջ. Դալտոնի**, **Ժ. Գեյ-Լյուսակի** և **Ա. Ավոգադրոյի** դերը: 1871 թ. քիմիական բոլոր նյութերի բնույթը մեկ պարբերական աղյուսակում ամփոփեց ռուս **Դ. Մենդելևը**:

XIX դարի գիտական հայտնագործությունների մեջ առանձնանում է անգլիացի կենսաբան **Չ. Դարվինի** էվոլյուցիոն ուսմունքը: Ըստ նրա՝ կենսաբանական տեսակները ծագել են տևական պայքարի՝ բնական ընտրության ճանապարհով: Հատկապես մեծ վեճերի տեղիք տվեց նրա տեսակետը մարդու ծագման մասին: Այս բոլորն արմատապես փոխեցին մարդու պատկերացումները բնության և իր աստիճանական զարգացման մասին:

XIX–XX դդ. սահմանագծում գիտական աշխարհում տեղի ունեցավ մեծ բեկում: «Աշխարհի նյութոսկայան պատկերը» հակասության մեջ մտավ անհաշիվ գիտական հայտնագործությունների հետ:

Նյութի զանգվածի, էներգիայի, շարժման, ինչպես նաև ժամանակի ու տարածության վերաբերյալ գիտական նոր հայտնագործություններն արմատապես

փոխեցին մարդու հայացքները բնության և տիեզերքի մասին: Դրանում մեծ դեր կատարեցին գերմանացիներ **Հ. Հեյզը** (ռադիոալիքներ), **Մ. Պլանկը** (էներգիայի ճառագայթման քվանտային բնույթը), **Վ. Ռենտգենը** (ռենտգենյան ճառագայթներ), ֆրանսիացի **Պ. Կյուրին**, նրա կինը՝ լեհուհի **Մ. Կյուրին** (ռադիոակտիվ ճառագայթներ), անգլիացի **Է. Ռեզերֆորդը** (ատոմի կառուցվածքի մասին ուսմունքը) և շատ ուրիշներ: Դարաշրջանի գիտության յուրատեսակ ամփոփումը և հետագա զարգացման հիմքը դարձավ գերմանացի գիտնական **Ա. Այնշթայնի** հարաբերականության տեսությունը: Պարզվեց, որ բնության խոր գաղտնիքների մեջ թափանցելու համար զգացվում է մարդու գիտական երևակայության սուր կարիք, կոահողական դատողություն, որը հիմնված չէ ապացույցների տրամաբանության վրա:

Ոչ միայն ֆիզիկայի, այլև մաթեմատիկայի, կենսաբանության և քիմիայի բնագավառներում սկիզբ առան գիտական նոր ճյուղեր: Ավելին՝ նրանց միջև սահմանները դարձան հարաբերական և միահյուսված: Այդ օրինաչափության արդյունքում առաջացան ֆիզիկական քիմիան, կենսաքիմիան, աստղաֆիզիկան և այլն:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ գործոններ խթանեցին կրթության զարգացումը: Ինչ է նշանակում կրթության աշխարհիկ բովանդակության հաստատում: Ե՞րբ և ո՞ր երկրներում առաջինը հաստատվեց պարտադիր տարրական կրթությունը:
2. Ովքեր են Ֆ. Բեկոնը և Գ. Գալիլեյը: Մաթեմատիկական ինչ նոր հասկացություններ շրջանառության մեջ մտցրեց Ռ. Դեկարտը: Ո՞վ եզրափակեց XVII դարի գիտական հեղափոխությունը, ո՞րն էր նրա հիմնական աշխատությունը: Գիտության ինչ նոր բնագավառներ առաջացան: Ո՞ր երկրում և ե՞րբ է հրատարակվել աշխարհում առաջին

հանրագիտարանը. ովքեր էին նրա խմբագիրները: Ի՞նչ բնագավառներում էր հայտնի Ի. Կանտը:

3. Ներկայացրե՞ք գիտատեխնիկական առաջընթացի նվաճումները XIX դարում: Աշխարհի ֆիզիկական պատկերի ուսումնասիրման ի՞նչ նոր բնագավառներ առաջացան: Ովքեր էին գիտության այդ ճյուղերի նշանավոր ներկայացուցիչները:

4. Ովքեր էին քիմիայի բնագավառի նշանավոր ներկայացուցիչները: Ո՞վ է էվոլյուցիոն ուսմունքի հիմնադիրը, և ո՞րն է դրա էությունը: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին գիտության բնագավառում ովքեր և ի՞նչ հայտնագործություններ կատարեցին. ի՞նչ գիտեք նրանց մասին:

§ 2. ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

XVII–XVIII դարերի գեղարվեստական մշակույթը: Վերածննդի մշակույթը հզոր նախադրյալ հանդիսացավ XVII–XVIII դարերում գեղարվեստական մշակույթի զարգացման համար: Իր հերթին նոր դարաշրջանում գեղարվեստական մշակույթի վերելքին խթանեց մարդու գիտական աշխարհընկալման խորացումը, լուսավորական շարժումը, լուսավորյալ արքաների բարեփոխումները:

XVII դարում առաջացան փոխկապակցված երկու գեղարվեստական ուղղություն՝ **բարոկկո** և **կլասիցիզմ**:

Բարոկկո (իտալերեն՝ *արտասովոր, տարօրինակ*) ոճը ամենից շատ դրսևորվեց կերպարվեստում, ինչպես նաև գրականության և երաժշտության մեջ: Ժամանակի ոգուն համահունչ բարոկկոն ձգտում էր տպավորիչ հնարներով արտացոլելու կյանքի շարժումը և արագ փոփոխվող աշխարհը: Այդ ոճի կառույցներում ճարտարապետությունը, քանդակագործությունը և գեղանկարչությունը միահյուսված են զարմանահրաշ ներդաշնակությամբ: Շենքերն ունեն հսկայական և վեհաշուք քանդակի տեսք, որոնք կարծես թե շարժվում են դեպի անսահմանություն: Կառույցների ներսը, որոնք զարդարված են միմյանց

կապակցված բազմաթիվ քանդակներով, նկարներով, գորելեններով և հայելիներով, նույնպես ստեղծում են անսահմանության տպավորություն և պատրանք:

Բարոկկոն մեծ ծաղկում ապրեց Իտալիայում, Իսպանիայում, Բելգիայում, Ավստրիայում և այլուր: Իհարկե, բոլոր երկրներում բարոկկոն ուներ ազգային յուրահատկություններ: Գեղանկարչության մեջ Եվրոպայում մեծ ազդեցություն թողեցին իտալացի **Մ. Կարավաջոն** և ֆլամանդացի (Բելգիա) **Պ. Ռուբենսը**:

Երաժշտության բնագավառում բարոկկո արվեստի անմիջական արդյունքն օպերայի առաջացումն է: Առաջին օպերաները ստեղծվել են Իտալիայում, ապա տարածվել Եվրոպայում:

XVII դարում բարոկկո արվեստի այլընտրանք դարձավ կլասիցիզմը (լատ.՝ *օրինակելի*): Կլասիցիզմի գեղագիտության հիմքում ընկած են մարդկային ոգու խորության և պարզության պահանջը և բանականությունը: Ըստ կլասիցիզմի՝ գեղեցիկն անփոփոխ է և հավիտենական, ինչպես բնությունը: Կլասիցիզմի սկզբունքների համաձայն՝ պետք է ստեղծագործության մեջ սահմանազատել բարոյական որակները՝ վեհը և

Ժակ Լուի Դավիդ. «Հորացիոսների երդումը» (Լուվր, 1784)

նսեմը, հերոսականը և առօրեականը, այսինքն՝ կատարյալը և անկատարը: Դրամատուրգիայում տիրում էր եռամիասնության կանոնը, համաձայն որի՝ պետք է լինի տեղի, ժամանակի և գործողության միասնություն: Կլասիցիզմի արվեստն իր ծաղկմանը հասավ *Ֆրանսիայում*: Մինչև այսօր էլ մեր ժամանակակիցներին հուզում են *Պ. Կոնսեյի*, *Ճ. Ռասինի* ողբերգությունները և *Ճ. Մոլիերի* կատակերգությունները:

XVIII դարն առանձնանում է գեղարվեստական ոճերի բազմազանությամբ: Արվեստի բոլոր ոլորտներում գերակշռում էր աշխարհիկ կյանքի թեման. ճարտարապետության մեջ՝ քաղաքացիական շինարարությունը, կերպարվեստում՝ բնանկարը, նատյուրմորտը, դիմանկարը, կենցաղը, երաժշտության մեջ՝ քնարերգությունն ու հերոսականությունը: Լուսավորականների շնորհիվ ծնունդ առավ գեղագիտությունը, որը մեծապես

խթանեց գեղարվեստական մտքի զարգացումը:

Գեղարվեստական մշակույթի առաջատար դերը կատարում էր Ֆրանսիան, որը նաև լուսավորական շարժման կենտրոնն էր:

XIX դարի գեղարվեստական մշակույթի գլխավոր ուղղությունները: Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը շրջադարձային պահ դարձավ նաև գեղարվեստական մշակույթի բնագավառում: Ամենից առաջ դա արտացոլվեց կլասիցիզմի արվեստում: Գրականության և արվեստի մեջ նոր ոգեշնչում ստացվեց անտիկ աշխարհը, ուր գովերգվում էին հերոսությունը և անձնագրիությունը: Հերոսությունը մեկնաբանվում էր որպես քաղաքացիական պարտք, աներեր նվիրվածություն երկրին և ազգին: Այդպիսին էր *Ժակ Լուի Դավիդի* ստեղծագործությունը, որում նա անմահացրել է իր ժամանակի հերոսներին: Միննույն ժամանակ Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունն առա-

Կլոդ Մոնե. «Նովանոցով կինը»

ջացրեց հին և նոր աշխարհների գաղափարական սուր բախում, որի արդյունքում առաջացավ **ռոմանտիզմը**:

Ռոմանտիզմն սկզբնավորվեց XVIII դ. վերջին և շարունակեց վերելք ապրել մինչև XIX դ. կեսը: Այն նախ ձևավորվեց Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, քիչ ուշ՝ եվրոպական մյուս երկրներում և ԱՄՆ-ում: Ռոմանտիզմն ընդգրկեց հոգևոր մշակույթի բոլոր ոլորտները՝ ստանալով նաև ազգային առանձնահատուկ երանգավորումներ: Ո՞րն էր ռոմանտիզմի աշխարհայացքի էությունը:

Մեծ հեղափոխությունը կոչված էր իրականացնելու լուսավորական գաղափարները, ստեղծելու հասարակարգ՝ հիմնված հավասարության, եղբայրության և ազատության վրա: Դա տեղի չունեցավ, ուստի վրա հասավ համընդհանուր հիասթափությունը: Շատերի համար լուսավորականության գաղափարների իրագործումը պատրանք էր թվում, հե-

Օգյուստ Ռոդեն. «Մտածողը»

ղափոխություններն՝ անպտուղ և վնասակար: Ուստի սկսվեցին կատարյալին և գեղեցիկին հասնելու նոր որոնումներ:

Ռոմանտիկ արվեստագետը կյանքը պատկերում է ոչ թե այնպես, ինչպես կա իրականում, այլ այնպես, ինչպես ցանկալի է: Նրանցից ոմանք գեղեցիկը փնտրում էին անցյալում, ոմանք, տազնապած արագ փոխվող աշխարհից, կոչ էին անում դրան հասնել պայքարով: Ռոմանտիկները կերտում էին հերոսներ, որոնք միշտ գործում էին արտասովոր կամ խորհրդավոր իրավիճակներում: Հերոսը կարող է լինել միջնադարյան ասպետ, միայնակ խռովարար կամ այլ մարդ, բայց միշտ ազնիվ, արդարամիտ, քաջ և անձնագրի: Դասական ստեղծագործության հերոսը գործում է բանականությամբ, ռոմանտիկը՝ զգացմունքներով և սրտի թելադրանքով: Գեղեցիկի այդպիսի ընկալման շնորհիվ ռոմանտիկ հերոսը միշտ հանդես է գալիս հաղթողի դերում:

Էմիլ Զոլա

XIX դարի գեղարվեստական մշակույթի մյուս խոշոր ուղղությունը **ռեալիզմն** էր: Ռեալիզմը (լատ.՝ *իրական*) կյանքի ճշմարտացի պատկերման, գնահատման և մեկնաբանման ուղղությունն է: Այն սկիզբ է առնում Վերածննդի մշակույթից և հաստատվում Լուսավորականության դարում: Առաջին անգամ **ռեալիզմ** եզրը, որպես ռոմանտիզմին այլընտրանք, օգտագործվել է Ֆրանսիայում XIX դարի կեսերին:

Եթե ռոմանտիկները մերժում էին արդյունաբերական հասարակությունը, ապա ռեալիստները փորձում էին այն հասկանալ: Արվեստի դերը նրանք համարում էին հասարակական արատների վերհանումը և քննադատությունը: Ահա թե ինչու ռեալիզմի այդ նոր պոռթկումը հաճախ անվանում են **քննադատական ռեալիզմ**:

Ռոմանտիկ գրականության նշանավոր դեմքեր են Անգլիայում՝ Զ. Բայրոնը, Վ. Սքոթը, Ֆրանսիայում՝ Վ. Հյուգոն, Ա. Դյուման, Ռուսաստանում՝ Մ. Լերմոնտովը, Գերմանիայում՝ Հ. Հայնեն, ԱՄՆ-ում՝ Ֆ. Կուպերը և Է. Պոն: Ռոմանտիկ նշանավոր երաժիշտերգահաններ էին Ն. Պագանինին, Զ. Ռոսինին (Իտալիա), Ֆ. Շոբերտը (Ավստրիա),

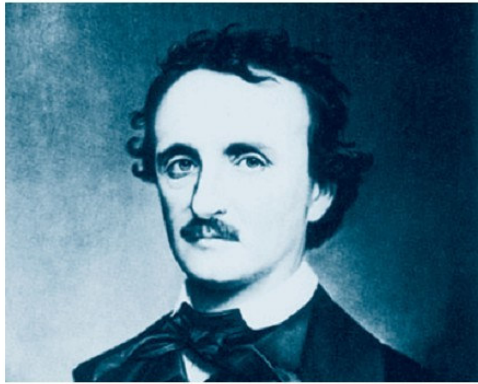
Զարիգ Դիքենս

Ռ. Վազները (Գերմանիա), Հ. Բեռլիոզը (Ֆրանսիա), Ֆ. Լիստը (Հունգարիա), Ֆ. Շոպենը (Լեհաստան) և այլք: Ռոմանտիկ գեղանկարչության սկանավոր դեմքեր էին Թ. Ժերիկոն, Է. Դելակրուան (Ֆրանսիա), Ու. Թրրները (Անգլիա) և այլք:

Ռեալիստական արվեստը կերտեց նոր տեսակի հերոս. նա չի տրվում զգացմունքներին, այլ դժվարին իրավիճակներում գտնում է իր «ճշմարտությունը» և պայքարում դրա համար:

Ռեալիստական արվեստի նշանավոր ներկայացուցիչներ էին գրողներ Օ. դը Բալզակը, Գ. Ֆլորերը (Ֆրանսիա), Չ. Դիքենսը (Անգլիա), Ա. Պուշկինը (Ռուսաստան), Մ. Տվենը (ԱՄՆ): Մեծ ծաղկում ապրեց նաև ռեալիստական երաժշտությունը: Ֆրանսիայում առաջացավ երաժշտական թեթև ժանրը՝ օպերետը (քառացի՝ փոքր օպերա): Վիեննայում այդ ժանրի խոշոր դեմք էր Յ. Շտրաուս-որդին: Իտալիայում ռեալիստական երաժշտության քննազավառում համաեվրոպական դեր կատարեց Զ. Վերդին, Ռուսաստանում՝ Պ. Չայկովսկին:

Գեղարվեստական մշակույթի ճգնաժամը: Ինչպես նշվել է, XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին առաջացավ արդյունաբերական քաղաքակրթության մեծ ճգ-

Էղգար Պո

նաժամ: Գիտնականները հաճախ բնութագրում են այդ դարաշրջանը որպես «Եվրոպայի մայրամուտ»:

Հասարակական հետագա զարգացման անորոշությունը ձգնաժամ առաջացրեց նաև մշակույթում: Այն սկսվեց ռեալիստական արվեստում ստեղծագործական ինքնարտահայտման նոր ձևեր գտնելու փորձերից: Դրանցից մեկն էր **նատուրալիզմը** (լատ. և ֆր.՝ *բնական, բնություն*), որում առաջին քայլը կատարեց ֆրանսիացի նկարիչ **Գ. Կուրբեն XIX** դարի կեսերին: Մինչև նույն դարի վերջը Ֆրանսիայից նատուրալիզմը տարածվեց Եվրոպայի մյուս երկրներում և Ամերիկայում: Հակադրվելով ռոմանտիզմին՝ նատուրալիստները կարծում էին, որ արվեստում ամենագլխավորը փաստն է, բնականը և բնությունը: Նրանք իրենց խնդիրը համարում էին իրական կյանքի նույնական, լուսանկարչական ճշգրտությամբ պատկերումը: Մարդկային միջավայրի այդպիսի մանրակրկիտ նկարագրումը համընդհանուր քննարկման դրեց կյանքի մինչ այդ մութ շերտերը: Նրանք արվեստում վերլուծում էին թեմաներ, որոնք նախկինում համարվում էին ոչ նպատակահարմար կամ արգելված:

Ալեքսանդր Դյումա

Նատուրալիզմի տեսությունն ավարտուն է դարձել ֆրանսիացի մեծ գրող **Էմիլ Զոլայի** (1840–1902 թթ.) աշխատություններում: Նրան մտահոգում էին արդյունաբերական հասարակության արատները: Հավատալով մարդկության առաջադիմությանը՝ գրողը խնդիր էր դրել իր գրական արվեստով նպաստելու դրան:

Նատուրալիզմին մոտ էր **խնայրեսիոնիզմը** (ֆրանս.՝ *տպավորություն*), որի հետևորդների համոզմամբ՝ արվեստագետը պետք է ոչ թե պատճենահանի բնությունը, այլ գույների անսովոր համադրմամբ ցույց տա իր ակնթարթային տպավորության գեղեցկությունը: Դրա համար նույնիսկ փորձում էին օգտագործել գիտության նվաճումները: Այդպիսի գեղանկարիչներ էին ֆրանսիացիներ **Կ. Մոնեն, Է. Դեգան, հոլանդացի Վ. վան Գոգը**, ֆրանսիացի քանդակագործ **Օ. Բոդենը**, երաժիշտ **Կ. Դեբյուսին** և այլք:

XIX դարի 80–ական թվականներին առաջացավ գրականության և արվեստի մի նոր ուղղություն՝ **սիմվոլիզմը** (խորհրդապաշտություն): Սիմվոլիզմի գեղագիտության համաձայն՝ մեզ շրջապատող անարդար աշխարհից բացի, կա մի ավելի գեղեցիկ և կատարյալ իրականու-

թյուն: Եվ այդ իրականությանը հասնելու միակ միջոցը դիմելն է սիմվոլի հնարին՝ բառ, պատկեր, փոխաբերություն և այլն: Սիմվոլիզմի գրական հերոսը փախչում է դաժան կյանքից և տրվում անուրջներին: Բայց քանի որ դա ելք չէ, և կյանքը դրանով իսկ չի բարելավվում, սիմվոլիզմի արվեստն ի վերջո ապագայի նկատմամբ տոգորվեց հոռետեսությամբ և XX դարի սկզբին սկսեց մարել:

XIX դարի գեղարվեստական մշակույթի յուրահատուկ ամփոփումը դարձավ *մոդեռն* ոճը: Նրա մեջ ներառված էին նատուրալիզմի, սիմվոլիզմի և մյուս գեղարվեստական ուղղությունների գծե-

րը: Մոդեռն ոճն ամենից շատ դրսևորվեց ճարտարապետության մեջ:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին մոդեռն ոճը հայտնվեց փակուղում: Արվեստը սկսեցին դիտել ոչ թե որպես մարդկային հանճարի դրսևորում, այլ մշակույթի անկում՝ *դեկադենտություն* (լատ. և ֆր.՝ *անկում*): Անկման գաղափարը և վատատեսությունը սկսեցին գերիշխել ամենուր: Դեկադենտները պահանջում էին «մաքուր արվեստ»՝ գեղեցկության փառաբանում հանուն գեղեցկության: Կասկածի տակ առնվեց հետագա զարգացման հեռանկարը: Շատերը համոզված էին, որ եկել է «Եվրոպայի մայրամուտը»:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. XVII դարում գեղարվեստական ինչ նոր ուղղություններ առաջացան: Ի՞նչ գիտեք դրանց մասին, ո՞ր երկրներում ծաղկում ապրեցին: Թվարկե՞ք տարբեր բնագավառներում այդ ուղղությունների մի քանի ստեղծագործություններ:
2. Ե՞րբ և որտե՞ղ է ձևավորվել ռոմանտիզմը: Ո՞րն էր դրա աշխարհայացքային և գեղագիտական էությունը: Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՞ք երկրները, մշակույթի տարբեր բնագավառները, նշանավոր ներկայացուցիչներին և նրանց ստեղծագործությունները: Բացատրե՞ք ռեալիզմի էությունը:
3. Ո՞ր երկրում է առաջացել նատուրալիզմը, և ո՞վ է առաջին ներկայացուցիչը: Ո՞րն էր դրա էությունը: Ի՞նչո՞վ նշանավորվեց Է. Զոլան այս ուղղությամբ: Ի՞նչ էր բնորոշ իմպրեսիոնիզմին: Թվարկե՞ք նշանավոր իմպրեսիոնիստների անուններ: Ո՞րն էր սիմվոլիզմի էությունը: Ո՞րն էր մոդեռն ոճի էությունը: Ի՞նչ է դեկադենտությունը:

ԲԱԺԻՆ 2

ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՃԳՆԱԺԱՄԸ. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

§ 1. ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

Փարիզի խորհրդաժողովը: Ինչպես գիտեք, 1918 թ. նոյեմբերի 11-ին կնքված Կոմպիենի զինադադարով ավարտվեց Առաջին աշխարհամարտը: Համաշխարհային պատմության մեջ նոր էջ էր բացվում: Նոր աշխարհակարգի ձևավորման սկզբունքների մեջ ներառվեցին ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի 14 կետերը և վերջինիս կողմից առաջ քաշված մի շարք նոր գաղափարներ՝ *մանդատային համակարգի ներմուծում, Միջազգային արդարադատության մշտական դատարանի հիմնում, հավաքական անվտանգության սկզբունք* և այլն: Այս բոլոր խնդիրների լուծումը տրվեց հետպատերազմյան խորհրդաժողովների ընթացքում:

Դրանցից գլխավորը՝ Փարիզի խորհրդաժողովը, իր աշխատանքներն սկսեց *1919 թ. հունվարի 18-ին*: Այնտեղ ի սկզբանե իշխում էին «մեծ հնգյակի» պատվիրակությունները, որ ներկայացված էին ի դեմս Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ *Լ. Ջորջի*, Ֆրանսիայի վարչապետ *ժ. Կլեմանսոյի*, ԱՄՆ-ի նախագահ *Վ. Վիլսոնի*, Ճապոնիայի վարչապետ *Սայոնիի* և Իտալիայի վարչապետ *Օռլանդոյի*:

1919 թ. հունիսի 28-ին Վերսալյան պալատում ստորագրվեց Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագիրը: Հաշ-

տության պայմանները ծանր էին Գերմանիայի համար: Նա կորցրեց Էլզասն ու Լոթարինգիան, որոնք անցան Ֆրանսիային: Ի հաշիվ Գերմանիայի՝ տարածքային ձեռքբերումներ ունեցան նաև Բելգիան և Դանիան: Դանցիգը (Գդանսկ) ստացավ ազատ քաղաքի կարգավիճակ: Սաարի ածխավազանի շրջանը 15 տարով դրվում էր միջազգային վերահսկողության տակ, որից հետո հանրաքվեն պետք է որոշեր այդ տարածքի պատկանելությունը: Հռեյնսի գոտին ապառազմականացվում էր: Տարածքային շոշափելի ձեռքբերումներ ունեցավ նաև Լեհաստանը՝ ի հաշիվ Գերմանիայի: Ընդհանուր առմամբ Գերմանիան կորցրեց իր տարածքի 1/8-րդ մասը, ինչպես նաև զրկվեց իր բոլոր գաղութներից: Գերմանիային արգելվում էր ունենալ ստորջրյա նավատորմ և ռազմական օդուժ, իսկ նրա բանակը սահմանափակվում էր 100 հազարով: Գերմանիան պարտավորվում էր փոխհատուցել հաղթող երկրների նյութական վնասները:

Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգը: Վերսալյան պայմանագրից հետո 1919-1920 թթ. հաշտության պայմանագրեր կնքվեցին նաև Գերմանիայի նախկին դաշնակիցների՝ Ավստրիայի, Բուլղարիայի, Հունգարիայի և Օսմանյան կայսրու-

Վերսալյան պալատում Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագրի ստորագրումը. 1919 թ. հունիսի 28

թյան հետ: Դրանց արդյունքում ձևավորվեց Վերսալյան համակարգը:

Վերոհիշյալ պայմանագրերն ամրագրում էին Ավստրո-Հունգարիայի և Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո ի հայտ եկած նոր երկրների սահմանները: Գերմանիայի նախկին դաշնակիցները ևս ունեցան տարածքային մեծ կորուստներ: Ինչպես և Գերմանիայի դեպքում, նախատեսվում էր պարտված երկրների գինված ուժերի թվաքանակի սահմանափակում, և նրանց կողմից ռեպարացիաների (ֆինանսական և նյութական փոխհատուցումներ) վճարում հաղթողներին: Սակայն հետագայում քեմալական Թուրքիային հաջողվեց հասնել Սևրի պայմանագրի վերանայմանը, և **1923 թ.** կնքվեց **Լոզանի հաշտության պայմանագիրը**: Մյուս երկրների հետ կնքված պայմանագրերը մնում էին ուժի մեջ:

Սակայն հետպատերազմյան կարգավորումը չէր սահմանափակվում միայն Եվրոպայով և Միջին Արևելքով: Առկա էին էական խնդիրներ նաև Հարավարևելյան Ասիայում և Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում:

Հեռավոր Արևելքում առկա խնդիրների կարգավորման նպատակով **Վաշինգտոնում** հրավիրվեց խորհրդածողով (1921 թ. նոյեմբեր-1922 թ. փետրվար): Մասնակցում էին ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ճապոնիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Բելգիայի, Հոլանդիայի, Պորտուգալիայի և Չինաստանի պատվիրակությունները: Այն ավարտվեց երեք հիմնական պայմանագրերի ստորագրումով, որոնց շնորհիվ Հեռավոր Արևելքում և Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում հաստատվում էր կայունություն: Բացի այդ, համաձայնեցվում էին հինգ առաջատար երկրների վերջ-

րյա ծովային նավատորմերի միջև չափաբաժինները, ինչպես նաև վերացվում էին առանձին երկրների ազդեցության գոտիները Չինաստանում: Փոխարենը ամրագրվեցին Չինաստանի ինքնիշխանությունն ու տարածքային ամբողջականությունը: Հռչակվեց այդ երկրում մեծ տերությունների համար «բաց դռների» և «հավասար հնարավորությունների» սկզբունքը:

Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգի ձևավորումը կարևորագույն իրողություն էր, քանի որ այն ապահովեց՝

- հետպատերազմյան լարվածության թուլացումն ու 1920–ական թթ. «բարգավաճման ժամանակաշրջանի» գերիշխումը,

- միջազգային հարաբերությունների սկզբունքների նորացումը (ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչում և կիրառում, հրաժարում պատերազմից՝ իբրև հակամարտությունների կարգավորման միջոցի),

- կախյալ տարածքների կառավարման նոր՝ մանդատային համակարգի ստեղծումը,

- միջազգային նոր կազմակերպությունների ու կառույցների ստեղծումը,

- մի շարք երկրների անկախության ճանաչումը:

Սակայն Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգն անկայուն էր ու անհաստատ, և դա ուներ իր պատճառները:

Դրանցից առաջինը դաշնակիցների կողմից հետպատերազմյան կարգավորման ընթացքում տնտեսական խնդիրների կարևորության թերագնահատումն էր: Հաղթողները ձգտում էին պարտվողներից ստանալու որքան հնարավոր

է շատ, մինչդեռ անհրաժեշտ էր մտածել նաև պարտվողների տնտեսական վերականգնման մասին: Առանց տնտեսական կազդուրման վերջիններս անօգնական էին ներքին ծայրահեղական շարժումների դեմ պայքարում: Պարտված երկրների ուսերին թողնելով հետպատերազմյան կարգավորման ողջ ծանրությունը՝ ճանապարհ էր բացվում Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում սոցիալական ու քաղաքական ցնցումների և էթնիկական խնդիրների սրման համար: Այսպիսով՝ նոր համակարգի էական թերությունն էր Եվրոպայի վերականգնման տնտեսական ծրագրերի բացակայությունը:

Եվրոպայի նոր պետությունների սահմանները որոշվեցին՝ առանց հաշվի առնելու այնտեղ բնակվող ժողովուրդների շահերը: Մոտավորապես 30 միլիոն մարդ հայտնվեց ազգային փոքրամասնության կարգավիճակում (գերմանացիները՝ Լեհաստանում, Չեխոսլովակիայում, Հարավսլավիայում, հունգարները՝ Ռումինիայում, Չեխոսլովակիայում, Հարավսլավիայում և այլն): Հարավսլավիայի ստեղծումից հետո կաթոլիկ խորվաթներն ու սլովենները և Բոսնիայում ու Մակեդոնիայում ապրող մուսուլմանները հայտնվեցին կրոնադավանական փոքրամասնության կարգավիճակում: Ուղղափառ սերբերը վերահսկում էին նոր պետության բանակն ու պետական կառավարման մարմինները, ունեին վճռական դեր այդ պետության մեջ, ինչը պայմաններ էր ստեղծում ապագա հակամարտությունների համար:

Խորհրդային Ռուսաստանը ներկայացված չէր ո՛չ Փարիզի վեհաժողովում և ո՛չ էլ Վաշինգտոնի խորհրդաժողովում:

Եվրոպան 1923 թվականին

Այն նաև միջազգային մեկուսացման ենթարկվեց: Սկզբում նրան դուրս թողեցին Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգից, վերջինիս դեմ կազմակերպեցին ինտերվենցիա (զինված ներխուժում), իսկ հետո փորձեցին նրա հետ խոսել իբրև պատերազմում տանուլ տված երկրի: Ոչինչ չարվեց պարտված տերություններին բարի դրացիների վերածելու ուղղությամբ:

Մեծ տերությունների միջև հակասությունները չէին կարող ապահովել Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգի կենսունակությունը: Նոր համակարգը էականորեն թուլացրեց նաև այն, որ ԱՄՆ–ը հրաժարվեց Վերսալյան պայմանագիրը

վավերացնելուց և որդեգրեց մեկուսացման քաղաքականություն:

Ի սկզբանե թույլ էին նաև Ազգերի լիգայի դիրքերը: Մինչդեռ Ազգերի լիգան Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգի կարևորագույն միջազգային կազմակերպությունն էր, որ կոչված էր ապահովելու խաղաղությունն ու միջազգային անվտանգությունը: Ազգերի լիգայից դուրս մնաց Ռուսաստանը: Չանդամակցեց Ազգերի լիգային նաև ԱՄՆ–ը, որը Գերմանիայի հետ 1921 թ. առանձին հաշտության պայմանագիր կնքեց:

Պարտված երկրները համարում էին, որ ոտնահարվել են իրենց կենսական շա-

հերը: Գերմանիայում, Հունգարիայում և Բուլղարիայում կորուսյալ տարածքների վերադարձի խնդիրը պատճառ դարձավ ռազմատենչ ու ռևանշիստական ուժերի համախմբման համար: Նույնիսկ հաղթողների ձամբարին պատկանող Իտալիայում քաղաքական գործիչների մեծամասնությունն այն կարծիքին էր, որ գաղութների բաժանման ընթացքում իրենց շահերը հաշվի չեն առնվել:

Չարդարացան նաև գաղութային երկրների ժողովուրդների այն հույսերը,

թե իրենց խնդիրներն արդարացի լուծում կգտնեն: Հետպատերազմյան կարգավորման ընթացքում իրենց արդարացի լուծումը չգտան հայկական, արաբական, ասորական և քրդական հարցերը:

Հետպատերազմյան համակարգի հիմնական նպատակը պետք է լիներ միջազգային հարաբերություններում այնպիսի հավասարակշռության ստեղծումը, որն անկարելի լիներ խարխել: Դրան հասնել չհաջողվեց:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Երբ է ավարտվել Առաջին աշխարհամարտը և ի՞նչ հետևանքներ է ունեցել: Երբ է իր աշխատանքներն սկսել Փարիզի խորհրդաժողովը: Ովքե՞ր էին «մեծ հնգյակի» ներկայացուցիչները: Երբ և որտե՞ղ ստորագրվեց պարտված Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագիրը: Գնահատե՞ք Գերմանիային պարտադրված հաշտության պայմանները:
2. Գերմանիայի նախկին դաշնակիցների հետ ի՞նչ պայմանագրեր կնքվեցին: Երբ և ինչո՞ւ հրավիրվեց Վաշինգտոնի խորհրդաժողովը. թվարկե՞ք մասնակից երկրներին: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Վաշինգտոնի խորհրդաժողովը:
3. Հետպատերազմյան աշխարհում ի՞նչ իրողություններ ապահովեց Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգը: Վերհանե՞ք Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգի հակասությունները: Ի՞նչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստանը այդ համակարգի մաս չկազմեց:

§ 2. ԵՎՐՈՊԱԿԵՆՏՐՈՆ ԱՇԽԱՐՀՆ ՈՒ ՀՈԳԵՎՈՐ ԾԳՆԱԺԱՍՇ

Հետպատերազմյան իրավիճակը: XX դարի առաջին կեսին աշխարհը շարունակում էր մնալ եվրոպակենտրոն: Քաղաքական կարևորագույն որոշումները կայացվում էին եվրոպական առաջատար երկրների մայրաքաղաքներում: **Եվրոպան սովանդաքար դիտվում էր իբրև աշխարհի կենտրոն:** Սակայն «Եվրոպայի քաղաքակրթական ինքնասպանություն» որակված Առաջին աշխարհամարտը հանգեցրեց հոգևոր ճգնաժամի: Իր

կորստաբերությամբ այն աննախադեպ էր պատմության մեջ:

Պատերազմի հետևանքով տեղ գտած տնտեսական փլուզումն ակնհայտ էր: Այն ներառել էր ոչ միայն Եվրոպան, այլև Ասիայի ու Աֆրիկայի շատ շրջաններ:

Պատերազմի ավարտն ուղեկցվում էր սոցիալական և աշխարհաքաղաքական ուժգին ցնցումներով՝ հեղափոխություններ, կայսրությունների փլուզում, նորանկախ պետությունների ստեղծում, գաղութային տարածքների վերաբաժանում:

Հեղափոխական շարժման աննախադեպ պայթյուն եղավ գրեթե բոլոր երկրներում: Հեղափոխություններ եղան Ռուսաստանում (1917 թ. փետրվար և հոկտեմբեր), Գերմանիայում (1918 թ.), հեղափոխական շարժումներ՝ Ֆինլանդիայում, Ավստրիայում, Չեխոսլովակիայում: Կազմավորվեցին Բավարիայի և Հունգարիայի խորհրդային հանրապետությունները:

Պատերազմի և սոցիալական լարվածության պայմաններում իրենց դիրքերն ամրապնդեցին սոցիալ-դեմոկրատական, սոցիալիստական և կոմունիստական կուսակցությունները:

Համաշխարհային աղետը սոցիալ-հոգեբանական ցնցում առաջացրեց մասնակից երկրներում: Խրամատներում և ռազմագերիների ճամբարներում տևական գոյապայքարը բացասաբար էր անդրադարձել զինվորների հոգեբանության վրա: Կտրուկ աճել էր որբերի թիվը:

Պատերազմը բացասաբար անդրադարձավ մարդկանց կենսամակարդակի ու պետությունների ֆինանսական դրության վրա:

Պատերազմի արդյունքում էական փոփոխություններ կրեց նաև աշխարհի քաղաքական քարտեզը: Գերմանիան դարձավ ժողովրդավարական հանրապետություն: Եվրոպայում և Միջին Արևելքում ի հայտ եկան նորանկախ պետություններ: Գաղութային ժողովուրդների շրջանում անկախացման իրական հույսեր արթնացան: Նրանք տեսան, որ «սպիտակամորթները»՝ գերմանացիներն ու անգլիացիները, հավասարապես կարող են պարտություն կրել:

Այսպիսով՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմը խորապես ցնցեց եվրոպական հասարակության հիմքերը: Հեղափոխություններն ու քաղաքական ճգնաժամերը, ժողովուրդների սնանկացումն ու ապագայի անորոշությունը պահանջում էին նոր գաղափարներ ու քաղաքական նոր կուրսի մշակում:

Պետական-մոնոպոլիստական կապիտալիզմ: Հոգևոր ճգնաժամին և դրա հաղթահարմանը զուգահեռ էական փոփոխություններ եղան նաև տնտեսական համակարգում: Հետագա զարգացում ապրեց պետական-մոնոպոլիստական կապիտալիզմը: Վերջինիս բնորոշ են պետության հետ մոնոպոլիստական ուժերի սերտաձուժը մոնոպոլիստական համակարգի պահպանման և ամրապնդման նպատակով:

Մոնոպոլիստական կապիտալիզմի վերաճումը պետական-մոնոպոլիստական համակարգի որոշակի միտումների արդյունք է: Դրանք իրենց զգացնել սովեցին դեռ XIX և XX դարերի սահմանագծին, երբ մրցակցության դաշտը փոքրանում էր, իսկ մոնոպոլիաները միավորվում էին: Դրանց միավորումից առաջացան կարտելներ, սինդիկատներ, տրեստներ, կոնցեռններ:

Պետական-մոնոպոլիստական կապիտալիզմի թվարկված դրսևորումներն ու միավորման ձևերը ավելի ակնհայտ դարձան Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում: Պատերազմող երկրների տնտեսական ռեսուրսների կենտրոնացման և տնտեսության ռազմականացման անհրաժեշտությունը հանգեցրեց պետու-

թյան անմիջական միջամտությանը տնտեսական կյանքին:

Առաջին աշխարհամարտից հետո ձեռներեցության նկատմամբ պետական վերահսկողությունը գրեթե վերացվեց: Սակայն զարգացում ստացավ պետության ֆինանսավարկային գործունեությունը, որն ուղղված էր տնտեսական աղետի եզրին կանգնած երկրների փրկությանը: Գերմանիայի ռեպարացիաների խնդրի կարգավորմանն ուղղված ամերիկյան բանկիրներ Դաուեսի և Յանգի պլանները դրա ամենավառ վկայությունն են:

Գաղափարական և քաղաքական նոր ուղղություններ: Եվրոպայի պատմության ընթացքում առաջին անգամ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունները գլխավորեցին կառավարություններ կամ մտան կառավարող կոալիցիաների մեջ: Սոցիալ-դեմոկրատների ազդեցության աճին նպաստում էր բոլոր եվրոպական երկրներում ընդունված համընդհանուր ընտրական իրավունքը: Ընտրելու իրավունք ստացան նաև կանայք, որոնք պատերազմից առաջ զրկված էին դրանից: 1920-ական թթ. քաղաքական պայքարում կարևոր դեր սկսեց խաղալ մամուլը, որ ներկայացնում էր տարբեր սոցիալական շերտերի ու քաղաքական խմբերի շահերը: Տեղեկատվության ազդեցիկ միջոցներ դարձան ռադիոն, կինեմատոգրաֆը: Ծնունդ առան «*զանգվածային մշակույթն*» ու զանգվածային հանդիսությունները:

Կայունացման և բարեփոխումների իրականացման միտումը բնորոշ էր ոչ միայն կայուն խորհրդարանական համակարգ ունեցող երկրներին (Մեծ Բրիտա-

նիա, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, սկանդինավյան երկրներ): 1920-ական թվականներին ժողովրդավարացման ու բարեփոխումների միտումներ սկսվեցին նաև այն երկրներում, որտեղ մեծ դեր էին խաղում աշխատավորական շարժումները: Այստեղ ձևավորվում էր բարենորոգչական շարժում, որն ընդունակ էր ազդելու պետական կառավարման գործընթացների վրա:

Հասարակությունն ի գորու չէր լինում արգելելու աջ կամ ձախ ծայրահեղական ուժերի անցումն իշխանության (Իտալիա, Գերմանիա, Ռուսաստան): Այս երկրները շարժվեցին **ամբողջատիրության** ուղիով: Կար նաև մեկ այլ միտում՝ **տիրազրական** (ավտորիտար) վարչակարգերի հաստատումը: Այն գերիշխում էր Եվրոպայի անցումային փուլը հաղթահարող երկրներում (Հունգարիա, Բուլղարիա, Հունաստան, Ալբանիա):

Պացիֆիստական շարժումն ու հավաքական անվտանգության գաղափարը: Էականորեն ծավալվում է նաև պացիֆիստական (խաղաղապաշտական) շարժումը: Խաղաղապաշտները ձգտում էին բացառելու պատերազմներն ու ամեն գնով ապահովելու խաղաղությունը: Նման մոտեցումը կարող էր հանգեցնել ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական արդյունքների: Այսպես՝ 1928 թ. մի շարք երկրներ ստորագրեցին Փարիզի պայմանագիրը կամ **Բրիան-Քելլոգի պակտը:** Այն հռչակում էր պայմանագրի մասնակիցների հրաժարումը պատերազմից՝ որպես միջազգային վեճերի կարգավորման միջոցի և ազգային քաղաքականության գործիքի: Պետությունների միջև վեճերն ու բախումները այսուհետև ենթակա էին

Վուդրո Վիլսոն

լուծման բացառապես խաղաղ միջոցներով: Պակտը հեռու էր կատարյալ լինելուց, սակայն ուղղված էր նվաճողական պատերազմների դեմ, և նրա մասնակիցներ դարձան տասնյակ երկրներ:

Հաշվի առնելով խաղաղապաշտական տրամադրությունները՝ բազմաթիվ երկրների (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա) կառավարություններ 1930–ական թթ. վարում էին, այսպես կոչված, «խաղաղեցման»՝ ագրեսորին մեծ զիջումների գնով պատերազմելու մտադրությունից հետ պահելու քաղաքականություն:

Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերի միջև ընկած ժամանակահատվածում միջազգային հարաբերությունների հիմքում դրվեց նաև նախագահ Վ. Վիլսոնի գաղափարը՝ **հսկաքական անվտանգության սկզբունքը**: Եթե նախկինում միջազգային կայունությունը ձգտում էին ապահովել դաշինքներ ստեղծելու և ուժերի հավասարակշռություն հաստատելու միջոցով, ապա այժմ պետք է աշխատեին

դրան հասնել հավաքական անվտանգության համակարգի միջոցով:

Իրենց էությունը հավաքական անվտանգության և դաշինքների ստեղծման համակարգերը լիովին տարբեր երևույթներ են: Այսպես.

- Դաշինքներն ուղղված են ընդդեմ կոնկրետ սպառնալիքի և ենթադրում են կոնկրետ պարտավորություններ երկրների որոշակի խմբի համար: Մինչդեռ հավաքական անվտանգության սկզբունքը չի ներառում կոնկրետ սպառնալիքի առկայություն և չի տալիս երաշխիքներ որևէ առանձին երկրի: Այն հակադրվում է խաղաղության դեմ ուղղված ցանկացած սպառնալիքի, անկախ նրանից, թե ով է դրա կրողը, կամ ում դեմ է այն ուղղված:

- Դաշինքները ենթադրում են կոնկրետ հակառակորդի առկայություն: Մինչդեռ հավաքական անվտանգության համակարգը պաշտպանում է միջազգային իրավունքը վերացականորեն: Կարգուկանոնը նրա միջոցով ապահովվում է ձիշտ այնպես, ինչպես քրեական օրենսգիրքն է ապահովում երկրի իրավական համակարգը:

- Հավաքական անվտանգության համակարգն անվտանգությունն ապահովում է միայն այն դեպքում, եթե բոլոր երկրները մարտահրավերի բնույթի վերաբերյալ ունեն մոտավորապես նման տեսակետներ և պատրաստ են պատժամիջոցներ կիրառելու՝ անկախ տվյալ իրողության հետ կապված կոնկրետ ազգային շահերից:

Այսպիսով՝ Առաջին աշխարհամարտին հաջորդած ժամանակաշրջանին բնորոշ էին թե՛ հոգևոր ճգնաժամը, թե՛ այդ ճգնաժամից նոր գաղափարների իրագործման ճանապարհով դուրս գալու միտումը: 1920–ական թթ. կեսերին առա-

ջատար երկրներում տեղ գտած տնտեսական բարգավաճումն ու «անհոգ տա-

րիներն» առժամանակ լավատեսություն ներշնչեցին Եվրոպային և ԱՄՆ-ին:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բացատրե՛ք «Եվրոպակենտրոն աշխարհ» արտահայտությունը: Ներկայացրե՛ք Առաջին աշխարհամարտի աղետալի հետևանքները Եվրոպայի համար: Ինչպիսի՞ սոցիալական և աշխարհաքաղաքական ցնցումներ հետևեցին Առաջին աշխարհամարտին: Հատկապես ո՞ր երկրներում էին դրանք ավելի զգալի: Ինչպիսի՞ փոփոխությունների ենթարկվեց աշխարհի քաղաքական քարտեզը:
2. Ձեր կարծիքով՝ ինչը նպաստեց Եվրոպայում սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների ազդեցության աճին: Ինչո՞ւ Եվրոպայի որոշ երկրներ զարգացան ավտորիտար և ամբողջատիրական ուղիով: Որո՞նք էին դրանք:
3. Ներկայացրե՛ք պացիֆիստական շարժման էությունը: Ե՞րբ կնքվեց Բրիան–Քելլոգի պակտը, ինչ էր այն նախատեսում: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ այն:
4. Համեմատե՛ք հավաքական անվտանգության համակարգի և միջազգային կայունություն ապահովող դաշինքների սկզբունքները և գնահատե՛ք դրանք:

§ 3. ԱՄԲՈՂՋԱՏԻՐԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԵՐԸ

Ամբողջատիրության էությունը: Կառավարման ոչ ժողովրդավարական վարչակարգերը ներկայանում են **ամբողջատիրության** (տոտալիտարիզմ) և **սիբրազորության** (ավտորիտարիզմ) տարբեր տարատեսակներով: Ամբողջատիրության էությունը հիմնավորել է իտալական ֆաշիզմի գաղափարախոս Զ. Ջենտիլեն: Նրա համոզմամբ՝ մարդը ամբողջովին պետք է ենթարկվի պետությանը, քանի որ մարդկային և հոգևոր ամեն ինչ կորցնում է իր արժեքը պետությունից դուրս:

Ամբողջատիրություն տերմինը քաղաքական բառապաշար մտավ 1925 թ. Իտալիայի առաջնորդ Բ. Մուսսոլինիի կողմից: Հետագայում ֆաշիզմի ընդդիմախոսները սկսեցին այդ հասկացությունն օգտագործել բացասական իմաստով՝ իբրև ժողովրդավարության հակադիր բևեռ: Սկզբում ամբողջատիրություն ասելով՝

հասկանում էին ֆաշիստական վարչակարգն Իտալիայում և նացիոնալ-սոցիալիստական շարժումը Գերմանիայում: Սակայն 1929 թ. սկսած՝ այն կիրառվում էր նաև ԽՍՀՄ-ի քաղաքական վարչակարգի նկատմամբ:

Ամբողջատիրական երկրում առկա է միակուսակցական բռնապետությունը, որն իր հետ բերում է պետական և կուսակցական կառույցների միաձուլում: Կուսակցությունը յուրացնում է հասարակության անունից խոսելու իրավունքը: Նման երկրում առկա է ահաբեկման համակարգը, տնտեսության կենտրոնացված կառավարումը: Ամբողջատիրական իշխանության բուրգի գագաթը ներկայանում է ի դեմս առաջնորդի կերպարի:

Առաջնորդի գործողություններն ու կուսակցական դոգմաները ենթակա չեն քննադատության: Ամբողջատիրական իշխանությունն իր վերահսկողությունը

Մուսոլինին և Հիտլերը

տարածում է կյանքի բոլոր ասպարեզների վրա: Հատկապես մեծ ուշադրություն է դարձվում մարդկանց ազատ ժամանակի անցկացման խնդրին: Հետևելով «*Երբ մարդիկ անելու ոչինչ չունեն, նրանք հաճախ հիմարություններ են անում*» գաղափարին՝ պետությունը կուսակցական գաղափարախոսությամբ է լցնում այդ ազատ ժամանակը: Գործում է հետևյալ սկզբունքը. «*Անհատ անձ է մնում միայն քնած մարդը*»: Այսպիսով՝ պետություն–կուսակցությունն իրագործում է համընդհանուր վերահսկողություն հասարակության, այդ թվում անհատի կենսագործունեության նկատմամբ: Ամբողջատիրությունը մի փակ համակարգ է, որում ամեն ինչ՝ երեխաների դաստիարակությունից մինչև ցանկացած արտադրանքի բացթողումը, վերահսկվում է պետության կողմից:

Ֆաշիստական վարչակարգը Իտալիայում: Ֆաշիզմը ձևավորվել է Իտալիա-

յում: Այդ հասկացությունը ծագել է **Ֆաշիո** (խուրձ, միություն) բառից:

Ֆաշիոն կամ ֆասցիան կարմիր ժապավենով ամրացված կեչու ճյուղերի տրցակ է: Այդ ճյուղերից հյուսվում էին լիկտորների՝ Հին Հռոմի բարձրաստիճան պաշտոնյաների (պրետորների) թիկնապահների տապարները:

Հռոմեացիների համար իշխանության խորհրդանիշ հանդիսացող ֆասցիաներն արտացոլվեցին Մուսոլինիի կուսակցության զինանշանի վրա:

Ֆաշիզմի ծագումն ու ամրապնդումը ուներ հիմնավոր պատճառներ: Պատերազմից հետո Իտալիան «հաղթող երկրների մեջ պարտված» պետություն էր: Նա ոչ միայն չունեցավ տարածքային ձեռքբերումներ, այլև կրեց նյութական ու մարդկային խոշոր կորուստներ: Տնտեսական դժվարությունները դժգոհության և ճգնաժամի պատճառ դարձան: 1919–1922 թթ. փոխվեց հինգ կառավարություն: Միա-

Ռայխստագի նիստ

պետությունը՝ Վիկտոր Էմմանուիլ III-ի գլխավորությամբ, անկարող էր կարգավորելու ներքին և արտաքին քաղաքական խնդիրները: Զորացրված զինվորականներն ու երիտասարդությունը գտնում էին, որ դաշնակիցները թալանել են Իտալիան: Հասարակական գիտակցության մեջ լայն տարածում էր գտնում փոփոխությունների ձգտումը:

Դեռ 1919 թ. իտալական Ֆաշիզմի առաջնորդ (իտալերեն՝ *դուչե*) Մուսոլինին հիմնեց «*Ֆաշի դի կոմբատիվներնտոն*» («*Մարտական միություն*»), որտեղից էլ տարածվեց շարժման անունը: 1922 թ. ստանձնելով վարչապետի պաշտոնը՝ նա սկսեց ամրապնդել իր վարչակարգը: Իտալիայում արմատավորվում էր Մուսոլինիի պաշտամունքը: «Մուսոլինին միշտ իրավացի է» կարգախոսը կարելի էր հանդիպել ամենուր: Նրա հռչակած նպատակը ազգի վեհության ապահովումն էր, Հռոմի փառքի վերականգնումը:

Իտալական Ֆաշիզմն անհամեմատ ավելի լիբերալ էր գերմանական նացիզմից: Մուսոլինին անհեթեթություն էր համարում գերմանացիների՝ իբրև բարձրագույն ռասայի մարմնավորման նացիստական գաղափարը: Ինչ վերաբերում է հակահրեական քարոզչությանը, ապա Մուսոլինին այն անվանում էր «գերմանական չարիք» և ասում, որ Իտալիայում չկա հրեական հարց:

Իտալիայում շրջանառության մեջ դրվեց *կորպորատիվ համակարգը*: Տնտեսության հիմնական ճյուղերն ու սոցիալական ոլորտը հանդես էին գալիս իբրև առանձին միավորներ՝ ի դեմս կորպորացիաների (ընկերությունների): Դրա նպատակը կարգապահ տնտեսության և կայուն սոցիալական համակարգի ստեղծումն էր: Դասակարգային պայքարը այս համակարգի օգնությամբ բացառվում էր: Շրջանառության մեջ դրվեց նաև *սալտարկիան*՝ ինքնապահովումը: Նպատա-

կը մեկն էր՝ սկսել արտադրել Իտալիայում այն ամենը, ինչ երկիրը ներմուծում էր: Մուսսոլինիի օրոք Իտալիան ունեցավ տարածքային ձեռքբերումներ (Եթովպիա, Ալբանիա): Նա մտադիր էր նաև Միջերկրական ծովը վերածելու «իտալական լճի»: Մուսսոլինիի կարևոր ձեռքբերումներից էր Վատիկանի հետ պայմանագրի կնքումը 1929 թ.: Դրանով Իտալիան և Վատիկանը միմյանց ճանաչում էին իբրև սուվերեն պետություններ:

Մուսսոլինին նաև հակաթուրքական տրամադրություններ ունեցող գործիչ էր: Նա մտադիր էր տարածքային ձեռքբերումներ ունենալու ի հաշիվ Թուրքիայի: Գիտակցելով, որ այդ հարցում հայերը կարող են օգտակար լինել, նա ընդգծում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ իր համակրանքը: Նա մեծ օգնություն ցուցաբերեց հայերին: Հիտլերը հայերին դասել էր հրեական ծագում ունեցող ժողովուրդների շարքին, հետևաբար հայերը ենթակա էին ոչնչացման: Սակայն Մուսսոլինիի կողմից Իտալիա հրավիրված մի շարք հայագետներ գրեցին «Հայերը՝ արիացիներ» աշխատությունը: Դրա շնորհիվ մեր ժողովուրդը խուսափեց նոր ցեղասպանությունից Գերմանիայի կողմից ռազմակալված տարածքներում:

Նացիոնալ-սոցիալիզմը Գերմանիայում: Նացիոնալ-սոցիալիզմը Գերմանիայի նացիոնալ-սոցիալիստական բանվորական կուսակցության հայեցակարգն է: Այն ծայրահեղ ազգայնամուլական և ռասայական խտրականության քաղաքականության խառնուրդ է: Նացիզմի հիմքում դրվեց Հիտլերի «Իմ պայքարը» գիրքը:

58

1933 թ. հունվարի 30-ին Հիտլերը զբաղեցրեց Գերմանիայի **ռայխսկանցլերի** (վարչապետի) պաշտոնը: Իսկ 1934 թ. օգոստոսի 1-ին՝ նախագահ Հինդենբուրգի մահից հետո, նախագահի պաշտոնը լուծարվեց, և իշխանությունը կենտրոնացվեց Հիտլերի ձեռքում: Վերջինս դարձավ **Ֆյուրեր** («առաջնորդ») և «ցմահ ռայխսկանցլեր», որը նրան իրավունք էր տալիս ոչ միայն նշանակելու կայսերական կառավարության անդամներին, բոլոր բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, այլև իր ժառանգորդին: Գերմանական ժողովրդի մոլեռանդ ենթակայությունը Հիտլերին նացիստների ծրագրային դրոյթների իրագործման կարևոր նախապայմանն էր:

Նացիստական վարչակարգի հաստատումը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով: Մոնոպոլիստական շրջաններն ի դեմս նացիզմի տեսնում էին տնտեսական ճգնաժամի արդյունքում ստեղծված անկայուն քաղաքական իրավիճակից դուրս գալու միջոց: Մանր ձեռնարկատերերն ու գյուղացիությունը նացիզմի հետ նույնպես մեծ հույսեր էին կապում՝ գտնելով, որ այն կմեղմացնի տնտեսական ճգնաժամի հետևանքները: Իսկ Գերմանիայի ձախ ուժերը պառակտված էին, քանզի սուր պայքար էր գնում կոմունիստների և սոցիալ-դեմոկրատների միջև:

Նացիստական պետության հիմքում դրվեցին երեք գաղափարներ՝ առաջնորդի բացարձակ իշխանությունը, ռասայական տեսությունը և ուժի պաշտամունքը: Գերմանիայում չկային Հիտլերի իշխանությունը սահմանափակող օրենսդիր և զործադիր մարմիններ: Պատահական չէ, որ խորհրդարանը (Ռայխստագ) հա-

ձախ անվանում էին «աշխարհում ամենաբարձր վարձատրվող տղամարդկանց երգչախումբ»: Բանն այն էր, որ Ռայխստագը ինքնուրույն ոչ մի օրենք չէր ընդունում: Ուղղակի յուրաքանչյուր նիստից առաջ և հետո պատգամավորները կանգնում և երգում էին Գերմանիայի օրհներգը: Հիտլերի որոշումները չէին քննարկվում, այլ ընկալվում էին իբրև հրաման, իսկ 1934 թ. սկսած՝ կառավարությունը չէր հավաքվում նստաշրջանի:

Արմատավորվում էր Հիտլերի պաշտամունքը: Նացիստական կուսակցության անդամները պարտավոր էին տանը ունենալ ֆյուրերի լուսանկարը:

Մյուս հիմնարար սկզբունքը ռասայական տեսությունն էր: Նացիստների կարծիքով՝ գոյություն ունեին երեք ռասաներ՝ բարձր, ոչ լիարժեք և ցածր: Այդ տեսությունից բխում էր, որ «ցածրագույն ռասան» ներկայացնող ժողովուրդները պետք է ոչնչացվեն, իսկ ոչ լիարժեքները՝ ենթարկվեն արիացիներին: Նացիստների կարծիքով՝ Գերմանիան իրավունք ուներ հավակնելու աշխարհում գերիշխող դիրքի: 1935 թ. ընդունվեցին ռասայական օրենքներ, որոնցում նշվեցին հակահրեական միջոցառումները: Պետության մեջ անձի իրավական կարգավիճակի համար վճռական նշանակություն ստացավ նրա ռասայական և ազգային պատկանելությունը: Խստորեն արգելվում էին ամուսնությունները արիացիների և ոչ արիացիների միջև:

Նացիստների երրորդ հիմնարար սկզբունքը ուժի պաշտամունքն էր: Ըստ Հիտլերի՝ ռասաների միջև պայքարում հաղթում է ուժեղը: Ուժի պաշտամունքը միահյուսվում էր «կենսական տարածք-

ների» գաղափարի հետ: Այդ գաղափարի էությունը հետևյալն էր. Գերմանիան գերբնակեցված է ու չի կարող ինքն իրեն կերակրել: Խնդրի լուծումը կարող է լինել միայն կենսական տարածքի ընդլայնումը:

Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում քարոզչությանն ու գրաքննությանը: Յուրաքանչյուր ընտանիք պարտավոր էր տանն ունենալ Գերմանիայի կեռախաչով (սվաստիկա) դրոշը: Արգելվում էին սպորտային այնպիսի հաղորդագրությունները, որոնցում նշվում էին գերմանացի մարզիկների պարտությունները: Սգո հայտարարություններում արգելվում էր նշել այն մասին, որ անձը մահացել է վիրաբուժական գործողության ընթացքում, քանզի դա անվանարկում էր գերմանական բժշկությունը: Երեխաները և երիտասարդությունը պետք է դաստիարակվեին նացիստական նվաճողական ոգով: 10–18 տարեկան բոլոր երեխաներն ու պատանիները ներգրավվում էին երիտասարդական շարժման՝ *Հիտլերյուգենդի* մեջ: 1939 թ. այդ շարժման մեջ գրանցվածների թիվը շուրջ 7 մլն 300 հազար էր:

Գերմանիայի կառավարման համակարգը ձեռք բերեց բրգաձև կառուցվածք: Հիտլերի մերձավոր համախոհները՝ Բորմանը, Գյորինգը, Հիմլերը և Գեբելսը, ստանձնեցին կարևորագույն պետական պաշտոններ:

Գալով իշխանության՝ նացիստները սկսեցին վարել ակտիվ արտաքին քաղաքականություն: Հասնելով Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգի վերանայմանը՝ նրանք որդեգրեցին ծավալապաշտական քաղաքականություն: Այդ ծրագրերում, ընդհուպ մինչև 1939 թ., Գերմանիան չհանդիպեց լուրջ արգելքների: Դրան

նպաստեցին մի շարք արտաքին-քաղաքական իրողություններ.

- Միջազգային հանրությունը պատրաստ չէր դիմելու վճռական գործողությունների,
- Գերմանիայից բխող վտանգը թերագնահատվում էր,

• Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի կողմից տարվում էր Գերմանիայի խաղաղեցման քաղաքականություն:

Այս պայմաններում Գերմանիան սկսեց կուտակել իր ներքին ռեսուրսները՝ բացահայտորեն նախապատրաստվելով մեծ պատերազմի:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ոչ ժողովրդավարական վարչակարգերի ինչ տեսակներ գիտեք: Որո՞նք են դրանց բնորոշ գծերը, ո՞ր երկրներում են հաստատվել:
2. Ո՞վ է իտալական ֆաշիզմի գաղափարախոսը: Պատմական ինչ պայմաններում առաջացավ ֆաշիզմը Իտալիայում: Ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից է հիմնվել «Մարտական միությունը»: Բացատրե՞ք կորպորատիվ համակարգի էությունը: Արտաքին ինչ կուրս էր վարում Մուսոլինին: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ էր նա համակրանքով վերաբերվում հայերին:
3. Ի՞նչ է նացիոնալ-սոցիալիզմը: Ե՞րբ է իշխել նացիստական վարչակարգը Գերմանիայում: Որո՞նք էին նացիստական վարչակարգի հաստատման գլխավոր պատճառները: Ի՞նչ գաղափարներ դրվեցին նացիստական պետության հիմքում. համառոտ ներկայացրե՞ք դրանք: Արտաքին-քաղաքական ինչ գործոններ նպաստեցին հիտլերյան Գերմանիայի վերելքին:

§ 4. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Ազատականություն: Թեև եվրոպական երկրների մի մասն ընթանում էր ամբողջատիրական և տիրազորական վարչակարգերի ուղիով, սակայն առաջատար երկրների հիմնական մասը հավատարիմ մնաց ժողովրդավարությանն ու ազատական (լիբերալ) վարչակարգերին: Ազատական վարչակարգի բնորոշ հատկանիշներն են՝

- իշխանության տարանջատումն օրենսդիր, գործադիր և դատական ճյուղերի,
- քաղաքացիական ազատությունների և մարդու իրավունքների պահպանումը,
- հանդուրժողականությունը կրոնի ու հավատքի նկատմամբ,

- մամուլի ազատությունն ու գրաքննության բացակայությունը,
- համընդհանուր ընտրական իրավունքը,
- հասարակության մեջ տարբեր քաղաքական և հասարակական հայացքների գոյությունը,
- շուկայական տնտեսությունը և բաց սոցիալ-տնտեսական համակարգը:

XX դարի ազատական վարչակարգերի առանձնահատկություններից են նաև հասարակության համընդհանուր ժողովրդավարացումը, քաղաքացիների ակտիվ մասնակցությունը տեղական ինքնակառավարմանը, բարձր զարգացած տնտեսությունը: Ազատական երկրների շարքին են դասվում **ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան,**

Ֆրանսիան, սկանդինավյան երկրները, Կանադան և այլն:

Մեծ Բրիտանիա: Իր ծաղկման գագաթնակետին գտնվող Բրիտանական կայսրությունը 1919 թ. զբաղեցնում էր երկրագնդի ցամաքային տարածքի մոտ քառորդ մասը (37,2 մլն կմ²)՝ ներառելով աշխարհի բնակչության շուրջ մեկ քառորդը (462,6 մլն մարդ): Կայսրության տիրույթները կառավարման տեսանկյունից բաժանվում էին երեք խմբի.

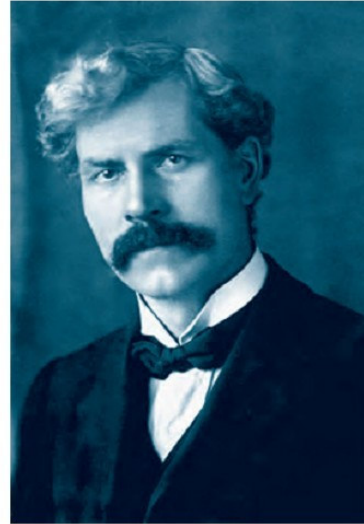
ա) **դոմինիոններ**, որոնք սկզբնապես բնակեցված էին հիմնականում եվրոպացիներով և ձգտում էին ինքնակառավարման,

բ) **գաղութներ**, որտեղ ոչ բրիտանական ծագում ունեցող բնակչությունը կառավարվում էր մետրոպոլիայից եկած պաշտոնյաների կողմից,

գ) **բրիտանական պրոտեկտորատի** (հովանավորության) տակ գտնվող տարածքներ ու մանդատային տարածքներ:

Մեծ Բրիտանիան իշխում էր Ազգերի լիգայում և առաջին էր միջազգային համակարգը վերահսկող «մեծ քառյակում» (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Ճապոնիա):

Առաջին աշխարհամարտից հետո Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական կյանքի կարևորագույն իրողությունը երկկուսակցական համակարգի ձգնաժամն էր: Նախկինում պայքարն ընթանում էր պահպանողական և լիբերալ (ազատական) կուսակցությունների միջև: Աշխարհամարտից հետո վերջինիս դիրքերը սկսեցին թուլանալ: Զուգահեռաբար իր դիրքերն էր ամրապնդում **լեյբորիստական** (աշխատավորական) կուսակցությունը՝

Ջեյմս Բամսի Մակդոնալդ

ջանալով փոխարինել լիբերալ կուսակցությանը:

Այդուհանդերձ, երկկուսակցական համակարգի ձգնաժամը հաղթահարվեց: Մեծ Բրիտանիայում ներքաղաքական իրադրությունը հիմնականում կայուն էր: Դրան նպաստում էր այն, որ երկրի քաղաքական կյանքում հիմնականում իշխում էին պահպանողականները: Միայն **1924 թ. և 1929–1931 թթ.** շրջահայաց քաղաքական գործիչ **Ռ. Մակդոնալդի** ղեկավարությամբ էր, որ լեյբորիստական կուսակցությանը հաջողվեց ձևավորել կառավարություններ: Մյուս դեպքերում պահպանողականներն էին հիմնական ղերակատարները:

Միջպատերազմյան շրջանի ընտրությունների ընթացքում պահպանողականները լայնորեն օգտագործում էին սոցիալական և ազգային երեսպաշտության միջոցները: Պահպանողականները հաճախ խոստանում էին իրագործել այն, ինչը մտադիր էր ընտրողներին առաջարկել մրցակից կուսակցությունը: Իսկ դա զր-

կում էր հակառակորդին հաղթաթղթերից: Բրիտանացի ընտրողներին պահպանողականների մեջ գրավում էր նաև վերջիններիս վճռականությունը պայքարելու ծայրահեղական ու ազգայնական շարժումների դեմ:

Ֆրանսիա: Առաջին աշխարհամարտից հետո տարածքային մեծ ձեռքբերումներ ունեցավ նաև Ֆրանսիան: Ֆրանսիայի անդրծովյան տիրույթները երկու տիպի էին՝ ա) պրոտեկտորատներ ու ենթամանդատային տարածքներ, բ) գաղութներ: Ֆրանսիան ազդեցություն ուներ նաև Արևելյան Եվրոպայի որոշ պետությունների վրա (Լեհաստան, Հարավսլավիա, Ռումինիա, Չեխոսլովակիա):

Ֆրանսիայում առկա էր քաղաքական ուժերի մեծ տարասեռություն՝ ծայրահեղ պահպանողականներից մինչև սոցիալիստներ, սոցիալ-դեմոկրատներ և կոմունիստներ: Կառավարությունները ձևավորվում էին տարբեր կուսակցությունների դաշինքների հիման վրա: Սակայն միշտ չէ, որ դաշինքի անդամների շահերը համադրելի էին: Դրանով էր պայմանավորված կառավարությունների հաճախակի փոփոխությունը:

Քաղաքական անկայունության պայմաններում Ֆրանսիայում նույնպես ստեղծվեցին ֆաշիստական կազմակերպություններ և կուսակցություններ: 1927 թ. նախկին ճակատայիններից ստեղծվեց ֆաշիստների ռազմականացված մի կազմակերպություն՝ «Մարտական խաչերը»: Իսկ արդեն 1930-ական թթ. սկզբներին զգալի համբավ ձեռք բերեցին «Ֆրանսիստները»:

62

Ֆրանսիայում ֆաշիստների շարժումն անհամեմատ ավելի թույլ էր, քան Գերմանիայում և Իտալիայում: Պատճառն այն էր, որ Ֆրանսիան պատերազմից հետո այնքան չթուլացավ, որքան պարտված Գերմանիան: Բացի այդ, Ֆրանսիան տնտեսական ճգնաժամի ծախսերի զգալի մասը կարող էր դնել գաղութների վրա: Միջին խավը չտեսավ այնպիսի դաժան սեփականազրկում, ինչպիսին Գերմանիայում: Վերջապես, Ֆրանսիան Առաջին աշխարհամարտից դուրս եկավ որպես հաղթող, և այդ պատճառով այնտեղ իրավիճակը նպաստավոր չէր ազգայնամոլական ծայրահեղ քարոզչության համար: Եթե Իտալիայում և Գերմանիայում բոլոր ֆաշիստական, նացիստական և ազգայնական կուսակցությունները միավորվեցին մեկ միասնական կուսակցության մեջ, ապա ֆրանսիական ֆաշիզմը պառակտված էր: Բացի այդ, ժողովրդավարական ավանդույթները Ֆրանսիայում ավելի հաստատուն էին: Կարևոր էր և այն, որ ֆրանսիական կառավարությունները, պետական հիմնադրամներից գաղտնի դրամական օժանդակություն ցույց տալով ֆաշիստների ղեկավարներին, նրանց պահում էին կախվածության մեջ: Ոչ պակաս էական էր նաև ֆրանս-գերմանական դարավոր թշնամությունը, որն անհնարին էր դարձնում գերմանական նացիստների օգնությունը ֆրանսիացի ֆաշիստներին:

ԱՄՆ: 1920-ական թվականներին տեղ գտած տնտեսական վերելքը լավատեսություն էր ներշնչում ամերիկացիներին: ԱՄՆ-ի «*բարգախաճման ժամանակաշրջանի*» (1923–1929 թթ.) նախագահ Ք. Քուլիջը մի առիթով նշեց. «*Նա, ով կու-*

նուցում է գործարան, տաճար է կառուցում»: ԱՄՆ-ի նախագահը նկատի ուներ, որ գործարանի կառուցման շնորհիվ բազմաթիվ մարդիկ աշխատանք են ստանում և ապահովում իրենց ընտանիքի բարեկեցիկ կյանքը:

ԱՄՆ-ում մեծ ընդունելություն գտավ հավերժական բարգավաճման գաղափարը: ԱՄՆ-ի ստեղծման պահից այն միտքն էր արմատավորվում, որ այստեղ չեն կարող լինել ազգային, կրոնական և դասակարգային հակամարտություններ, որ կարգելակեին բարգավաճման գործընթացը: Ամերիկացի պրոֆեսոր Թ. Քարվերի կարծիքով՝ փայասիրական կապիտալի ու փայատերերի թվի արագ աճը տանում է դեպի խաղաղ տնտեսական հեղափոխություն: Ձեռնարկությունում աշխատող բանվորները դառնում են դրա համատերեր, և ջնջվում է ձեռնարկատերերի ու բանվորների միջև տարբերությունը: Նրա կարծիքով՝ տեղի է ունենում հարստության խաղաղ վերաբաշխում:

Սակայն 1929 թ. սկսվեց տնտեսական մեծ ճգնաժամը: Այժմ արդեն *նիհիլիզմն* էր իշխում ԱՄՆ-ում: Միայն նախագահ **Ֆ. Ռուզվելտի (1933-1945)** կառավարման օրոք ԱՄՆ-ը դուրս եկավ ճգնաժամից:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում ԱՄՆ-ը որդեգրել էր մեկուսացման ուղին: ԱՄՆ-ը չանդամակցեց Ազգերի լիգային՝ իր առաջնահերթ շահերն ամրագրելով Վաշինգտոնի համաձայնագրերում: Սակայն ժամանակ առ ժամանակ ԱՄՆ-ը միջամտում էր գերմանական փոխհատուցումների խնդրին: Մեկուսացման քաղաքականությունը

ավանդական էր դարձել ԱՄՆ-ի համար: Նա հեռու էր Եվրոպայից և չունեւ սպառնալիք ներկայացնող ուժեղ հարևաններ: Սա թույլ էր տալիս հեռու մնալ դիվանագիտական բարդացումներից: Սակայն աշխարհում ԱՄՆ-ի դերի մեծացմանը զուգահեռ այս քաղաքականությունը խնդիրներ էր առաջացնում:

Մեկուսացման կողմնակիցների մի մասի կարծիքով՝ միջազգային դիրքերի ամրապնդման լավագույն միջոցը «ձեռքերի ազատության» պահպանումն է, հրաժարումը եվրոպական երկրների հետ ռազմաքաղաքական դաշինքներից: Հաշվարկը պարզ էր. երկու խմբավորումների միջև 1930-ական թթ. հասունացող հակադրությունը նրանց տանելու էր պատերազմական հակամարտության ու փոխադարձ թուլացման: Սա ԱՄՆ-ին հնարավորություն էր տալու պայքարի մեջ մտնելու վճռական պահին ու կողմերին իր պայմանները թելադրելու: Իսկ առավել ծայրահեղ գործիչները նույնիսկ պահանջում էին համաձայնության գալ ֆաշիստական խմբավորման երկրների հետ: Կար նաև ավանդական մեկուսացման կողմնակիցների խմբավորում: Վերջինիս կարծիքով՝ «չմիջամտելու» քաղաքականությունը հնարավորություն կտար ԱՄՆ-ին առևտուր անելու պատերազմող խմբավորումների հետ ու հարստանալու այնպես, ինչպես արդեն եղել էր նախկինում:

Գերմանիայի և Ճապոնիայի ծավալապաշտության ընդլայնման պայմաններում ԱՄՆ-ի նախագահ Ֆ. Ռուզվելտը փորձեց վիճարկել մեկուսացման ու չեզոքության քաղաքականության նպատակահարմարությունը: Նա կոչ արեց միավորելու

բոլոր խաղաղասեր ժողովուրդների ջանքերը ռազմատենչ տերությունների դեմ:

Սակայն Կոնգրեսը դեմ էր «չեզոքության» մասին օրենքի վերանայմանը:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են ազատական վարչակարգի բնորոշ հատկանիշները:
2. Ներկայացրե՛ք Մեծ Բրիտանիայի ունեցած դերը աշխարհի քաղաքական կյանքում մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Կառավարման տեսանկյունից ի՞նչ խմբերի էր բաժանված Բրիտանական գաղութային կայսրությունը: Մեծ Բրիտանիայի ներքաղաքական կյանքում ի՞նչ պայքար էր ընթանում, ինչո՞վ ավարտվեց այն: Ձեր կարծիքով՝ ո՞րն էր պահպանողականների հաջողության գաղտնիքը:
3. Ներկայացրե՛ք Ֆրանսիայում տիրող իրավիճակը Առաջին աշխարհամարտից հետո: Ի՞նչ տիրույթներ ունեւր Ֆրանսիան, և ի՞նչ կարգավիճակ ունեւին դրանք: Ֆաշիստական ի՞նչ կազմակերպություններ ձևավորվեցին Ֆրանսիայում: Ո՞րն էր ֆրանսիական ֆաշիզմի առանձնահատկությունը:
4. Բացատրե՛ք հավերժ բարգավաճման գաղափարը: Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում ԱՄՆ-ն արտաքին բնագավառում, ինչո՞ւ:

§ 5. ՉԱՐԳԱՑԱԾ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Տնտեսության տարածները (մոդելներ): Նորագույն պատմության սկզբնական փուլում առավել տարածված էր շուկայական տնտեսությունը, իսկ Արևելքի հասարակություններում դեռևս գերիշխում էր ավանդական տնտեսաձևը, թեև արդիականացումը ներթափանցել էր նաև այստեղ: Նախկին Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո առաջացավ նոր տնտեսաձև՝ սոցիալիստականը: Այս նոր մոդելը ավարտուն տեսք ստացավ ԽՍՀՄ-ում 1930-ական թթ. վերջին:

Արևմուտքի երկրների տնտեսության զարգացման վրա էական ազդեցություն էր թողնում պետական-մոնոպոլիստական կապիտալիզմը: Ինչպես գիտեք, XX դարասկզբին արդյունաբերական և բանկային կապիտալի միավորումը հանգեցրեց **խոշոր ֆինանսական խմբերի (օլիգարխիաներ)** ձևավորմանը: Մենա-

տիրությունների (մոնոպոլիա) գերիզոր այս նոր միավորումները սկսեցին միջամտել պետության ներքին և արտաքին քաղաքականությանը՝ վերջինս դնելով իրենց վերահսկողության տակ:

Առաջին աշխարհամարտից հետո արդյունաբերական երկրներում մոնոպոլիաները մենաշնորհի ձեռք բերեցին տնտեսության գրեթե բոլոր ճյուղերում: Ապրանքների ծավալների ու գների չափերի թելադրանքը սրեց հակասությունները տարբեր երկրների տնտեսությունների միջև, ինչպես և համաշխարհային տնտեսության մեջ: Արդյունքում՝ միջպատերազմյան շրջանում հաճախակի դարձան տնտեսական ճգնաժամերը (1920–1921 թթ., 1929–1933 թթ., 1937–1938 թթ.):

Արևմտյան երկրների տնտեսական կյանքը երկու աշխարհամարտերի միջև ընկած շրջանում բնութագրվում է հետևյալ փուլերով՝ վերականգնում, բարգավա-

ճում, մեծ ճգնաժամ և դրա հաղթահարում: Առաջին աշխարհամարտից հետո Արևմուտքի երկրների առջև ծառայած առաջնահերթ խնդիրը տնտեսության վերակառուցումն էր խաղաղ ժամանակներին համապատասխան:

Բարգաւթաձման ժամանակաշրջանը: Հետպատերազմյան առաջին ճգնաժամն ավելի արագ հաղթահարեց և վերելքի ուղին բռնեց ԱՄՆ-ը: Նա շահեկան վիճակում էր, որովհետև հսկայական շահույթներ էր ստացել ռազմական պատվերներից և այլ երկրներին վարկեր տրամադրելուց:

ԱՄՆ-ի կառավարությունը 1921 թ. վերացրեց գերշահույթների վրա պատերազմի ժամանակ դրված հարկը և նվազեցրեց բարձր եկամուտ ունեցող ամերիկացիներից գանձվող հարկերը: Վերացվեցին պատերազմի ժամանակ ստեղծված տնտեսության կարգավորման և վերահսկողության պետական գործակալությունները: Շուկայական տնտեսությունը կրկին մտավ իր տարերքի մեջ, վերացվեցին ձեռնարկատիրական գործունեության սահմանափակումները:

Մեկ տարի անց երկիրը դուրս եկավ ճգնաժամից: Ամերիկյան տնտեսությունը ապրեց վերելքի տարիներ, որը պատմության մեջ է մտել **բարգաւթաձման ժամանակաշրջան** անունով: Երկրի ազգային հարստությունը 1929 թ. սկզբին կազմում էր 450 մլրդ դոլար, այնինչ 1913 թ. այն 187 մլրդ էր: ԱՄՆ-ը դարձել էր կապիտալիստական աշխարհի հզորագույն տերությունը: Նրա արդյունաբերական արտադրանքի ծավալն ավելի մեծ էր, քան Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի,

Իտալիայի և Ճապոնիայի արտադրանքի ծավալները միասին վերցրած:

Աննախադեպ չափեր ընդունեց գիտության և տեխնիկայի նվաճումների ներդրումը արդյունաբերության մեջ ու տնտեսության մյուս ճյուղերում: Ավտոմեքենան մատչելի դարձավ միջին խավի ամերիկացիների համար: Երկրում կար 26,5 մլն ավտոմեքենա՝ մի քանի անգամ ավելի, քան մնացած երկրները միասին վերցրած:

Տնտեսական զարգացումն էականորեն փոխեց ԱՄՆ-ի բնակչության սոցիալական վիճակը և երկրի ներքաղաքական դրությունը: Մարդիկ սկսեցին բարեկեցիկ ապրել: Աճեցին աշխատավարձերը, կրճատվեց գործազրկությունը: Ոչ միայն մեղմացավ դասակարգային պայքարը, այլև շարժում սկսվեց ձեռնարկատերերի և բանվորների համագործակցության օգտին: Ամենուրեք գովերգվում էր բիզնեսը: Բիզնեսմենը դարձավ ամերիկացիների «բարձրագույն հեղինակությունը»: Պետական քարոզչությունը մարդկանց գիտակցության մեջ ամրակայում էր «**հսկվածական բարգաւթաձման**» գաղափարը:

Այլ էր իրավիճակը Արևմտյան Եվրոպայում: **Մեծ Բրիտանիայի** գլխավոր մրցակից Գերմանիան պարտվել էր, զրկվել գաղութներից, իսկ Ֆրանսիան նախկին հզորությունը չունեց: Մեծ Բրիտանիայի հիմնական մրցակիցներն էին ԱՄՆ-ը և Ճապոնիան: Ընդ որում՝ նա պարտք էր ԱՄՆ-ին 5,5 մլրդ դոլար: Երկրում աճեց գործազրկությունը, մեծ թափ ընդունեց գործադուլային շարժումը: Երկրի տնտեսությունը միայն 1929 թ. հասավ նախապատերազմյան մակարդակին, բայց այն

մրցունակ չէր: Այդ պատճառով զարկ տրվեց նոր ձյուղերի (քիմիական, մեքենաշինական, ավտոմեքենաշինական) զարգացմանը:

Ֆրանսիան պատերազմից հետո տնտեսապես թուլացած վիճակում էր և արտաքին պարտքեր ուներ ԱՄՆ–ին և Մեծ Բրիտանիային: Վերսալյան հաշտությանը սահմանված 132 մլրդ մարկ գերմանական ռազմատուգանքների 52%–ը պետք է ստանար Ֆրանսիան: Չնայած այդ գումարը նա միայն մասամբ ստացավ, սակայն երկրի տնտեսությունը կայունացավ: 1929 թ. դրությամբ մեկուկես անգամ ավելացել էր արդյունաբերական արտադրությունը, և Ֆրանսիան առաջ անցավ Անգլիայից:

Գերմանիան պատերազմից դուրս էր եկել քայքայված տնտեսությամբ, երկրում տիրում էր սով, համաճարակ, գործազրկություն: Դաուեսի ծրագիրը թեթևացրեց Գերմանիայի վիճակը: Նա 1924–1929 թթ. ստացավ 16 մլրդ դոլար վարկ, և տնտեսությունը սկսեց վերելք ապրել: Սակայն տնտեսական աճի տեմպերը դանդաղ էին, և հայտնի չէր, թե Գերմանիան երբ ավարտին կհասցնի ռազմատուգանքի վճարումը:

Իտալիան թեև հաղթած երկրներից էր, չկարողացավ ուժեղացնել իր դիրքերը Միջերկրական ծովի ավազանում: Նա պարտք էր իր դաշնակիցներին, աճել էր նաև ներքին պարտքը: 1920–1921 թթ. ձգնաժամի պատճառով սրվեց դասակարգային պայքարը քաղաքում և գյուղում: Արդյունքում՝ աշխարհում առաջինը Իտալիայում հաստատվեց ֆաշիստական վարչակարգ:

Մեծ ձգնաժամը (1929–1933 թթ.):

Համաշխարհային տնտեսական Մեծ ձգնաժամը սկիզբ առավ ԱՄՆ–ում: Բարգավաճման շրջանում միլիոնավոր ամերիկացիներ ձեռք էին բերել ձեռնարկությունների բաժնետոմսեր՝ հուսալով, որ շատ արագ մեծ շահույթ կունենան: Ֆինանսական բորսայում արժեթղթերի գները հինգ տարվա ընթացքում աճել էին մոտ 3 անգամ: Սակայն Նյու Յորքի բորսայում բաժնետոմսերի գները 1929 թ. կտրուկ անկում ապրեցին: Սկսվեց խուճապ. մարդիկ բանկերից հանում էին իրենց ավանդները: Արժեթղթերի գների անկումը և բանկերի սնանկացումը ուժգին հարվածեցին կապիտալիզմի հենասյուների՝ ֆինանսական շուկային և բանկային համակարգին: Փակվեց 85 հազարից ավելի ձեռնարկություն և բանկ:

ձգնաժամը ցնցեց կապիտալիստական աշխարհի միջնաբերդ ԱՄՆ–ին: «Հավերժական բարգավաճման» գաղափարը շատ արագ տեղի տվեց հոռետեսությանը: Ամերիկյան ձգնաժամն իր հետևից տարավ մնացյալ կապիտալիստական աշխարհը:

Մեծ ձգնաժամը ունեցավ նաև ծանր սոցիալական հետևանքներ. զանգվածային գործազրկություն, ծայրահեղ աղքատացում և ծայրահեղ հարստացում, սովյալների խռովություններ: Դա բերեց բարքերի անկում և հանցագործությունների աճ:

Գլխավոր պատճառը արտադրություն–բաշխում–սպառում հավասարակշռության խաթարումն էր: Արդյունաբերական ապրանքների ծավալները մեծապես աճել էին, մինչդեռ աշխատավարձերը քիչ էին բարձրացել, որի պատճառով ցածր էր

բնակչության գնողունակությունը: Իսկ գյուղատնտեսական ապրանքների համաշխարհային շուկան արդեն 1928 թ. հագեցել էր, որի հետևանքով ապրանքների գներն իջան, և ագարակատերերը չկարողացան շահույթ ստանալ ու վերադարձնել վերցրած վարկերը:

Ճգնաժամից դուրս գալու ուղիները, «Նոր կուրսը»: Սկզբնական շրջանում բոլոր երկրները փորձեցին դուրս գալ ճգնաժամից շուկայական տնտեսության ինքնակարգավորման ճանապարհով, սակայն դա արդյունք չտվեց: Եվ այստեղ առաջին դերում կրկին հանդես եկավ պետությունը: Դժվար էր փոխել արմատացած ագատական գիտակցությունը, այն է՝ պետությունը չպետք է միջամտի շուկայական տնտեսության կարգավորմանը:

Խոշորագույն անգլիացի տնտեսագետ **Ջ. Քեյնսը** բացահայտեց Մեծ ճգնաժամի խորքային պատճառները: Նա հիմնավորեց, որ **պետությունը պետք է կարգավորի տնտեսության զարգացումը և ապրանքների բաշխումը:** Այդ գործում առանցքային տեղ պետք է տրվի բնակչության գնողունակության բարձրացմանը, որպեսզի զանգվածային ապրանքներն ունենան զանգվածային սպառողներ: Այդ փակուղուց կարող է դուրս բերել միայն պետությունը:

Պետության միջամտության աստիճանի տեսանկյունից առանձնացան ճգնաժամի հաղթահարման երեք գլխավոր ուղիներ: Դրանց հիման վրա արդյունաբերական երկրներում ձևավորվեցին տնտեսության երեք տարաձևեր՝ **ագատական-բարենորոգչական, սոցիալ-բարենորոգչական և ամբողջատիրական:**

Առաջին ուղին գործադրվեց ԱՄՆ-ում («Նոր կուրս»), ապա Մեծ Բրիտանիայում, երկրորդը բնորոշ էր սկանդինավյան երկրներին, իսկ վերջին տարբերակը դրսևորվեց Գերմանիայում, Իտալիայում և Ճապոնիայում:

Ագատական-բարենորոգչական ուղին ԱՄՆ-ում կյանքի կոչվեց 1933 թ. սկսած: Նորընտիր ժողովրդավարական նախագահ **Ռուզվելտը** 100 օրվա ընթացքում ընդունեց 60-ից ավելի օրենք: Դրանցով ձևավորվեց **«Նոր կուրսը»:** Պետությունը խոշոր դրամավարկային ներդրումներ արեց տնտեսության անկումը կանգնեցնելու նպատակով:

Բոլոր արդյունաբերողներին կարգադրվեց մշակել և հետևել **«սզնիվ մրցակցության»** նորմերին: Դրանցով սահմանվեցին արտադրության ծավալները, իրացման շուկաները, գների և աշխատավարձերի նվազագույն մակարդակը: Գործազրկությունը կրճատելու նպատակով մտցվեց հասարակական աշխատանքների համակարգը: Բանվորներն արհմիությունների մեջ միավորվելու և ձեռնարկատերերի հետ կոլեկտիվ պայմանագիր կնքելու իրավունք ստացան:

Ագարակատերերին օգնելու նպատակով պետությունը նպաստներ տվեց, իսկ դրա փոխարեն նրանք պետք է կրճատեին արտադրանքը, որպեսզի վերացվեր սղաճը: Կարգավորվեց նաև բանկային համակարգը. պետությունը փոխատվություններ հատկացրեց կենսունակ դրամատներին:

Ընդունվեցին նաև սոցիալական հարաբերությունները կարգավորող օրենքներ: Ռուզվելտի «Նոր կուրսը» կարճ ժամանակամիջոցում տվեց իր արդյունքները. 1936 թ. ԱՄՆ-ի տնտեսությունն ար-

դեն վերականգնվել էր և սկսել էր աշխուժանալ:

Սոցիալ-բարենորոգչական ուղու գլխավոր առանձնահատկությունը տնտեսության «*սոցիալականացումն*» էր: Որոշ ճյուղեր ու ձեռնարկությունների մի մասը ազգայնացվեցին, տնտեսության մեջ ամրակայվեց պետական մասնաբաժինը: Շվեդիայում, Դանիայում ու Նորվեգիայում պետական վերահսկողություն սահմանվեց արտաքին առևտրի և կապիտալի արտահանման վրա: Հաջողություններն այնքան ակնառու էին, հատկապես *Շվեդիայում*, որ տնտեսության այս ձևը հետագայում ստացավ «*շվեդական մոդել*», իսկ հասարակությունը՝ «*շվեդական սոցիալիզմ*» անվանումը:

Երրորդ մոդելն աչքի էր ընկնում տնտեսության գերկենտրոնացված կառավարման համակարգով: Գերմանիան, Իտալիան, Ճապոնիան ստեղծեցին ռազմականացված տնտեսություն, որի առաջնահերթ նպատակը ձգնաժամի հաղթահարումն էր, իսկ գերնպատակը՝ աշխարհի վերաբաժանման համար նոր պատերազմի նախապատրաստումը:

Այս մոդելում պետության ուղղակի միջամտությունը դարձավ գերակշռող նրա տնտեսական քաղաքականության մեջ: Կիրառվեց նաև տնտեսության պլանավորումը: Շատ արագ ստացվեցին դրական արդյունքներ. գործազրկությունը Գերմանիայում 1934 թ. վերացավ, տնտեսությունը վերելք ապրեց:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Տնտեսության զարգացման ինչ տարաձևեր կային աշխարհում XX դ. սկզբներին:
2. Որո՞նք էին ԱՄՆ-ի տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները հետպատերազմյան շրջանում: Պարզաբանե՞ք տնտեսական բարգավաճման էությունը: Ներկայացրե՞ք եվրոպական առաջատար երկրների տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները 1920-ական թվականներին:
3. Նշե՞ք տնտեսական Մեծ ձգնաժամի գլխավոր պատճառները և հետևանքները:
4. Ինչո՞ւ շուկայական տնտեսության կանոններով հնարավոր չէր հաղթահարել Մեծ ձգնաժամը: Որո՞նք էին ձգնաժամից դուրս գալու երեք ուղիները:
5. Լուսաբանե՞ք «Նոր կուրսի» բովանդակությունը և արդյունքները: Ո՞ր երկրներում ձևավորվեց սոցիալ-բարենորոգչական մոդելը: Ո՞րն էր ամբողջատիրական մոդելի գլխավոր առանձնահատկությունը:
6. Վերհանե՞ք պետության դերակատարումը Մեծ ձգնաժամից դուրս գալու գործում:

§ 6. ՍՈՑԻԱԼԻՉՄԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄՈԴԵԼԸ

Նոր տնտեսական քաղաքականությունը: Առաջին աշխարհամարտը և քաղաքացիական պատերազմը ահռելի կորուստներ պատճառեցին Ռուսաստանին և նրանից անկախացած ազգային պետություններին: Մարդկային կորուստները

կազմեցին 20 մլն: Երկրում կային միլիոնավոր հաշմանդամներ և թափառաշրջիկ երեխաներ: 1920 թ. արդյունաբերական արտադրանքը 1913 թ. համեմատ կրճատվեց 7 անգամ, իսկ գյուղատնտեսական արտադրանքը՝ 1/3-ով:

Խորհրդային Ռուսաստանում 1920 թ. վերջին բռնկվեց տնտեսական և քաղաքական խոր ճգնաժամ: Բնակչությունը պարենի սուր կարիք էր զգում: Երկրում մոլեգնած սովին զոհ գնաց մի քանի միլիոն մարդ: Գյուղացիները պահանջում էին վերացնել քաղաքացիական պատերազմի շրջանում «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությամբ մտցված *սպարենմասնատրուներ* և թույլատրել ազատ առևտուրը: Տեղի ունեցան գյուղացիների ապստամբություններ խորհրդային իշխանության դեմ: Դժգոհությունը տարածվեց նաև բանակում ու նավատորմում: Գործադուլներ եղան Պետրոգրադում, ապստամբեցին Կրոնշտադտի նավատիները: Կառավարությունը զենքի ուժով ճնշեց այս ելույթները:

Ճգնաժամից դուրս գալու միակ ուղին «*Ռազմական կոմունիզմի*» քաղաքական կուրսը փոխելն էր: Բոլշևիկների առաջնորդ Վ. Լենինի կողմից մշակվեց և կյանքի կոչվեց *Նոր տնտեսական քաղաքականությունը* (ռուս. հասպավումը՝ *նէպ*): Դրա բնորոշ կողմերն էին՝ *սպարենհարկի* կիրառում պարենմասնատրման փոխարեն, *մասնավոր առևտրի թույլատրում, մասնավոր փոքր և միջին ձեռնարկությունների ստեղծում, օտարերկրյա կապիտալի ներգրավում տնտեսության մեջ, դրամական բարեփոխում* և այլն:

Փաստորեն, թույլատրվեց շուկայական տնտեսության գործունեությունը, սակայն ամբողջ երկրի տնտեսության ղեկավարումը մնաց պետության ձեռքին: Պետությունը բոլոր խոշոր և ազգայնացված միջին արդյունաբերական ձեռնարկությունները, արտաքին առևտրի մենաշնորհը, ֆինանսները և տրանսպորտը պա-

հեց իր տնօրինության ներքո: Մոտակա նպատակն էր նէպի միջոցով ճգնաժամից դուրս գալ ու վերականգնել տնտեսությունը, իսկ հեռահար նպատակը՝ սոցիալիզմի կառուցումը:

Պարենհարկի վճարումից հետո մնացած ավելցուկը գյուղացին ազատորեն տնօրինում էր: Ազատ առևտրի շնորհիվ աշխուժացան ապրանքադրամական հարաբերությունները քաղաքի և գյուղի միջև: Մրցակցություն ծավալվեց երեք մասնաբաժինների (պետական, կոոպերատիվ և մասնավոր) միջև ներքին տնտեսական կյանքի բոլոր ոլորտներում: Վարձու աշխատանքը տարածում գտավ նաև գյուղատնտեսության մեջ, սակայն հողի օտարումն արգելված էր:

Խորհրդային Ռուսաստանի և մյուս խորհրդային հանրապետությունների (1922 թ. դեկտեմբերից՝ ԽՍՀՄ) *տնտեսությունը դարձավ բազմաբնույթ*. կային *սոցիալիստական (պետական), մասնավոր, կոոպերատիվ և խառը (համաատեղ)* կազմով արտադրական, առևտրային և սպասարկման ձեռնարկություններ: Շուկայական տնտեսության մեխանիզմների հետ միաժամանակ գործադրվում էր նաև պետական պլանավորման սկզբունքը (դեռ 1921 թ. սկզբին ստեղծվել էր համապատասխան պետական կառույց՝ *Պետպլանը*): Լայնորեն կիրառվեց տնտեսական հաշվարկի ձևը, պետական ձեռնարկությունների մեծ մասը ստացավ տնտեսական ինքնուրույնություն: Տնտեսավարկի էությունը հետևյալն էր. ձեռնարկությունները գործում էին ինքնաձախսաձածկման ու ինքնաֆինանսավորման սկզբունքներով, զբաղվում էին հումքի ձեռքբերմամբ և իրենց արտադրանքի իրացմամբ:

1923 թ. ԽՍՀՄ տնտեսությունը սկսեց վերելք ապրել: 1928 թ. դրությամբ երկիրը գլխավոր ցուցանիշներով հասավ նախապատերազմյան մակարդակին: Կայունացավ նաև ֆինանսական վիճակը:

Պլանային տնտեսությունը: Նոր տնտեսական քաղաքականության շնորհիվ ԽՍՀՄ տնտեսությունը ոչ միայն վերականգնվեց, այլ նաև սկսեց զարգանալ: Սակայն նեպի հիմքում ընկած էին հակասություններ, որոնք հանգեցրին ձգնաժամերի: Երկրի ներքին ֆինանսական միջոցները սահմանափակ էին: Արտահանման ծավալը երկու անգամ պակաս էր նախապատերազմյան չափերից, իսկ հիմնականում դրա շնորհիվ էին զարգացած երկրներից ձեռք բերվում նորագույն տեխնիկա և սարքավորումներ: 1927 թ. կրճատվեցին հացահատիկի մթերման ծավալները: Շուկայական տնտեսությունը սահմանափակված էր պետության վերահսկողությամբ: Նեպի հետագա խորացումը կարող էր հանգեցնել քաղաքական համակարգի փոփոխությանը:

ԽՍՀՄ-ը տնտեսության զարգացման առումով շատ հետ էր մնում արդյունաբերական առաջատար երկրներից: Այդ հիմնախնդիրը լուծելու նպատակով դեռ 1925 թ. խորհրդային պետությունը որդեգրեց երկրի արդյունաբերացման քաղաքականությունը: Խնդիր դրվեց առաջնահերթ զարգացնելու էներգետիկան, մետաղամշակությունը, քիմիական, մեքենաշինական, ավիացիայի և այլ ճյուղեր:

Խորհրդային տնտեսագետները 1927 թ. մշակեցին տնտեսության զարգացման *առաջին հնգամյա պլանը (1928–1932 թթ.)*: Նախատեսված էր երկրի տար-

բեր շրջաններում կառուցել 1500 խոշոր ձեռնարկություններ: Հնգամյակի սկիզբը համընկավ մթերման դժվարությունների և սկսված տնտեսական ձգնաժամի հետ:

Երկրի ղեկավարությունը գյուղատնտեսությունը դիտում էր որպես արդյունաբերացման համար ֆինանսների հայթայթման գլխավոր աղբյուր: Այդ պատճառով կառավարման վարչահրամայական մեթոդները տարածվեցին նաև գյուղատնտեսության վրա: Այդ պահի դրությամբ գյուղում տիրապետող էին մասնավոր տնտեսությունները՝ ունևորներ (կուլակներ՝ մոտ 4%) և միջակներ (60%): Պետությունը խնդիր դրեց անհատական տնտեսությունները միավորելու կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ, որոնք խորհրդային իշխանության հենարանն էին գյուղում: **1927 թ. սկսեց գործադրվել գյուղի կոլեկտիվացման քաղաքականությունը**, սակայն մասնավոր տնտեսությունների շատ չնչին մասը կամավոր կերպով մտավ կոլտնտեսություններ: **1929 թ.**, երբ արդեն կապիտալիստական աշխարհում սկսվել էր Մեծ ձգնաժամը, խորհրդային երկրի ղեկավար Ստալինը մի առիթով ասաց. **«Մենք հեռ ենք մնացել առաջատար երկրներից 50–100 տարով... Մենք պետք է այդ հեռավորությունը վազելով անցնենք տասը տարում: Կան մենք կանենք դա, կան մեզ կձգվեն»**:

Դրան հետևեց 1930 թ. համատարած կոլեկտիվացումը բռնի մեթոդներով: Կուլակությունը որպես դասակարգ վերացավ: Բռնության կիրառումը առաջացրեց գյուղացիության դժգոհությունը: Պետությունը հարկադրված էր նահանջ քայլ կատարելու: Բռնությամբ ստեղծված կոլտնտեսությունները լուծարվեցին,

և սկսվեց կոլեկտիվացման նոր փուլ՝ կամավոր-պարտադիր սկզբունքի կիրառմամբ: Արդյունքում՝ մինչև երկրորդ հնգամյակի (1933–1937 թթ.) ավարտը կոլեկտիվացվեց գյուղացիական տնտեսությունների 93%-ը:

Կոլեկտիվացումը քաղաքին և արդյունաբերությանն ապահովեց միլիոնավոր նոր աշխատուժով: Պատահական չէ, որ 1930 թ. ԽՍՀՄ-ում փակվեց աշխատանքի վերջին բորսան, վերացավ գործազրկությունը:

Խորհրդային երկիրը մեծագույն ջանքերի շնորհիվ 1928–1940 թթ. ընթացքում որակական թռիչք ապրեց, դարձավ արդյունաբերական հզոր երկիր: Գործարկվեց 9000 խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություն, էլեկտրաէներգիայի արտադրությունն աճեց 10 անգամ, նավթի արդյունահանումը՝ 3 անգամ, չուգունի արտադրությունը՝ 4 անգամ և այլն:

Խորհրդային Միությունն արդեն **1937 թ.** արդյունաբերական արտադրանքի ընդհանուր ծավալով **Եվրոպայում** զբաղեցրեց **առաջին տեղը**, իսկ **աշխարհում՝ երկրորդը՝** ԱՄՆ-ից հետո:

Արդյունաբերացումը ապահովեց ԽՍՀՄ-ի տնտեսական ինքնուրույնությունը, պայմաններ ստեղծեց տնտեսության հին ճյուղերի արդիականացման և նոր ճյուղերի ստեղծման ու զարգացման համար: Ամրապնդվեց երկրի պաշտպանունակությունը: Թվապես ու որակապես աճեց բանվոր դասակարգը: Ձևավորվեց նոր՝ խորհրդային տեխնիկական, գիտական և մշակութային մտավորականությունը:

Ճիշտ է, ԽՍՀՄ-ը դարձավ արդյունաբերական հզոր տերություն, սակայն

ներա տնտեսության մեջ առաջացան լուրջ անհամամասնություններ: Գյուղատնտեսությունը հետ էր մնում, թեթև և սննդի արդյունաբերությունը դանդաղ էր զարգանում: Գիտության նորագույն նվաճումները շատ դանդաղ էին ներդրվում տնտեսության մեջ. բացառություն էին կազմում ռազմական ոլորտը և ծանր արդյունաբերությունը: Գենետիկան և կիբեռնետիկան նույնիսկ հայտարարվեցին կեղծ գիտություններ:

Երկու հնգամյակի ընթացքում իրականացված արագ կոլեկտիվացման արդյունքները երկակի էին: Գյուղում մոտ երկու անգամ պակասեց անասունների գլխաքանակը, իսկ 1932–1933 թթ. երկրի հացահատիկի արտադրության գլխավոր շրջաններում սով սկսվեց հացամթերքի բռնագրավման պատճառով: Մոտ 7 մլն մարդ սովից մահացավ: Սակայն երկրի ստալինյան դեկավարությունը տոնում էր հաղթանակ. գյուղը համատարած կոլեկտիվացվել էր, կրկնակի ավելացել էր հացահատիկի պետական մթերումների ծավալը: Ամենագլխավորն այն էր, որ կոլեկտիվացումն ապահովեց արդյունաբերության թռիչքաձև զարգացումը: Միլիոնավոր մարդիկ տեղափոխվեցին քաղաք: Քաղաքային բնակչությունը 1939 թ. մարդահամարի տվյալներով կազմում էր 60 մլն մարդ (1926 թ. 26 միլիոն էր):

Արդյունքում շուկայական տնտեսությունը փոխարինվեց պլանային տնտեսությամբ: Տնտեսության այս մոդելը ԽՍՀՄ-ում գոյություն ունեցավ մինչև նրա փլուզումը:

Սոցիալիզմի կառուցման խորհրդային մոդելը: 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղա-

շրջումից հետո նախկին Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում ստեղծված խորհրդային տերությունում աշխարհում առաջին անգամ կյանքի կոչվեց սոցիալիզմի տեսությունը: Դժվար էր գտնել սոցիալիզմի կառուցման լավագույն մոդելը հասարակության արդիականացումը դեռևս չավարտած ագրարային-արդյունաբերական մի հսկա երկրում, ինչպիսին նախկին Ռուսաստանն էր: Ներքին դժվարություններին գումարվեց նաև արտաքինը՝ կապիտալիստական աշխարհի կողմից խորհրդային պետության հանդեպ թշնամանքը և շրջափակումը: Նրա միջազգային ճանաչումից հետո *առաջին պլան մոդելը երկու տարբեր հասարակարգերի՝ ժողովրդավարական-կապիտալիստական և սոցիալիստական, մրցակցությունը բոլոր ոլորտներում:* Պայքարի ելքը ամենից առաջ կախված էր տնտեսական մրցակցությունից:

Նեպոլիտանի խորհրդային Միությանը արագացված զարգացում չապահովեց: Ահա թե ինչու ԽՍՀՄ ղեկավարությունը նախընտրեց սոցիալիզմի արագացված կառուցման քաղաքական կուրսը: Սոցիալիստական հասարակության ստեղծումը պահանջում էր արմատական փոփոխություններ կատարել երկրի հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Վերափոխումները մեծ թափ հավաքեցին 1920-ական թթ. վերջից, երբ սկսվեցին արդյունաբերացման և կոլեկտիվացման գործընթացները: *Առաջավոր արդյունաբերական երկիր դառնալու խնդրի լուծումը կատարվեց պետության դերի շեշտակի մեծացման և պլանային տնտեսության հաստատման ուղիով:*

Խորհրդային հասարակության ղեկավարումն իրականացվում էր հսկայական չափեր ընդունած կուսակցական-պետական վարչակազմի, ինչպես նաև արհմիությունների և հասարակական կազմակերպությունների միջոցով: Մոսկվայում մշակվում և հաստատվում էին երկրի տնտեսության զարգացման հնգամյա, տարեկան և եռամսյակային պլանները, որոնք օրենքի ուժ ունեին և ենթակա էին անշեղ կատարման:

Սկզբում տնտեսական քաղաքականության վարչահրամայական մեթոդները տարածվեցին արդյունաբերության, հետո՝ գյուղատնտեսության և ապա՝ ամբողջ տնտեսության վրա:

Այսպիսով՝ 1930-ական թթ. ԽՍՀՄ-ում ձևավորվեց վարչահրամայական մեթոդներով կառավարվող *պլանային տնտեսություն:* Այդ տնտեսությունը հենվում էր պետական և կոլեկտիվ սեփականության ձևերի վրա, իսկ մասնավոր սեփականությունն ու շուկայական տնտեսությունը վերացվեցին: Տնտեսության գերկենտրոնացված կառավարումը տրամաբանորեն հանգեցրեց ԽՍՀՄ-ում ամբողջատիրական հասարակարգի ամրապնդմանը: Հաստատվեց ոչ միայն տնտեսության, այլ նաև ամբողջ հասարակության պլանային զարգացման ձևը, որն ստացել է սոցիալիզմի «*սոսլիստական մոդել*» անվանումը:

Խորհրդային Միությունում ստեղծված նոր հասարակարգն այլ կերպ անվանում են նաև «*պետական սոցիալիզմ*»: Նման հասարակությունում առաջնային էր ոչ թե անհատ մարդու կամ մարդկանց շահը, այլ պետության շահը: Իսկ պետական շահը և քաղաքականությունը որոշում էին

մի խումբ մարդիկ՝ կուսակցական-պետական վերնախավը՝ կոմկուսի առաջնորդի գլխավորությամբ: Մարդու կողմից մարդու շահագործումը փոխարինվեց պե-

տության կողմից մարդու շահագործմամբ, տնտեսության մեջ ազատ մրցակցությանը փոխարինեցին հարկադրանքը և բռնությունը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշե՛ք, թե որոնք էին «Ռազմական կոմունիզմի» բնորոշ կողմերը: Ինչպիսի՞ն էր խորհրդային Ռուսաստանի տնտեսական վիճակը քաղաքացիական պատերազմի ավարտին: Ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ փոխել երկրի տնտեսական ու սոցիալական քաղաքականության կուրսը:
2. Վերհանե՛ք Նոր տնտեսական քաղաքականության էությունը: Ի՞նչ արդյունքներ այն ունեցավ: Փորձե՛ք նշել նեպի հակասությունները:
3. Ներկայացրե՛ք արդյունաբերացման գլխավոր նպատակը: Ինչո՞ւ 1928 թվականից հետո արագացվեց ԽՍՀՄ-ի տնտեսական զարգացումը: Ի՞նչ է կոլեկտիվացումը: Ցոյց տվե՛ք դրա արդյունքներն ու հետևանքները:
4. Ներկայացրե՛ք խորհրդային պետության տնտեսական ու սոցիալական զարգացման արդյունքները 1930-ական թվականների ավարտին:
5. Ընդհանուր գծերով բնութագրե՛ք պլանային տնտեսությունը: Ձեր կարծիքով՝ հնարավոր էր արդյոք այլ մոդելով ԽՍՀՄ-ը դուրս բերել հետամնաց վիճակից և այն դարձնել արդյունաբերական գերտերություն:

§ 7. ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ XX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Փարիզի վեհաժողովի և Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի շրջանակներում էական փոփոխություններ գրանցվեցին նաև Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Այստեղ ձևավորվեց աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակ: Նախկինում եղած մեկ խոշոր պետությանը՝ Օսմանյան կայսրությանը, փոխարինեցին մի քանի պետություններ:

Արաբական երկրները: Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև **1916 թ. կնքված Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրով** Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող արաբական շրջանները պետք է բաժանվեին նրանց միջև: 1919 թ. Փարիզի խորհրդաժողովում արաբական աշխարհի շահերը ներկայացնող **Էմիր Ֆեյսալի**՝ թուրքերից ազատագրված շրջաններում միասնական պետություն ստեղծելու առաջարկը մերժվեց:

Անգլիան և Ֆրանսիան ձգտում էին պահպանելու իրենց ռազմական ներկայությունը Մերձավոր Արևելքում: Արաբական շրջանների գերագույն մարմնի՝ **Սիրիական գլխավոր կոնգրեսի** ընդունած ծրագրում ընդգծվում էր արաբների բացասական դիրքորոշումը մանդատային համակարգի նկատմամբ: Կոնգրեսը դեմ արտահայտվեց նաև Պաղեստինում հրեաների բնակեցման գաղափարին:

Սակայն այդ պահին արաբական խնդիրը լուծվում էր Եվրոպայում: Մեծ

Բրիտանիան ու Ֆրանսիան եկան համաձայնության: 1920 թ. սկզբին *Սիրիայի* արևմուտքը ռազմակալվեց ֆրանսիական ուժերի կողմից, իսկ անգլիացիները զբաղեցրին նավթաբեր *Մոսուլի* շրջանը (հետագայի Իրաքում): Ի պատասխան դրա՝ 1920 թ. մարտի 8-ին Ազգային կոնգրեսը հռչակեց իր որոշումը Սիրիայի միասնական անկախ պետություն ստեղծելու մասին: Ֆեյսալը հայտարարվեց անկախ Սիրիայի «սահմանադրական թագավոր»:

Այդ իրադարձությունից հետո Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան որոշեցին արաբական շրջանները բաժանել երկու մանդատային գոտիների: *Սիրիայի և Լիբանանի մանդատը* ստացավ Ֆրանսիան, իսկ *Պաղեստինի և Միջագետքի մանդատը*՝ Մեծ Բրիտանիան: Ֆրանսիացիները գրավեցին Դամասկոսը, Հալեպը, իսկ Ֆեյսալը ստիպված էր հեռանալ երկրից: Այսպիսով՝ արաբական միասնական պետություն ստեղծելու արաբների փորձն ավարտվեց անհաջողությամբ:

Մանդատի վերաբերյալ Ազգերի լիգայի որոշման համաձայն՝ Ֆրանսիան իրավունք ստացավ Սիրիայում և Լիբանանում պահելու զինուժ, ոստիկանություն և օգտագործելու բոլոր հաղորդակցության ուղիներն ու կապի միջոցները: Ֆրանսիան էր իրականացնելու մանդատային տարածքի արտաքին քաղաքականությունը: Պաշտոնական լեզուներ հայտարարվեցին ֆրանսերենը և արաբերենը: Մանդատով սահմանված գործառույթներն իրականացնում էր գլխավոր կոմիսարը:

Ֆրանսիան վարում էր մանդատային տարածքի վարչական տրոհման քաղաքականություն: Արդեն 1920 թ. առանձին պետություններ հայտարարվեցին Լիբա-

նանը, Դամասկոսը և Հալեպը: Հաջորդ տարի ինքնավարություն տրվեց Ալեքսանդրետի շրջանին: Սակայն **1924 թ.** Դամասկոսի ու Հալեպի միավորմամբ ստեղծվեց *Սիրիա պետությունը*:

Երկրորդ աշխարհամարտի սկզբին Ֆրանսիայի պարտության հետևանքով նրա մանդատային տարածքները հայտնվեցին ծայրաստիճան ծանր տնտեսական իրավիճակում:

Թուրքիա: Աշխարհամարտում Օսմանյան կայսրությունը ծանր պարտություն կրեց: Անտանտի զորքերը Մուդրոսի զինադադարի կնքումից հետո մտան Դարդանեղի և Բոսֆորի նեղուցներ, այնտեղից էլ՝ Սև ծով: Իտալական զորքերը զբաղեցրին Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափը, իսկ հույները՝ Իզմիրի շրջանը:

Տարածքային կորուստները և սուլթանի անզորությունը՝ կանգնեցնելու տերության փլուզումը, իթանեցին ազգայնական ուժերի միավորմանը գեներալ *Մուստաֆա Բենալի* գլխավորությամբ: Ամենուրեք ստեղծված «իրավունքների պաշտպանության» կազմակերպությունների՝ **1919 թ. Էրզրումի և Սվազի** կոնգրեսներում ընդունված հռչակագրերում ձևակերպված էր թուրք ազգի անկախության գաղափարը: Սվազի կոմիտեն վերածվեց փաստացի կառավարության:

Անտանտի պետությունների ճնշման տակ սուլթանը փորձեց ընդդիմանալ Կոնգրեսի գործունեությանը, սակայն հաջողություն չունեցավ: Ավելին՝ նա ստիպված էր 1920 թ. Ստամբուլում հրավիրելու Մեջլիս (Ազգային ժողով), որն ընդունեց Թուրքիայի անկախության հռչակագիր: Երբ դաշնակիցները գրավեցին Ստամ-

Մուստաֆա Քեմալ

բուլը և ցրեցին Մեջլիսը, այն վերաձևավորվեց արդեն Անկարայում, որը դուրս էր Անտանտի ուժերի վերահսկողությունից:

Քեմալականները, խուսանավելյով Անտանտի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև, 1920–1922 թթ. կարողացան նախ հաջողության հասնել Հայաստանի, այնուհետև Հունաստանի դեմ պատերազմներում: Դրանց արդյունքում Թուրքիան պահպանեց Փոքր Ասիան, Արևմտյան Հայաստանը և Արևելյան Թրակիան: Լոզանի խորհրդաժողովում (1922–1923 թթ.) այս տարածքները տրվեցին Թուրքիային:

Այնուհետև Քեմալը ձեռնամուխ եղավ պետության վերակառուցմանը: **1923 թ. Թուրքիան հռչակվեց հանրապետություն՝** Անկարա մայրաքաղաքով: Քեմալը վարում էր երկրի արդիականացման քաղաքականությունն արևմտականացման ուղիով: Նրա նպատակն էր ստեղծել աշխարհիկ պետություն:

Ընդունված սահմանադրությունը երաշխավորում էր քաղաքացիների հիմնարար իրավունքները: Փակվեցին

հոգևոր դպրոցները, լուրջ քայլեր կատարվեցին բարձրագույն կրթության կազմակերպման ուղղությամբ: Փոխվեց նաև այբուբենը: Արաբական այբուբենի փոխարեն կիրառության մեջ դրվեց լատինականը: Կարևոր ձեռքբերումներից էր խոշոր և թեթև արդյունաբերության կազմակերպումը:

Քեմալի կառավարման տարիներին աստիճանաբար ձևավորվեց նրա անձի պաշտամունքը: Քեմալը ստացավ Աթաթյուրք պատվատիտղոսը, որ նշանակում է «թյուրքերի հայր»:

Իրան: Առաջին աշխարհամարտից հետո Իրանում ուժեղ էին Մեծ Բրիտանիայի դիրքերը: 1919 թ. կնքվեց անգլո-իրանական համաձայնագիր, որով ճանաչվում էին Իրանի անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը: Համաձայնագիրը նախատեսում էր նաև Մեծ Բրիտանիայի համակողմանի աջակցությունը երկրի տնտեսության վերականգնման և բանակի վերակազմակերպման ուղղությամբ: Անգլիացիները պարտավորվում էին կատարելագործել Իրանի ֆինանսատնտեսական կառավարման համակարգը: Դրանով Իրանը հայտնվում էր Մեծ Բրիտանիայի քողարկված հսկողության ներքո:

Անգլո-իրանական հարաբերությունների բարելավումը առաջ բերեց Խորհրդային Ռուսաստանի դժգոհությունը: Վերջինիս դրդմամբ Իրանի ազերի բնակչության շրջանում 1920 թ. **շեյխ Մոհամադ Խիսթանու** գլխավորությամբ սկսվեց զինված ապստամբություն: Ապստամբները Իրանական Ադրբեջանը հայտարարեցին Իրանից անկախ տարածք: Ապստամ-

բական շարժման կենտրոնը Թավրիզ քաղաքն էր: Թուրքերենը հայտարարվեց նորաստեղծ պետության՝ *Ազադիստանի* պետական լեզու: Սակայն մի քանի ամիս անց ապստամբությունը ճնշվեց, իսկ շեյխը սպանվեց:

Իրանի նկատմամբ Ռուսաստանի նկրտումները դրանով չսահմանափակվեցին: Իր առջև նպատակ դնելով Իրանի խորհրդայնացումը՝ 1920 թ. խորհրդային զինված ուժերը սկսեցին ուղղակի ռազմական գործողություններ Կասպից ծովի հարավային մերձափնյա գոտում: Այստեղ Ռուսաստանը ստեղծեց Գիլանի հանրապետությունը, ինչպես նաև Իրանի կոմունիստական կուսակցությունը: Իրանի կոմկուսի քարտուղար ընտրվեց ծագումով հայ Ավետիս Սուլթանզադեն: Կոմունիստներն սկսեցին իրենց կողմից վերահսկվող տարածքների «խորհրդայնացումը», ինչը խիստ դժգոհություն առաջ բերեց բնակչության մեջ: Սակայն Իրանի խորհրդայնացման ծրագիրը ի վերջո ձախողվեց:

1921 թ. փետրվարին ստորագրվեց *խորհրդա-իրանական պայմանագիր*, որով Ռուսաստանը հրաժարվում էր ցարական Ռուսաստանի և Իրանի միջև կնքված բոլոր պայմանագրերից: Իրանին էին վերադարձվում նրանից զավթված տարածքները, Իրանը իրավունք ուներ Կասպից ծովում ազատ առևտուր անելու և պահելու նավատորմ:

Խորհրդային Ռուսաստանի նկրտումներին վերջ դնելու նպատակով 1921 թ. փետրվարին Մեծ Բրիտանիայի նախաձեռնությամբ և իրանցի փոխգնդապետ *Ռեզա խանի* գլխավորությամբ տեղի ունեցավ ռազմական հեղաշրջում: Նորաստեղծ կառավարությունում Ռեզան զբա-

ղեցրեց ռազմական նախարարի պաշտոնը: Կարճ ժամանակ անց նա ճնշեց երկրի տարբեր շրջաններում բռնկված անջատողական շարժումները: Ռեզա խանը ձեռք բերեց ահռելի հեղինակություն: **1925 թ.** նա Մեջլիսի որոշմամբ հռչակվեց Իրանի շահ՝ հիմնելով *Փահլավիների արքայատոհմը*:

Շահը ձեռնարկեց արմատական բարեփոխումներ, որոնք էապես ամրապնդեցին երկրի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքը: 1928 թ. կազմակերպվեց Իրանի ազգային բանկը: Բուռն զարգացում ապրեց ճանապարհաշինարարությունը: Բացվեց Կասպից ծովը Պարսից ծոցի հետ կապող երկաթուղային ճանապարհը:

Կարևոր նշանակություն էր տրվում լուսավորությանը: Շահը ձգտում էր երկրում ներդնելու կրթական միասնական համակարգ: Ընդլայնվեց դպրոցական ցանցը:

Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում հասարակության արդիականացմանը: Վերացվեցին ազնվականների ավանդական տիտղոսները (խան, սարդար, բեկ), փոխարենը ներդրվեցին սովորական ազգանուններ: Հրատարակվեց նույնիսկ անձնանունների օրինակելի բառարան: Կանանց արգելվեց չադրա կրելը: Իրանի բոլոր բնակիչները «պետք է կրեն միասնական զգեստներ և խոսեն մեկ լեզվով». պաշտոնական քարոզչությունը զարգացնում էր «միասնական իրանական ազգի» գաղափարախոսությունը: Շահը նույնիսկ ցանկանում էր արաբական այբուբենը փոխարինել լատինականով, սակայն հանդիպեց հզոր դիմադրության և հրաժարվեց այդ գաղափարից:

Արտաքին ասպարեզում Իրանը վարում էր միջազգային կառույցներում ներգրավվելու քաղաքականություն: Շահը դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց բազմաթիվ պետությունների հետ, Իրանը դարձավ Ազգերի լիգայի անդամ:

1941–1942 թթ. Իրանի տարածքը ռազմակալեցին խորհրդային, անգլիական և ամերիկյան զորքերը: Օտարերկրյա ուժերի մուտքը Իրան և երկրում սկսված քաղաքական խմորումները Ռեզա շահի հրաժարականի պատճառ դարձան:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշե՛ք Սայքս–Պիկոյի պայմանագիրը: Ինչո՞ւ արաբներին չհաջողվեց իրականացնել նախկին Օսմանյան կայսրությունից ազատագրված արաբական տարածքներում միասնական պետություն հիմնելու ծրագիրը: Ո՞ւմ տրվեցին այդ տարածքների մանդատները: Ներկայացրե՛ք ֆրանսիական մանդատային տարածքի վիճակը միջպատերազմյան շրջանում:
2. Վերհիշե՛ք, թե ինչ էր նախատեսում Սևրի հաշտության պայմանագիրը: Բնութագրե՛ք քեմալական շարժումը: Լոզանի պայմանագիրն ի՞նչ դեր խաղաց՝ ա) Թուրքիայի, բ) Հայկական հարցի հետագա ճակատագրի գործում: Թուրքիան նրբ հռչակվեց հանրապետություն: Ո՞վ ընտրվեց երկրի նախագահ: Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան Թուրքիայի ներքին կյանքում:
3. Ինչպե՞ս ամրապնդվեցին անգլիացիների դիրքերը Իրանում: Ինչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստանը Իրանի հյուսիսում հրահրեց ազատագրական շարժումներ, ինչո՞վ ավարտվեցին դրանք: Փահլավիների արքայատունը նրբ հաստատվեց Իրանում: Ներկայացրե՛ք Ռեզա շահի վարած ներքին քաղաքականությունը: Արդիականացման ուղղությամբ ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին:

§ 8. ՃԱՊՈՆԻԱՆ, ՉԻՆԱՍՏԱՆԸ, ՀՆԴԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ

Արդյունաբերական Ճապոնիան: Ճապոնիան XX դ. 20–30–ական թթ. շարունակում էր ընթանալ արդյունաբերական հասարակության զարգացման ուղիով: Ազգային–պետական նպատակներ հռչակվեցին միապետության հզորացումն ու անցյալի փառքի վերականգնումը: Արդիականացման գերնպատակներն էին ազգային միասնության ապահովումը, ավանդական արժեհամակարգի պահպանումն ու զարգացումը:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Ճապոնիան կարողացել էր ամրա-

պնդել իր դիրքերը Հեռավոր Արևելքում և Հարավարևելյան Ասիայում: Վերսալյան հաշտությամբ նա ստացավ նախկին գերմանական տիրույթները՝ չինական Շանդուն նահանգը, Կարոլինյան, Մարշալյան, Մարիանյան կղզիները: Սակայն Վաշինգտոնի վեհաժողովում (1921–1922 թթ.) նրա ձեռքբերումները ԱՄՆ–ի և եվրոպական դաշնակիցների ջանքերով գրեթե չեզոքացվեցին: Փոխարենը՝ վերջիններս ամրապնդեցին իրենց քաղաքական ու տնտեսական դիրքերն այս տարածաշրջանում: Ճապոնիան ստիպված էր հա-

մաձայնվել նաև իր ռազմաճովային ուժերի սահմանափակմանը: Այնուհանդերձ, Ճապոնիան կարողացավ ամրանալ չինական և հեռավորարևելյան այլ երկրների շուկաներում:

Երկրի արդիականացումն իրականացվում էր «*Ճապոնական ոգի, եվրոպական գիտելիքներ*» նշանաբանով: Արդյունաբերության մեջ և տնտեսության այլ ճյուղերում լայնորեն ներդրվում էին գիտության ու տեխնիկայի նվաճումները: Անհրաժեշտ կադրերի պակասը լրացնելու նպատակով երկրում ստեղծվեց արևմտյան կրթական համակարգ: Արդյունքում՝ Ճապոնիայի տնտեսությունը հետպատերազմյան առաջին տասնամյակում մեծ վերելք ապրեց: Երկրի համախառն ներքին արդյունքն աճեց մոտ երկու անգամ:

Ճապոնիայի քաղաքական դիրքերի թուլացումը նպաստեց երկրի ներսում քաղաքական կուսակցությունների ու զինվորական բարձր շրջանակների մերձեցմանը: Որոշվեց ռազմական հզորության հասնել երկրի արդիականացման նոր փուլի միջոցով: Պահպանվեց սահմանադրական-միապետական կարգը, սակայն հաստատվեց կառավարության ձևավորման միակուսակցական համակարգ: Արտաքին քաղաքականության հիմքում դրվեց *վարչապետ Տանակայի կողմից 1927 թ.* մշակված ծավալապաշտական ծրագիրը: Նվաճման էին ենթակա Չինաստանը, Հնդկաստանը, Հարավարևելյան Ասիան, ԽՍՀՄ-ի արևելյան շրջանները:

Համաշխարհային տնտեսական Մեծ ճգնաժամը լուրջ հետևանքներ ունեցավ նաև Ճապոնիայի համար: Հատկապես տուժեց մետաքսի արտադրությունը, որը կազմում էր երկրի արտահանության մոտ

30 տոկոսը: Գործազուրկների թիվը հասավ 3 միլիոնի:

Այս շրջանում քաղաքական ասպարեզ իջավ, այսպես կոչված, երիտասարդ սպայությունը՝ միջին ու ստորին սպայակազմը: Նրանք դաշինքի գնացին ֆինանսական նոր վերնախավի հետ և երկրի կառավարման դեկը խլեցին հին քաղաքական ու ֆինանսական ուժերից: Այս նոր քաղաքական-ֆինանսական միությունը երկիրը տարավ ռազմականացման ու արտաքին նվաճումների ուղիով: Ճապոնական զորքերը 1931 թ. սկսեցին Չինաստանի հյուսիս-արևելքի՝ *Մանչուրիայի* նվաճումը: Երկիրը 1933 թ. դուրս եկավ Ազգերի լիգայից:

1937 թ. վարչապետ դարձած իշխան *Կունեն* սկսեց իրականացնել Ճապոնիայի ռազմական արդյունաբերության զարգացման հնգամյա պլանը: Երկրում հաստատվեց ռազմաֆաշիստական բռնապետություն: Ճապոնիան միացավ Բեռլին-Հռոմ ռազմատենչ միությանը: Շարունակվեց արտաքին նվաճողական կուրսը, սկսվեց Ճապոնա-չինական երկարատև պատերազմը:

Չինաստանի արդիականացման սկիզբը: Առաջին աշխարհամարտից հետո երկրի կենտրոնական իշխանությունը թուլացել էր տարբեր ռազմաքաղաքական խմբավորումների միջև ընթացող պայքարի հետևանքով:

Դրությունն ավելի էր բարդացնում օտարերկրյա տերությունների՝ հատկապես ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի ու Ճապոնիայի միջամտությունը: Վաշինգտոնյան խորհրդաժողովը թեև ճանաչեց երկրի ինքնիշխանությունը և տարած-

քային ամբողջականությունը, սակայն որոշվեց Չինաստանում կիրառել «հավասար հնարավորությունների» սկզբունքը: Տերությունները ազատ տնտեսական գործունեության իրավունք ստացան Չինաստանի տարածքում. ոչ մեկին առավելություն չէր տրվում: Կտրուկ մեծացավ օտարերկրյա կապիտալի մասնաբաժինը երկրի տնտեսության մեջ:

Ներքաղաքական պայքարի արդյունքում Չինաստանում ձևավորվել էր երկու կառավարություն՝ մեկը հյուսիսում՝ **Պեկին** մայրաքաղաքով, մյուսը՝ հարավում՝ **Գուանչժոու** կենտրոնով: Առաջինը արտաքին ուժերի վերահսկողության տակ էր, իսկ երկրորդը 1923 թ. գլխավորեց ականավոր հեղափոխական **Սուն Յաթսենը**: Նա վարում էր երկրի միասնականությունը վերականգնելու և ժողովրդավարական հասարակություն ստեղծելու քաղաքականություն: Դա հենվում էր երեք գլխավոր սկզբունքների վրա՝ ազգայնականություն, ժողովրդավարություն, հասարակության բարօրություն:

Չինաստանում 1925–1927 թթ. տեղի ունեցավ մեծ հեղափոխություն: Այն իր բնույթով ժողովրդավարական էր և ազգային–ազատագրական: Հեղափոխությունը գլխավորում էր **Գոմինդան** կուսակցությունը: Գեներալ **Չան Կայշին**, որ Սուն Յաթսենի մահից հետո դարձել էր Գոմինդանի առաջնորդը, դեկավրեց միավորված Չինաստանը: Նա սկսեց արևմտաեվրոպական ուղիով երկրի արդիականացման գործընթացը:

Տնտեսության մեջ, հատկապես արդյունաբերության ոլորտում, սկսեցին զարգանալ պետական և մասնավոր ձեռնարկությունները: Կարգի բերվեց ու ազ-

գայնացվեց բանկային համակարգը: Ուշագրավ է, որ Մեծ ճգնաժամի տարիներին Չինաստանի արդյունաբերական արտադրանքը ոչ միայն չնվազեց, այլև տարեկան վեց տոկոս աճ ունեցավ: Հաջողվեց սահմանափակել օտարերկրյա կապիտալի գործունեությունը, որ նշանակում էր Չինաստանում տերությունների «բաց դռների» քաղաքականության ավարտ:

Սակայն երկրի ապագայի հարցում այլ պատկերացումներ ունեին չին կոմունիստները, որոնց առաջնորդ դարձավ **Մաո Յզեդունը**: Չինաստանում սկսվեց **քաղաքացիական պատերազմ** գոմինդանականների ու կոմունիստների միջև (1928–1937 թթ.): Այն ավարտվեց Չան Կայշիի կողմնակիցների հաղթանակով:

Այս իրավիճակից օգտվեց Ճապոնիան՝ 1937 թ. պատերազմ սկսելով Չինաստանի դեմ: Արտաքին վտանգի դեմ միավորվեցին երեկվա հակառակորդները՝ Չան Կայշին ու Մաո Յզեդունը: Պայքարը ճապոնական զավթիչների դեմ շարունակվեց մինչև Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը:

Հնդկաստանը արդիականացման շեմին: Առաջին աշխարհամարտում Անտանտի տարած հաղթանակի մեջ Հնդկաստանը որոշակի ներդրում ունեցավ: Հնդկական ցորենը և բամբակը էապես օգնեցին դաշնակցային զորքերի պարենի ու հագուստի ապահովմանը, իսկ մոտ մեկ միլիոն հնդիկ զինվորներ մասնակցեցին պատերազմին: Մեծ Բրիտանիան խոստացել էր դրա դիմաց Հնդկաստանին տալ ինքնակառավարման՝ **դոմինիոնի** կարգավիճակ, սակայն

երկիրը շարունակեց մնալ որպես անգլիական գաղութ:

Երկրի արդիականացումը դանդաղ էր ընթանում, այնուհանդերձ տնտեսությունը այլ գաղութների համեմատ զարգացած էր, հատկապես՝ տեքստիլ արդյունաբերությունը: Գնալով ուժ էր հավաքում ազգային բուրժուազիան, որը սկսեց մրցակցել անգլիական կապիտալի հետ: Հնդկաստանի տնտեսական վիճակը վատացավ Մեծ ճգնաժամի տարիներին: Ահռելի չափեր ընդունեց գործազրկությունը, մանր ու միջին շատ ձեռնարկություններ սնանկացան:

Հետպատերազմյան շրջանում շարունակվեց հնդիկների ազատագրական պայքարը գաղութային տիրապետության դեմ: Այդ պայքարը առաջվա պես գլխավորում էր *Հնդկական ազգային կոնգրես* կուսակցությունը: Հակազաղութային շարժումը ղեկավարում էր *Մահաթան Գանդին*, ով առանձնակի հեղինակություն էր վայելում: Նա մշակեց պայքարի իր ուսմունքը, որը 1928 թվականից դարձավ Հնդկական ազգային կոնգրեսի գաղափարախոսությունը: Դրա հիմքում ընկած էր ոչ բռնի դիմադրության սկզբունքը: Այն մերժում էր զինված պայքարի ձևերը և կողմ էր միայն խաղաղ մեթոդներին՝ ցույցեր, հացադուլներ, գործադուլներ և քաղաքացիական անհնազանդություն: Գանդիզմի համաձայն՝ երկրում պետք է հաստատվեր արդարության սկզբունքի վրա կառուցված համընդհանուր բարօրության հասարակություն:

Քաղաքացիական անհնազանդության առաջին ակիբը բարձրացավ **1920 թ.**, երբ զանգվածային բոյկոտի ենթարկվեց ամե-

Ջավահարլալ Ներու

նայն անգլիականը՝ ապրանքներ, ուսումնական հաստատություններ, վարչակազմը և այլն: Պայքարը որոշ վայրերում ընդունեց նաև ոչ խաղաղ ձևեր: Աստիճանաբար Ազգային կոնգրեսում ձևավորվեց ձախ ազգայնական ուղղությունը՝ *Ջավահարլալ Ներուի* առաջնորդությամբ: Նա կողմնակից էր նաև պայքարի բռնի մեթոդներին:

1931 թ. սկսվեց քաղաքացիական անհնազանդության ևս մեկ հուժկու շարժում, որի համար առիթ ծառայեց Անգլիայի կողմից Հնդկաստանին դոմինիոնի կարգավիճակ տալու պահանջի մերժումը: Անհնազանդության շարժումը շարունակվեց չորս տարի, բայց Գանդին ու նրա չափավոր կողմնակիցները չհասան գլխավոր նպատակին:

1936 թ. Հնդկական ազգային կոնգրեսի նախագահ ընտրվեց Ներուն: Կուսակցության ջանքերով ձևավորվեց ազգային միասնական ճակատ, որը շարունակեց երկրի ազատագրության համար հակաբ-

րիտանական պայքարը նաև Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին: Դարավոր

պայքարից հետո մոտեցել էր Հնդկաստանի անկախության վերականգնման պահը:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ առանձնահատկություններ ուներ ճապոնական հասարակության արդիականացումը: Ինչ արդյունքներ արձանագրեց երկիրը՝ Առաջին աշխարհամարտի հետ կապված: Ներկայացրե՞ք կառավարող քաղաքական ուժերի փոփոխությունը 1930–ական թվականներին: Ինչո՞ւ Ճապոնիան ընթացավ ռազմականացման և պատերազմի ճանապարհով:

2. Ինչ որոշում կայացրեց Վաշինգտոնի խորհրդածողովը Չինաստանի վերաբերյալ: Բացատրե՞ք «հավասար հնարավորությունների» սկզբունքը: Ներկայացրե՞ք երկրի վիճակը հետպատերազմյան առաջին տարիներին: Ինչ արդյունքներ ունեցավ ազգային մեծ հեղափոխությունը Չինաստանում: Չան Կայչիի կառավարությունը երկրի արդիականացման նպատակով ինչ քայլեր իրականացրեց: Ինչ հետևանք ունեցավ երկարատև քաղաքացիական պատերազմը:

3. Ինչպիսին էր Հնդկաստանի վիճակը Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո: Ո՞վ և ո՞ր կուսակցությունն էր գլխավորում հնդիկների ազգային–ազատագրական պայքարը 1920–1930–ական թվականներին: Բացատրե՞ք Գանդիի ուսմունքի էությունը: Ո՞վ էր Ներուն: Ներկայացրե՞ք հնդիկների ազատագրական պայքարի ընթացքը և արդյունքները միջպատերազմյան ժամանակաշրջանում:

§ 9. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

Միջազգային հարաբերությունների ընդհանուր միտումները: Աշխարհի զարգացած տերությունների կառավարող շրջանները 1930–ական թթ. հակվեցին այն միտմանը, որ արտաքին քաղաքական խնդիրները կարելի է լուծել միայն ուժի դիրքերից: Դա ստիպեց նրանց մեծացնել ռազմական ներուժը և նախապատրաստվել աշխարհում իրենց դիրքերի ամրապնդմանն ուղղված պայքարի նոր փուլին: Ազգերի լիզան բարդ միջազգային խնդիրների լուծման փորձ չուներ: Դա մեծացնում էր անվստահությունը Լիգայի հանդեպ:

Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգը արդեն չէր բավարարում ոչ միայն պարտ-

ված պետություններին, այլև հաղթող երկրներից Իտալիային, Ճապոնիային և նույնիսկ Մեծ Բրիտանիային: Վերջինիս անհանգստացնում էր աշխարհում իր ֆինանսական դիրքերի անկումը հոգուտ ԱՄՆ–ի:

Միջազգային հարաբերություններում առկա էին հետևյալ երեք միտումները.

- 1919–1922 թթ. ձևավորված աշխարհակարգի վերանայում, որի օգտին էին հանդես գալիս Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան,

- Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգը պահպանելու ձգտում, որի հետևորդներն էին Ֆրանսիան և Արևելյան Եվրոպայի նրա դաշնակիցները,

• առաջին և երկրորդ խմբի միջև ձկուն կերպով մանևրելու ձգտումը, որի հետևորդներն էին Մեծ Բրիտանիան, ԽՍՀՄ-ը, ինչպես նաև եվրոպական, ասիական և լատինաամերիկյան երկրների մեծ մասը:

Խաղաղասիրական ձեռնարկումների ձախողումը: Եվրոպական երկրների մեծ մասի հասարակայնության մեջ ուժեղ էին հակապատերազմական տրամադրությունները: Ազգերի լիգայի նախաձեռնությամբ 1932–1934 թթ. Ժնևում անցկացվեց սպառազինությունների կրճատման ու զինաթափման հարցերին նվիրված միջազգային կոնֆերանս: Սակայն այդ խնդիրների վերաբերյալ ոչ մի առաջարկ չընդունվեց: Ավելին՝ զինաթափման կոնֆերանսից այն վերածվեց սպառազինման կոնֆերանսի:

Կոնֆերանսում Գերմանիան պահանջեց կրճատել մյուս պետությունների սպառազինությունը կամ հանել այն սահմանափակումները, որ դրվել էին Վերսալյան պայմանագրի կողմից գերմանական սպառազինությունների վրա: Ըստ էության, Գերմանիան պահանջում էր վերացնել Վերսալյան պայմանագրի ռազմական հոդվածները և իրեն անսահմանափակ սպառազինման իրավունք տրամադրել: Դրան դեմ էր միայն Ֆրանսիան: Մեծ Բրիտանիայի, Իտալիայի, Գերմանիայի և ԱՄՆ-ի համատեղ ջանքերով Ֆրանսիայի դիմադրությունը հաղթահարվեց: Ստանալով լրացուցիչ սպառազինվելու թույլտվություն՝ Գերմանիան հեռացավ զինաթափման կոնֆերանսից և 1933 թ. հայտարարեց Ազգերի լիգայից իր դուրս գալու մասին:

Վերսալ–վաշինգտոնյան համակարգի փլուզումը: Դեռ 1932 թ. որոշվեց Գերմանիային ազատել փոխհատուցումների վճարման պարտականությունից: Դրանով վերանայվեց Վերսալյան պայմանագրի կարևոր դրույթներից մեկը: Իրադրությունը փոխվում էր նաև Հեռավոր Արևելքում: Ճապոնիան ձեռնամուխ եղավ Չինաստանի նվաճման ծրագրին, իսկ Ազգերի լիգան արտահայտվեց ճապոնա–չինական հարաբերությունները կարգավորելու օգտին: Ի պատասխան դրա՝ 1933 թ. Ճապոնիան դուրս եկավ Ազգերի լիգայից: Խաղաղության Վաշինգտոնյան համակարգը Հեռավոր Արևելքում տապալվեց, Ճապոնիան ստացավ ազատություն պատերազմի սանձազերծման համար:

Զուգահեռաբար շարունակվում էր նաև Վերսալյան համակարգի փլուզման գործընթացը: Հանրաքվեի արդյունքում **Սաարի մարզը**, որ 15 տարի Ազգերի լիգայի կառավարման ներքո էր, **1935 թ.** անցավ Գերմանիային: Վերջինս Ֆրանսիայից գնեց Սաարի հանքերը: Դա մեծացրեց Գերմանիայի տնտեսական ներուժը:

Միակողմանիորեն խախտելով Վերսալյան պայմանագրի հոդվածները՝ 1935 թ. մարտին Հիտլերը երկրում մտցրեց ընդհանուր զինվորական ծառայություն, ձեռնամուխ եղավ ուժեղ բանակի ու օդուժի ստեղծմանը:

1935 թ. իտալական բանակը ներխուժեց Ազգերի լիգայի անդամ Եթովպիա և գրավեց նրա մայրաքաղաք Ադիս Աբեբան: Իսկ 1937 թ. Իտալիան դուրս եկավ Ազգերի լիգայից:

Այդ ընթացքում Գերմանիան շարունակում էր իր հետևողական քայլերը:

1936 թ. Գերմանիան գրավեց Հռենոսյան ապառազմականացված գոտին: Սակայն ֆրանսիական կառավարությունը ոչինչ չարեց՝ դրանով խրախուսելով Հիտլերին շարունակելու Վերսալյան համակարգի վերանայման գործընթացը:

1938 թ. մայրսին գերմանական զորքերն առանց դիմադրության մտան **Ավստրիա**: Ավստրիան որպես ինքնուրույն պետություն դադարեց գոյություն ունենալուց: Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և ԱՄՆ-ը կրկին գործնական քայլեր չարեցին: Մեծ Բրիտանիան այն կարծիքին էր, որ Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի նպատակը ոչ թե խոշոր պատերազմի սանձազերծումն էր, այլ պատերազմի սպառնալիքի միջոցով որոշակի տարածքների ու ազդեցության ձեռքբերումը:

Անպատժելիությունը ոգևորեց Գերմանիային անցնելու տարածքային նոր ձեռքբերումների: Նրա հայացքն ուղղվեց դեպի Չեխոսլովակիա, որը բարենպաստ ռազմավարական դիրք էր գրավում Եվրոպայի կենտրոնում: Գերմանիան պահանջեց Չեխոսլովակիայից հոգուտ իրեն հրաժարվել գերազանցապես գերմանական բնակչություն ունեցող Սուդեթի մարզից: Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան մտադիր չէին Չեխոսլովակիայի համար պատերազմելու Գերմանիայի հետ: Խորհրդային Միությունը պատրաստ էր օգնության հասնելու Չեխոսլովակիային: Այդուհանդերձ, անգլիացիների և ֆրանսիացիների ճնշման ներքո Չեխոսլովակիան հրաժարվեց խորհրդային օգնությունից:

1938 թ. սեպտեմբերի 29-30-ը Մյունխենում տեղի ունեցավ հանդիպում՝ Չեմբերլենի, Դալադիեի, Հիտլերի և Մուսսոլինիի մասնակցությամբ: Արդյունքում

կայացավ **«Մյունխենյան գործարքը»**: Սուդեթի մարզը և Չեխոսլովակիայի մի շարք շրջաններ (երկրի տարածքի 1/3-ը) տրվեցին Գերմանիային, Լեհաստանին և Հունգարիային: Հիտլերին հանձնելով չեխական հողերը՝ Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան հույս ունեին, որ Եվրոպայում կայունությունն ապահովված է: Սակայն արդեն 1939 թ. Գերմանիան զավթեց Չեխոսլովակիայի մնացած մասը: Չեխիան և Մորավիան դարձան գերմանական պրոտեկտորատ, իսկ Սլովակիայում ստեղծվեց ֆաշիստական կառավարություն:

Այսպես Եվրոպայում ուժերի հարաբերակցությունը փոխվում էր հոգուտ ֆաշիստական երկրների: 1939 թ. Գերմանիան գրավեց Ազգերի լիգայի վերահսկողության տակ գտնվող Դանցիգ (ժամանակակից Գդանսկ) անկախ քաղաքը: Իտալիան իր հերթին բռնազավթեց Ալբանիան:

Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգը փլուզված էր, իսկ ագրեսորին խաղաղեցնելու քաղաքականությունը՝ ձախողված: Միայն այդ ժամանակ Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան սկսեցին վերանայել իրենց քաղաքականությունը. Լեհաստանի և եվրոպական տարբեր երկրների հետ կնքվեցին փոխադարձ օգնության վերաբերյալ պայմանագրեր: Իսկ 1939 թ. Անգլիան և Ֆրանսիան բանակցություններ սկսեցին Խորհրդային Միության հետ՝ ագրեսորի դեմ համատեղ գործողությունների խնդրի շուրջ:

Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան հույս ունեին, որ իրենց կհաջողվի ֆաշիստական ագրեսիան ուղղել ԽՍՀՄ-ի դեմ: Անգլիական կառավարությունը միաժամանակ Լոնդոնում զաղտնի բանակցություններ էր վարում Գերմանիայի հետ:

ԽՍՀՄ-ի վիճակը բարդանում էր, քանզի 1939 թ. գարնանը Ճապոնիան ռազմական գործողություններ էր սկսել նրա դաշնակից Մոնղոլիայի դեմ: Դա ամեն պահի կարող էր վերաճել խորհրդա-ճապոնական պատերազմի: Արդյունքում՝ ԽՍՀՄ-ը բանակցություններ սկսեց Գերմանիայի հետ: **1939 թ. օգոստոսի 23-ին Մոսկվայում** կնքվեց չհարձակման վերաբերյալ **խորհրդա-գերմանական համաձայնագիր**, ինչպես նաև Արևելյան Եվրոպայում ազդեցության ոլորտների սահմանագծման վերաբերյալ գաղտնի արձանագրություն:

Խորհրդային ղեկավարությունը համոզված էր, որ պայմանագրի կնքումը իր համար ձեռնտու է բոլոր առումներով: Նախ՝ ԽՍՀՄ-ն ապահովում էր իր անվտանգությունը Հեռավոր Արևելքում, քանզի Ճապոնիան չէր համարձակվի պատերազմ սկսել առանց Գերմանիայի աջակցության: Բացառվում էր նաև նոր «Մյունխենյան գործարքի» հավանականությունը, այն է՝ ԽՍՀՄ-ի հաշվին Գերմանիային խաղաղեցնելու Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հնարավոր փորձերը: Պայմանագրին կից գաղտնի արձանագրությամբ ԽՍՀՄ-ը նախկին Ռուսաստա-

նյան կայսրության որոշ տարածքների վերադարձի հնարավորություն էր ստանում:

Ազգերի լիգայի ձախողումը, ռազմատենչ խմբավորման ձևավորումը: Վերսալ-վաշինգտոնյան համակարգի փլուզումը Ազգերի լիգայի ձախողումն էր: Լիգան չկարողացավ զսպել ագրեսոր երկրներին: Ագրեսիայի զոհ դարձան նույնիսկ նրա անդամ երկրները՝ Եթովպիան, Ալբանիան, Ավստրիան և այլն: Հիասթափություն ապրելով՝ տասնյակ երկրներ դուրս եկան Ազգերի լիգայից: Ավելին՝ իրենց նվաճողական քաղաքականությունը հեշտացնելու նպատակով Լիգան լքեցին հենց ագրեսոր երկրները: Իտալա-եթովպական պատերազմն ու 1936 թ. սկսված Իսպանիայի քաղաքացիական պատերազմին միջամտելու ընթացքում Գերմանիայի և Իտալիայի համագործակցությունը արագացրին նրանց միջև դաշինքի կնքումը: Գերմանիան և Իտալիան ստորագրեցին համաձայնագիր Բալկաններում և Դանուբի ավազանում իրենց տնտեսական ազդեցության ոլորտների բաժանման մասին: Այսպես ձևավորվեց գերմանա-իտալական խմբավորումը, որը հայտնի է «Բեռլին-Հռոմ առանցք» անունով:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞ր երկիրն էր շարունակում կառչած մնալ Վերսալ-վաշինգտոնյան աշխարհակարգից: Ինչո՞ւ էին մնացած տերությունները այս կամ այն չափով դժգոհ դրանից: Ինչ միտումներ էին առկա միջազգային հարաբերություններում 1930-ական թթ.:
2. Խաղաղասիրական ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին այս տարիներին: Ինչո՞ւ դրանք հաջողություն չունեցան:
3. Ներկայացրե՞ք Հեռավոր Արևելքում Վաշինգտոնյան համակարգի փլուզման գործընթացը: Գերմանիան ի՞նչ քայլեր իրականացրեց, որոնք փլուզեցին Վերսալյան համակարգը: Պարզաբանե՞ք «Մյունխենյան գործարքի» էությունը: Ինչո՞ւ էին Մեծ Բրի-

տանիան և Ֆրանսիան ձգձգում բանակցությունները ԽՍՀՄ-ի հետ: Գնահատե՛ք խորհրդա-գերմանական 1939 թ. օգոստոսի 23-ի համաձայնագիրը:

4. Որո՞նք էին Ազգերի լիգայի ձախողման պատճառները: Ե՞րբ կնքվեց գերմանա-իտալական դաշինքը: Ի՞նչ անունով է հայտնի այդ ռազմաքաղաքական դաշինքը:

§ 10–11. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Պատերազմի պատճառները: Վերսալյան հաշտությունից 20 տարի անց աշխարհն ընկավ մի նոր փորձության մեջ: Սկիզբ առավ ու վեց տարի շարունակվեց Երկրորդ աշխարհամարտը: Որո՞նք էին դրա պատճառները:

1930–ական թթ. վերջին ձևավորվել էին աշխարհաքաղաքական երեք հիմնական կենտրոններ, որոնց միջև պայքարի կամ համագործակցության արդյունքներից էր կախված միջազգային անվտանգության և խաղաղության ապահովումը: **Առաջինը** ներկայացնում էին կապիտալիստական աշխարհի ժողովրդավարական երկրները՝ Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի գլխավորությամբ, **երկրորդը**՝ ռազմատենչ ամբողջատիրական երկրների խմբավորումը՝ ի դեմս Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի, **երրորդը**՝ սոցիալիստական Խորհրդային Միությունը:

Պատերազմի գլխավոր պատճառներից էր **տնտեսական հակամարտությունը**: Տերությունների տնտեսական շահերի բախումն ու պայքարն ավելի սրվեց Մեծ ճգնաժամի հետևանքով: Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան ու ԱՄՆ-ը ձգտում էին պահպանելու իրենց հումքի աղբյուրները և իրացման շուկաները: Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան ուզում էին ձեռք բերել կամ ընդլայնել իրենց տնտեսական հնարավորությունները գաղութներ և երկրներ նվաճելու միջոցով: Իսկ արդյունաբերական հզոր երկիր դարձած

ԽՍՀՄ-ի և մյուս զարգացած տերությունների միջև տնտեսական մրցակցությունն ընդունեց նաև գաղափարական-քաղաքական բնույթ:

Պատերազմի գլխավոր նախաձեռնողները ռազմատենչ երկրներն էին, հատկապես՝ Գերմանիան, որոնք նախապատրաստում էին պատերազմը նաև **գաղափարապես**: Ֆաշիստական գաղափարախոսությունը լիովին ծառայում էր հիտլերյան վարչակարգի՝ համաշխարհային տիրապետության հասնելու քաղաքականությանը: Գերմանացիները պետք է գերիշխող դառնային ոչ միայն Եվրոպայում, այլ նաև ամբողջ աշխարհում:

Գաղութային տերություն դառնալու հստակ նպատակ էր հետապնդում նաև Ճապոնիան, որը 1930–ական թթ. սկզբից նախաձեռնել էր նվաճողական քաղաքականություն Հեռավոր Արևելքում: Տարածքային նվաճումներ էր սկսել նաև Իտալիան: Վերջինս Գերմանիայի հետ միասին աջակցեց Իսպանիայում հանրապետական կարգի տապալմանը և Ֆրանկոյի ֆաշիստական վարչակազմի հաստատմանը:

Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան փորձում էին պահպանել իրենց գերիշխող դիրքերը, ինչը նույնպես էական դեր խաղաց նոր աշխարհամարտի սանձազերծման գործում: Նրանք ամեն կերպ փորձում էին ֆաշիստական խմբավորման ուժերն ուղղել ԽՍՀՄ-ի դեմ: Վերջինս նրանց հա-

մար ժողովրդավարությանը սպառնացող վտանգ էր:

Պատերազմի նախօրեին ձևավորվող աշխարհաքաղաքական դասավորությունում ԽՍՀՄ-ը փորձում էր կանխել ռազմատենչ երկրների ծավալապաշտությունը հավաքական անվտանգության համակարգ ստեղծելու միջոցով: Սակայն Խորհրդային Միության և Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի միջև առկա փոխադարձ անվստահությունը տապալեց այդ գործընթացը:

Այս իրավիճակում ԽՍՀՄ-ը ստիպված էր կնքելու չհարձակման պայմանագիր Գերմանիայի հետ, ավելին՝ զնաց գաղտնի համաձայնության Արևելյան Եվրոպան ազդեցության գոտիների բաժանելու հարցում (Մոլոտով-Ռիբենտրոպ պակտը): Այս հանգամանքը նույնպես նպաստեց պատերազմի սանձազերծմանը:

Այսպիսով՝ 1930-ական թթ. ավարտին ուժային երեք հիմնական կենտրոնների միջև սուր հակամարտությունը հանգեցրեց ռազմական նոր ու ավելի մեծ պատերազմի:

Աշխարհամարտի սկիզբը, փուլերը: Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբ է համարվում **1939 թ. սեպտեմբերի 1-ը**, երբ Գերմանիան հարձակվեց Լեհաստանի վրա: Երկու օր անց Անգլիան և Ֆրանսիան Գերմանիային պատերազմ հայտարարեցին: *Այսպիսով՝ Երկրորդ աշխարհամարտը սկսվեց ժողովրդավարական և ֆաշիստական խմբավորումների բախումով:*

Գերմանիան շատ արագ նվաճեց Մոլոտով-Ռիբենտրոպ գաղտնի արձանագրություններով որոշված իր հասանելիք լեհական տարածքը:

Այդ նույն ժամանակ խորհրդային զորքերը մտան Լեհաստան: Գրավված տարածքները միացվեցին Ուկրաինական և Բելոռուսական ԽՍՀ-ներին: Սեպտեմբերի 28-ին կնքվեց խորհրդա-գերմանական բարեկամության և սահմանների մասին գաղտնի պայմանագիր: Այսպես լեհական պետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց, իսկ նրա տարածքները բաժանվեցին Գերմանիայի և ԽՍՀՄ-ի միջև:

Շուտով ԽՍՀՄ-ը պատերազմ սկսեց Ֆինլանդիայի դեմ (1939 թ. նոյեմբերի 30— 1940 թ. մարտի 12) և նրանից գրավեց աշխարհաքաղաքական նշանակություն ունեցող Կարելյան պարանոցն ու Լենինգրադից հյուսիս-արևմուտք ընկած տարածքները:

Պատերազմի սկզբից մինչև հաջորդ տարվա մայիսը Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան ռազմական գործողություններ չիրականացրին Գերմանիայի դեմ, ինչի պատճառով Արևմտյան ճակատի այդ պատերազմաշրջանն ստացել է «*սուսօրինակ պատերազմ*» անունը: Գերմանիան, օգտվելով նպաստավոր իրավիճակից, 1940 թ. գրավեց Դանիան, Նորվեգիան, Նիդերլանդները, Բելգիան, Լյուքսեմբուրգը:

Հերթը հասավ Ֆրանսիային: Ունենալով զգալի թվով զինուժ և տեխնիկա՝ Ֆրանսիան չկարողացավ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ ու շատ կարճ ժամանակում պարտություն կրեց: **1940 թ. հունիսի 22-ի** անձնատվության պայմանագրով Ֆրանսիայի տարածքի 2/3-ը բռնազավթվեց, իսկ մնացած մասում ստեղծվեց խամաճիկային կառավարություն, որի նստավայրը Վիշի քաղաքն էր: Ֆրանսիան դուրս

եկավ պատերազմից, նաև պետք է հսկայական ռազմատուգանք վճարեր Գերմանիային:

Ֆրանսիական հայրենասերները, սակայն, չհաշտվեցին նման իրավիճակի հետ: **Շատլ դը Գոլի** գլխավորությամբ ձևավորվեց «Ազատ Ֆրանսիա» շարժումը, որը ազատագրական պայքար ծավալեց գերմանական զավթիչների դեմ: Մեծ Բրիտանիան պաշտոնապես ճանաչեց դը Գոլին որպես այդ շարժման ղեկավար:

Դաշնակցի կորստով Մեծ Բրիտանիայի դրությունը բարդացավ, գերմանական ներխուժման սպառնալիքն ավելի մեծացավ: 1940 թ. մայիսին Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ դարձավ **Ուինսթոն Չերչիլը**, որը կարողացավ ամրապնդել երկրի պաշտպանունակությունը: Կանխվեց գերմանական ցամաքային ուժերի ներխուժումը, իսկ Մեծ Բրիտանիան շարունակեց պատերազմել ընդդեմ ֆաշիստական խմբավորման:

Մեծ Բրիտանիայի նվաճման անհաջող փորձից հետո Գերմանիան այս անգամ շարունակեց ծավալվել Բալկաններում: Մեկը մյուսի հետևից գերմանամետ վարչակարգեր հաստատվեցին Հունգարիայում, Ռումինիայում, Բուլղարիայում, որոնք միացան ֆաշիստական խմբավորմանը:

1941 թ. ապրիլին Գերմանիան և Իտալիան միացյալ ուժերով նվաճեցին Հարավսլավիան և Հունաստանը:

Գերմանա-իտալական և անգլիական զորքերի միջև պատերազմական գործողություններ էին մղվում նաև Աֆրիկայի հյուսիսում և արևելքում:

Պատերազմի առաջին փուլում իր տարածքային ընդարձակումն էր շարուն-

ակում նաև ԽՍՀՄ-ը: 1940 թ. ամռանը խորհրդային բանակի վերահսկողության ներքո խորհրդային կարգեր հաստատվեցին **Լիտվայում, Լատվիայում և Էստոնիայում**: Ռումինիան ստիպված էր զիջել **Տրանսիսային Բուկովինան և Բեսարաբիան**, որոնց հիման վրա ձևավորվեց **Մոլդովական ԽՍՀ-ն**: Շուտով մերձբալթյան երեք պետությունները և Մոլդովական ԽՍՀ-ն մտան ԽՍՀՄ-ի կազմը:

Խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմը: Գերմանիան գաղտնի հարձակում էր նախապատրաստում ԽՍՀՄ-ի վրա: 1940 թ. դեկտեմբերին Հիտլերը հաստատել էր «**Բարբարոսա պլանը**», որով նախատեսվում էր հանկարծակի, ամբողջ ճակատով հարձակում և մի քանի ամսվա ընթացքում Կարմիր բանակի արագ ջախջախում: **1941 թ. հունիսի 22-ին** Գերմանիայի և նրա դաշնակից երկրների զորքերը (5,5 մլն զինվոր) ներխուժեցին ԽՍՀՄ-ի տարածք: Այսպես սկսվեց Խորհրդային Միության ժողովուրդների **Հայրենական մեծ պատերազմը**, որը դարձավ Երկրորդ աշխարհամարտի բաղկացուցիչ մասը, իսկ Խորհրդա-գերմանական ճակատը՝ աշխարհամարտի գլխավոր ռազմաբեմը:

Խորհրդային պետության ղեկավարությունը հույս ուներ, որ Գերմանիայի հետ կնքված բարեկամության պայմանագիրը ժամանակ կընձեռի ԽՍՀՄ-ի պաշտպանունակությունն ամրապնդելու համար, սակայն նրա հաշվարկները չարդարացան:

Գերմանական խմբավորման ուժերը կարճ ժամանակում գրավեցին մերձբալթյան երկրները, Բելոռուսիան, Ուկրաին-

նան, Ռուսաստանի արևմտյան շրջանները, շրջափակեցին Լենինգրադն ու մոտեցան Մոսկվային:

Երկրի ռազմական, քաղաքական և տնտեսական կառավարումը կենտրոնացվեց **1941 թ. հունիսի 30-ին** ստեղծված **Պաշտպանության պետական կոմիտեի** ձեռքում, որի նախագահն էր **Իոսիֆ Ստալինը**: Սկսվեց խորհրդային պետության մարդկային և նյութական ամբողջ ներուժի կազմակերպումը:

Հակահիտլերյան խմբավորման ստեղծումը: Եթե պատերազմի նախօրեին և առաջին փուլում ԽՍՀՄ-ը և Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան չկարողացան համագործակցության եզրեր գտնել, ապա խորհրդային երկրի վրա Գերմանիայի հարձակումը կտրուկ փոխեց ռազմաքաղաքական իրավիճակը:

Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը մի կողմ դրեցին իրենց գաղափարական ու քաղաքական հակասությունները: Նրանց ղեկավարներ **Ի. Ստալինի, Ու. Չերչիլի և Ֆ. Ռուզվելտի** ջանքերով հնարավոր եղավ կարճ ժամանակամիջոցում միավորել երեք տերությունների ուժերը և ստեղծել հակահիտլերյան միություն: Այսպես՝ 1941 թ. հունիսի 22-ին Մեծ Բրիտանիան հայտարարեց պատերազմում ԽՍՀՄ-ին աջակցելու մասին, իսկ հաջորդ օրը դեռևս չեզոք երկիր ԱՄՆ-ը խորհրդային պետությանը տնտեսական օգնություն ցուցաբերելու պատրաստակամություն հայտնեց: Այնուհետև կնքվեցին փոխադարձ օգնության համաձայնագրեր:

1941 թ. դեկտեմբերի 7-ին Ճապոնիայի ծովային և օդային ուժերը հանկարծակի գրոհեցին Հավայան կղզիներում

տեղակայված ամերիկյան **Պիրլ Հարբոր** խոշոր ռազմածովային հենակայանի վրա: ԱՄՆ-ը պատերազմ հայտարարեց Ճապոնիային, իսկ վերջինիս դաշնակիցներ Գերմանիան և Իտալիան՝ ԱՄՆ-ին: Այսպես պատերազմի երկրորդ փուլում ԱՄՆ-ը դարձավ պատերազմի մասնակից:

Նույն ժամանակաշրջանում կարևոր իրադարձություն տեղի ունեցավ Խորհրդա-գերմանական ճակատում: Կարմիր բանակը **1941 թ. դեկտեմբերի 6-ին Մոսկվայի** մատույցներում անցավ հակահարձակման և ծանր հարվածներ հասցրեց ֆաշիստական բանակին՝ հետ շարտելով մայրաքաղաքից 400 կմ հեռու: Դա Գերմանիայի առաջին խոշոր պարտությունն էր պատերազմում. կայծակնային պատերազմի «Բարբարոսա պլանը» հօդս ցնդեց:

Մոսկվայի ճակատամարտում տարած հաղթանակը արագացրեց հակահիտլերյան խմբավորման ստեղծումը: **Վաշինգտոնում** 26 երկրների ներկայացուցիչներ **1942 թ. հունվարի 1-ին** ստորագրեցին Միավորված ազգերի հռչակագիրը: Նրանք հավաստեցին ֆաշիստական խմբավորման երկրների դեմ պատերազմում համագործակցելու մասին իրենց որոշումը: Իրենց տնտեսական ու ռազմական ներուժը համախմբելու համար ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան միմյանց հետ կնքեցին նոր պայմանագրեր: Ռազմական և քաղաքական գործողությունների համաձայնեցման և հետպատերազմյան աշխարհակարգի սկզբունքների որոշման նպատակով պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցան երեք տերությունների ղեկավարների մակար-

Պիրլ Հարբորը ճապոնական հարձակումից հետո

դակով երեք խորհրդածողովներ: Չերչիլի դիպուկ բնութագրմամբ՝ Գերմանիայի դեմ պատերազմը «դասակարգային չէր», անկախ պետականության և ազատության շահը վեր դասվեց գաղափարախոսական շահերից:

Այսպիսով՝ պատերազմի երկրորդ փուլից սկսած՝ նախկին հակադիր երկու կենտրոնները համագործակցեցին ֆաշիզմին ջախջախելու նպատակով:

Արևատական բեկումը պատերազմում: Համախմբելով ջանքերը՝ հակահիտլերյան խմբավորման Մեծ եռյակի զորքերը տարան կարևոր հաղթանակներ, որոնք արմատապես փոխեցին պատերազմի ընթացքը: Դրանցից ամենախոշորը Խորհրդա-գերմանական ճակատում Կարմիր բանակի հաջողություններն էին: **Ստալինգրադի** (1942 թ. նոյեմբերի 19 — 90

1943 թ. փետրվարի 2) ճակատամարտում գերմանացիները կորցրին 22 դիվիզիա (330 հազար զինվոր), որով սկսվեց արմատական բեկում աշխարհամարտի ընթացքում: Իսկ բեկումն ավարտեց **Կուրսկի** ճակատամարտը (1943 թ. հուլիսի 5—օգոստոսի 23): Ստալինգրադյան հաղթությունը մեծ նշանակություն ունեցավ նաև Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար. կանխվեց Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիայի հարձակումը խորհրդային երկրի վրա:

Պատերազմի բոլոր ճակատներում հարձակողական նախաձեռնությունը և ռազմական գործողությունների իրականացման ռազմավարությունն անցավ ԽՍՀՄ-ի և նրա դաշնակիցների ձեռքը: Հակահիտլերյան միության երկրներն ապացուցեցին իրենց տնտեսական, քաղաքական և բարոյահոգեբանական

Ուինսթոն Չերչիլը, Ֆրանկլին Ռուզվելտը և Իոսիֆ Ստալինը Յալթայի համաժողովում

առավելությունները: Անգլո-ամերիկյան զորքերը 1943 թ. աշնանը մտան Իտալիա, Մուսոլինիի վարչակազմը տապալվեց, իսկ նորաստեղծ կառավարությունը պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային: Սակայն շուտով Իտալիա մտան գերմանական զորքերը, և երկիրը բաժանվեց երկու մասի՝ ֆաշիստական և ազատագրված:

Հրատապ խնդիր էր դարձել ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի կողմից երկրորդ ճակատի բացումը Եվրոպայում: Դա կթեթևացներ խորհրդային զորքերի վիճակը Արևելյան ճակատում, ուր ԽՍՀՄ-ը մարդկային ու նյութական ահռելի կորուստներ էր կրում:

Երկրորդ ճակատի բացման հարցը ամենազլխավորն էր Իրանի մայրաքաղաք *Թեհրանում* 1943 թ. նոյեմբերի

28-ից մինչև դեկտեմբերի 1-ը կայացած խորհրդաժողովում: Ռուզվելտը, Չերչիլը և Ստալինը որոշեցին երկրորդ ճակատը բացել Ֆրանսիայի հյուսիսում 1944 թ. մայիսից ոչ ուշ: Երեք տերությունների ղեկավարները համաձայնվեցին, որ պատերազմից հետո պետք է վերականգնվի լեհական պետությունը, ինչպես նաև երաշխավորեցին Իրանի տարածքային անձեռնմխելիությունը: Համաձայնեցվեցին պատերազմի բոլոր ճակատներում ռազմական գործողությունների ժամկետները և ուղղությունները:

Ազատագրում գերմանական ֆաշիզմից: 1944-1945 թթ. ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան վճռական հարձակումներով որոշեցին հասնել Գերմանիայի և նրա եվրոպական դաշնակիցների ջախջախմանը:

Վերջապես Ֆրանսիայի հյուսիսում բացվեց երկրորդ ճակատը: 1944 թ. *հունիսի 6-ին* գեներալ **Դ. Էյզենհաուերի** գլխավորությամբ անգլո-ամերիկյան ուժերը ափ իջան Նորմանդիայում: Մեծ թափ ստացավ Դիմադրության շարժումը, և շուտով Փարիզը, ապա նաև ամբողջ Ֆրանսիան ազատագրվեց գերմանական բռնազավթումից:

Խորհրդային բանակը 1944 թ. լիովին ազատագրեց սեփական երկրի տարածքը: Շուտով ԽՍՀՄ-ը ռազմական գործողությունները տեղափոխեց ֆաշիստների կողմից նվաճված պետությունների տարածք՝ վերջնական նպատակ ունենալով ոչնչացնելու ֆաշիզմը բուն Գերմանիայում: 1944 թ. աշնանից մինչև 1945 թ. գարունը նկատվեց ժամանակահատվածում Կարմիր բանակի խոշոր զորամիավորումները ականավոր հրամանատարներ **Գ. ժուկովի, Կ. Ռոկոսսովսկու, Տ. Բաղրամյանի, Ա. Վասիլևսկու** և ուրիշների գլխավորությամբ պարտության մատնեցին թշնամու հիմնական ուժերին ու մտան Գերմանիա: Մեկը մյուսի հետևից ազատագրվեցին Ռումինիան, Բուլղարիան, Հարավսլավիան, Լեհաստանը, Հունգարիան, Ավստրիայի և Չեխոսլովակիայի մեծ մասը:

Պատերազմի այս վճռական շրջանում տեղի ունեցավ Մեծ եռյակի հերթական հանդիպումը Ղրիմ թերակղզու **Յալթա** քաղաքում (1945 թ. փետրվարի 4-11-ը): Ստալինը, Ռուզվելտը և Չերչիլը պայմանավորվեցին, որ պատերազմը Եվրոպայում շարունակվելու է մինչև Գերմանիայի անվերապահ անձնատվությունը: Դաշնակիցները համաձայնության եկան ու որոշեցին Գերմանիայի հետպատերազմյան կառուցվածքի սկզբունքները: Գերմանի-

այի տարածքը, այդ թվում՝ մայրաքաղաք Բեռլինը, բաժանվելու էր չորս ռազմական գոտիների ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև: Ռազմատուգանքի չափը սահմանվեց 20 միլիարդ դոլար, որի մոտ կեսը ստանալու էր Խորհրդային Միությունը: Ազատագրված Եվրոպայի մասին հռչակագրով դաշնակից տերությունները հայտարարում էին, որ Եվրոպայում իրենց քաղաքականության նպատակն է վերացնել ֆաշիզմը և օժանդակել ազգերին սեփական ընտրությամբ ստեղծելու ժողովրդավարական կարգեր:

Յալթայում համաձայնություն կայացվեց, որ Գերմանիայի ջախջախումից 2-3 ամիս անց ԽՍՀՄ-ը կմիանա իր դաշնակիցներին ու պատերազմ կսկսի Ճապոնիայի դեմ:

Մոտեցել էր Գերմանիայի հատուցման պահը: Նա գրկվել էր իր բոլոր եվրոպական դաշնակիցներից: **1945 թ. սպրիլի 16-ին** սկսվեց **Բեռլինի գրավման** խորհրդային զորքերի վճռական հարձակումը: Այս ճակատամարտին մասնակցում էր նաև հայկական 89-րդ Թամանյան դիվիզիան՝ գեներալ Ն. Սաֆարյանի հրամանատարությամբ: Մայիսի 2-ին Բեռլինը հանձնվեց, իսկ մայիսի 8-ի գիշերը ֆաշիստական Գերմանիան ստորագրեց անվերապահ անձնատվության փաստաթուղթը: **Մայիսի 9-ը** ԽՍՀՄ-ում հայտարարվեց **Մեծ հաղթանակի օր** (այն մինչ օրս էլ նշվում է ԱՊՀ երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում):

Աշխարհամարտի ավարտը: Ռազմական գործողությունները Եվրոպայում դա-

Ատոմային ռումբի պայթյունը

դարեցին, սակայն դրանք շարունակվում էին Հեռավոր Արևելքում և Խաղաղ օվկիանոսում:

Մինչ այդ Բեռլինի մոտ գտնվող **Պոտսդամ** քաղաքում տեղի ունեցավ Մեծ եռյակի հերթական հանդիպումը: Խորհրդաժողովի մասնակիցների կազմն այս անգամ որոշ փոփոխություններ կրեց: ԽՍՀՄ-ը ներկայացնում էր Ստալինը, ԱՄՆ-ի հանկարծամահ եղած նախագահին փոխարինել էր **Հ. Թրումանը**, Մեծ Բրիտանիան սկզբից ներկայացնում էր Չերչիլը, իսկ հետո՝ նորանշանակ վարչապետ **Կ. Էտլին**:

Դաշնակիցները վերահաստատեցին Գերմանիայի հետպատերազմյան կառուցվածքի երեք գլխավոր սկզբունքները՝ ապառազմականացում, նացիզմի լիակատար վերացում և ժողովրդավարական կարգերի հաստատում: Երկրի տարածքը բաժանվեց չորս գոտիների: Գերմանական նացիզմը հայտարարվեց օրենքից դուրս, իսկ պատերազմի գլխավոր հանցագործներին դատելու համար կյանքի կոչվեց միջազգային դատական ատյանը:

Ատոմային ուժերի օգտագործումից հետո

Այն գործեց **Նյուրնբերգում** (1945 թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև 1946 թ. հոկտեմբերի 1-ը): Պատերազմական հանցագործներից 12-ը դատապարտվեցին մահվան, մնացածները՝ ցմահ կամ տարբեր ժամկետներով բանտարկության:

Պոտսդամի խորհրդաժողովի որոշմամբ Գերմանիայի նախկին դաշնակիցների հետ հաշտության պայմանագրեր կնքելու նպատակով ստեղծվեց ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Չինաստանի արտաքին գործերի նախարարներից կազմված խորհուրդ: Վերականգնվեց Լեհաստան պետությունը, որին հանձնվեցին գերմանական որոշ տարածքներ:

Մինչև խորհրդաժողովի սկսվելը կուլիսներում ԽՍՀՄ արագործող կոմ. Վ. Մոլոտովը և Մեծ Բրիտանիայի արագործնախարար Է. Իդենը քննարկեցին Հայկական հարցը: Այն արծարծվեց նաև խորհրդաժողովի մի քանի նիստերի ընթացքում: Սակայն առավելապես Մեծ Բրիտանիայի պատճառով Թուրքիայի

հանդեպ ԽՍՀՄ տարածքային պահանջների հարցը չլուծվեց, դրա դիմաց խորհրդային տերությունը ստացավ գերմանական Քյոնիգսբերգի մարզը: Պոտսդամում Ստալինը հավաստիացրեց, որ ԽՍՀՄ-ը պատերազմ կհայտարարի Ճապոնիային, իսկ դրա դիմաց ստանալու էր Հարավային Սախալինը և Կուրիլյան կղզիները:

Համաժողովի ավարտից մեկ շաբաթ անց խորհրդային բանակը ռազմական գործողություններ սկսեց Ճապոնիայի դեմ Չինաստանի հյուսիս-արևելքում: Կարճ ժամկետում ճապոնական մեկմիլիոնանոց ցամաքային բանակը ջախջախվեց: Դաշնակիցներն այդ ընթացքում հաղթանակներ տարան Խաղաղ օվկիանոսում և Հնդկաստանի թերակղզում:

Ճապոնիային անձնատվության ստիպելու և աշխարհին իր նորաստեղծ զանգվածային ոչնչացման զենքը ցուցադրելու նպատակով ԱՄՆ-ը **1945 թ. օգոստոսի 6-ին** ստոմային ռումբ նետեց ճապոնական **Հիրոսիմա**, իսկ երեք օր անց՝ **Նագասակի** քաղաքների վրա: Դա միջուկային զենքի պատերազմական կիրառման առաջին դեպքն էր պատմության մեջ: Զոհվեցին հարյուր հազարավոր խաղաղ բնակիչներ:

1945 թ. սեպտեմբերի 2-ին ստորագրվեց Ճապոնիայի անվերապահ անձնատվության փաստաթուղթը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց:

Պատերազմի հետևանքները և արդյունքները: Երկրորդ աշխարհամարտը մի քանի անգամ ավելի սարսափելի և ողբերգական էր իր պատճառած վնասներով, քան Առաջինը: Պատերազմի մեջ էր ներգրավվել 72 պետություն, որտեղ ապրում էր երկրագնդի բնակչության մոտ

80%-ը՝ 1,7 մլրդ մարդ: Ռազմական գործողությունները ծավալվել էին 40 երկրների սահմաններում՝ ընդգրկելով մի հսկայական տարածք Եվրոպայում, Ասիայում, Աֆրիկայի հյուսիսում, օվկիանոսներում ու ծովերում: Բանակ էր զորակոչվել 110 մլն մարդ: Պատերազմի ընթացքում զոհվեց մոտ 65 մլն մարդ: Միայն ԽՍՀՄ-ի մարդկային կորուստները կազմեցին 27 միլիոն:

Կիրառվեցին գիտության և տեխնիկայի նորագույն նվաճումների հիման վրա ստեղծված զենքի նոր տեսակներ, այդ թվում՝ ատոմային ռումբը:

Պատերազմը լուրջ հետևանքներ ունեցավ նաև խաղաղ բնակչության համար: Ծանր, երկարացված աշխատանքային ռեժիմը, սննդի պակասը, ցուրտը, սովը, ռմբակոծությունները դարձել էին սովորական երևույթ: Հատկապես մեծագույն ողբերգություն էր համակենտրոնացման ճամբարներում խաղաղ բնակչության կուտակումը և ոչնչացումը: Ամենուր խախտվում էին պատերազմելու միջազգայնորեն ընդունված նորմերը:

Աշխարհամարտն ունեցավ նաև ծանր հոգեբանական ազդեցություն: Միլիոնավոր մարդիկ կորցրին հավատը քաղաքակրթության առաջադիմական ապագայի հանդեպ:

Այդուհանդերձ, պատերազմն արձանագրեց նաև դրական արդյունքներ: Փոխվեց աշխարհաքաղաքական դասավորությունը երկրագնդի վրա, բացվեցին զարգացման լավատեսական հեռանկարներ:

Պատերազմը բացահայտորեն ապացուցեց, որ նման կարգի ռազմական բախումը սպառնալիք է մարդկության գոյու-

թանը, նրա ստեղծած քաղաքակրթական արժեքներին: Կարևոր արդյունքներից էր ռազմատենչ ֆաշիստական երկրների ջախջախումը:

Յալթայի խորհրդաժողովի համաձայն՝ միջազգային անվտանգության և խաղաղության պահպանման նպատակով ստեղծվեց նոր համաշխարհային կառույց՝ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը:

Պատերազմի ժամանակ սկիզբ առավ ու հետո շարունակվեց համաշխարհային գաղութային համակարգի փլուզման գործընթացը:

Կապիտալիստական աշխարհի ժողովրդավարական երկրները և սոցիալիստական ԽՍՀՄ-ը կարողացան կամք դրսևորել ու, համագործակցության լավագույն օրինակ ցուցադրելով, մեծագույն աղետից փրկել մարդկությանը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշե՛ք, թե ռազմաքաղաքական ինչ խմբավորումներ էին ձևավորվել պատերազմի նախօրեին: Ներկայացրե՛ք Երկրորդ աշխարհամարտի պատճառները:
2. Ե՞րբ և ո՞ր իրադարձությամբ սկսվեց Երկրորդ աշխարհամարտը: Նշե՛ք մինչև 1941 թ. հունիս ընկած պատերազմափուլի արդյունքները: Տարածքային ի՞նչ ձեռքբերումներ ունեցավ ԽՍՀՄ-ը:
3. Բացատրե՛ք «տարօրինակ պատերազմ» հասկացությունը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Ֆրանսիան չկարողացավ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ գերմանաֆաշիստական զորքերին:
4. Ե՞րբ հիտլերյան Գերմանիան հարձակվեց ԽՍՀՄ-ի վրա: Որո՞նք էին Կարմիր բանակի անհաջողությունների գլխավոր պատճառները:
5. Ե՞րբ է ձևավորվել հակահիտլերյան միությունը: Ինչո՞ւ հնարավոր եղավ գաղափարաքաղաքական մինչ այդ հակամարտ երկրներին՝ ԽՍՀՄ, ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիա, միավորվել մեկ խմբավորման մեջ:
6. Ե՞րբ և ո՞ր ձևատամարտերի շնորհիվ տեղի ունեցավ արմատական բեկում Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում՝ հոգուտ հակահիտլերյան միության:
7. Ո՞ր խորհրդաժողովում վճռվեց Եվրոպայում երկրորդ ձևատ բացելու խնդիրը: Ե՞րբ է ավարտվել Խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմը:
8. Ի՞նչ կարևորագույն որոշումներ կայացրին Յալթայի ու Պոտսդամի խորհրդաժողովները: Ե՞րբ ավարտվեց Երկրորդ աշխարհամարտը:
9. Ներկայացրե՛ք պատերազմի գլխավոր հետևանքներն ու արդյունքները:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄԸ ՊՈՏՍԴԱՄԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՈՒՄ (6-ՐԴ ՆԻՍՏԻ ԳՐԱՌՈՒՄԻՑ) 1945 թ. ՀՈՒԼԻՍԻ 22, Ժ. 17 ԱՆՑ 07 Բ.

Ստալինի առաջարկով ԽՍՀՄ-ի դիրքորոշումը խորհրդա-թուրքական սահմանի մասին պարզաբանում է արտգործժողկոմ Միլտոսովը.

«...Որոշ մասերում ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև եղած սահմանը մենք համարում ենք անարդարացի: Իսկապես, Խորհրդային Հայաստանից և Խորհրդային Վրաստանից Թուրքիան տարածքներ պոկեց. դա Կարսի, Արդվինի և Արդահանի մարզերի հայտնի տարածքն է: Ահա Թուրքիայի պոկած տարածքի քարտեզը (հանձնում է քարտեզը): Այդ պատճառով էլ ես հայտարարեցի, որ դաշնակցային պայմանագիր կնքելու համար պետք է կարգավորել Վրաստանից և Հայաստանից պոկած տարածքների հարցը՝ այդ տարածքը վերադարձնել նրանց...»:

ՀԱՐՅԵՐ ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ինչո՞ւ Խորհրդային Միությունը բարձրացրեց Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջի հարցը: Արդյոք ճիշտ էր Մոլոտովը՝ ասելով, թե Թուրքիան պոկել է այդ տարածքները Հայաստանից ու Վրաստանից: Հիմնավորե՞ք պատասխանը:

ԳԼՈՒԽ Բ. ԱՇԽԱՐՀԸ ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

§ 1. ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ուժերի նոր դասավորությունը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ձևավորվեց աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակ: Ասպարեզից ժամանակավորապես հեռացան Գերմանիան, Իտալիան, Ճապոնիան: Մեծ Բրիտանիան Արևմուտքի առաջատար տերության կարգավիճակը զիջեց ԱՄՆ-ին: Պատերազմի հետևանքով թուլացած Ֆրանսիան այլևս չէր կարող պահպանել նախկին՝ Վերսալ-վաշինգտոնյան աշխարհակարգում ունեցած իր դերը:

Հաղթող պետություններից գերակշիռ դիրք ստացան **ԽՍՀՄ-ը և ԱՄՆ-ը**, որոնք դարձան համաշխարհային քաղաքականության նոր կենտրոններ: Եվրոպակենտրոն աշխարհը մնաց անցյալում, ավելին՝ Եվրոպան ինքը դարձավ ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի ազդեցության ոլորտների բաժանման տարածաշրջան:

Ֆաշիզմի նկատմամբ տարած հաղթության մեջ ունեցած իր ներդրման շնորհիվ աննախադեպ աճել էր ԽՍՀՄ-ի հեղինակությունը: Ընդլայնվել էր նրա ազդե-

ցության ոլորտը ոչ միայն Եվրոպայում, այլ նաև Ասիայում: Խորհրդային բանակի կողմից ազատագրված եվրոպական երկրներում շատ արագ ձևավորվեցին խորհրդամետ վարչակարգեր, իսկ մյուս երկրներում մեծ թափ էր հավաքել կոմունիստական շարժումը: Կար իրական հնարավորություն, որ այդտեղ էլ կհաստատվեն սոցիալիստական վարչակարգեր: Խորհրդային Միության նկատմամբ աճել էր եվրոպացիների հետաքրքրությունը, իսկ սոցիալիզմի մասին նրանց պատկերացումները խորհրդանշվում էին քաղաքակրթական կարևոր արժեքներով՝ ազատություն, խաղաղություն, սոցիալական արդարություն, ստեղծագործ աշխատանք:

ԽՍՀՄ ղեկավար Ի. Ստալինը օգտագործեց այս կացությունը՝ նպաստելով Եվրոպայում և Ասիայում սոցիալիստական նոր պետությունների առաջացմանը:

Արևմտյան կապիտալիստական աշխարհում անվիճելի առաջատար դարձած ԱՄՆ-ը չէր կարող համակերպվել

ԽՍՀՄ-ի քաղաքական ազդեցության ծավալման հետ: Որպես հետևանք՝ ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը չկարողացան պահպանել պատերազմի տարիներին ձևավորված համագործակցային հարաբերությունները: Կրկին առաջին տեղ մղվեցին գաղափարախոսական և քաղաքական հակասությունները: Դրանց խորքում ընկած էին *երկու գերտերությունների՝ հասնաշխարհային գերիշխանության հասնելու ձգտումները*:

Սառը պատերազմի սկիզբը: Աշխարհամարտի ավարտական փուլում Մեծ եռյակի միջև դրսևորված շահերի բախումը կարճ ժամանակ անց վերաճեց բացահայտ առձակատման: ԱՄՆ-ը և նրա դաշնակից Մեծ Բրիտանիան փորձեցին օգտագործել ամերիկյան միջուկային զենքի մենաշնորհը և ԽՍՀՄ-ի հետ հարաբերություններում անցան նաև սպառնալիքների կիրառման: Դրա ցայտուն դրսևորումը եղավ Մեծ Բրիտանիայի նախկին վարչապետ **Չերչիլի** ելույթը ԱՄՆ-ի **Ֆուլտոն** քաղաքում **1946 թ. մարտի 5-ին**: Նրա ձառն ընդունված է անվանել **սառը պատերազմի սկիզբը**:

Չերչիլը հայտարարեց, որ Խորհրդային Միությունը փորձում է աշխարհում անսահմանափակ կերպով տարածել իր ռազմական ուժերը և գաղափարական-քաղաքական դրույթները: Որպես ապացույց՝ նա նշեց, որ Եվրոպայի վրա իջել է երկաթե վարագույր, իսկ Արևելյան ու Կենտրոնական Եվրոպայի պետությունները և ժողովուրդներն ընկել են «Մոսկվայի վերահսկողության տակ»: ԱՄՆ-ից ու Ազգերի բրիտանական համագործակցության տարածքից բացի, մյուս տեղե-

Ուինսթոն Չերչիլ

րում կոմունիստական կուսակցությունները աճող սպառնալիք են «քրիստոնեական քաղաքակրթությանը»: Ուժերի հավասարակշռության «նախկին դրույթը» հնացել է, անհրաժեշտ է միավորել ամբողջ անգլոսաքսոնական աշխարհի ուժերը: Չերչիլն առաջարկում էր ԽՍՀՄ-ի դեմ օգտագործել ատոմային զենքի սպառնալիքը, նույնիսկ կիրառել այն:

ԱՄՆ-ի նախագահ Թրումանը 1947 թ. փետրվարին Կոնգրեսին հղված իր ուղերձում ձևակերպեց Եվրոպան խորհրդային ծավալապաշտությունից փրկելու ծրագիրը: Նախատեսվում էր տնտեսական էական օգնություն տրամադրել Եվրոպական երկրներին և ստեղծել արևմտյան երկրների ռազմաքաղաքական խմբավորում ԱՄՆ-ի հովանու ներքո: ԽՍՀՄ-ի սահմանագծի երկայնքով տեղակայվելու էին ամերիկյան ռազմակայաններ, անհրաժեշտության դեպքում կկիրառվեին նաև զինված ուժեր՝ ընդդեմ ԽՍՀՄ-ի ու նրա դաշնակիցների: **Թրումանի «դրույթը» (դոկտրինան)** երկու գլխավոր նպատակ

էր հետապնդում՝ չթույլատրել ԽՍՀՄ-ի հետագա տարածումը, իսկ հնարավորության դեպքում հետ շարտել նրան իր ազդեցության նախկին սահմանները:

ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքական նոր կուրսի գործադրման առաջին քայլը եղավ *Մարշալի պլանը*, որով 1948–1951 թթ. 12,4 մլրդ դոլար տրամադրվեց Արևմտյան Եվրոպայի երկրներին: Դրա շնորհիվ կտրուկ աճեց ԱՄՆ-ի ազդեցությունը այդ երկրներում:

Գաղափարախոսական հակամարտությունը դրսևորվեց նաև գերտերությունների ներքին կյանքում: Այլախոսության ձևումը, «հակապետական» գործունեության համար հազարավոր մարդկանց հալածանքների և պատժի ենթարկելը դարձան սովորական երևույթ:

ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի դիմակայությունը չվերածվեց նրանց միջև պատերազմի: Սակայն միջուկային զենքի կիրառման սպառնալիքը, տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր-մշակութային առձակատումը մշտական վտանգ էին ներկայացնում միջազգային խաղաղությանն ու անվտանգությանը: Ահա թե ինչու **1946 թ. մինչև 1980-ական թթ. վերջերը բնութագրվել է որպես սառը պատերազմ:**

Արևմտյան և Արևելյան խմբավորումների ձևավորումը: ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը աշխարհի երկրների ու ժողովուրդների առջև դնում էին զարգացման երկու հեռանկար՝ կապիտալիստական կամ սոցիալիստական: Գերտերությունները փորձում էին ժողովրդավարության, ազատության, հավասարության, մարդու իրավունքների պաշտպանության կամ սոցիալիզմի հաստատման քողի տակ հասնել համաշխար-

հային գերիշխանության: Այդ նպատակին հետամուտ՝ նրանք օգտագործում էին իրենց ողջ ներուժն ու հնարավորությունները: ԱՄՆ-ը հայտարարում էր, որ պայքարում է «ազատ աշխարհը» կոմունիզմի վտանգից փրկելու համար: Իր հերթին Խորհրդային Միությունը հավաստիացնում էր, որ պայքարում է իմպերիալիզմի (կայսերապաշտության) շահագործումից աշխարհի ժողովուրդներին ու երկրներին ազատագրելու և ամբողջ աշխարհում կոմունիզմի (համայնավարության) հաղթանակին հասնելու համար:

Սառը պատերազմի ազդարարումից հետո պարզ դարձավ, որ աշխարհը բաժանվում է երկու բևեռների: Աստիճանաբար ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի շուրջ ձևավորվեցին միմյանց հակադիր երկու խմբավորումներ: Այս առումով շրջադարձային էր 1949 թվականը:

Ապրիլի 4-ին Վաշինգտոնում 12 երկրներ ստորագրեցին *Հյուսիսատլանտյան դաշինքի (ՆԱՏՕ)* ստեղծման պայմանագիրը: Ստեղծման պահին ՆԱՏՕ-ի կազմ մտան ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Բելգիան, Դանիան, Նորվեգիան, Նիդերլանդները, Լյուքսեմբուրգը, Պորտուգալիան, Իսլանդիան և Կանադան: Երեք տարի անց նրա անդամ դարձան Հունաստանը և Թուրքիան, իսկ 1955 թ.՝ Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը (Արևմտյան Գերմանիա): Ռազմաքաղաքական այս խմբավորումը պետք է ապահովեր Արևմուտքի երկրների անվտանգությունը խորհրդային սպառնալիքից: Անդամ երկրները վտանգի դեպքում ռազմական օգնություն պետք է ցուցաբերեին միմյանց:

ՆԱՏՕ-ի ստեղծման 50-ամյակին նվիրված խորհրդածողով Վաշինգտոնում, 1999 թ. ապրիլի 24

Ջուզահեռաբար ընթանում էր սոցիալիստական աշխարհի ձևավորման ու ԽՍՀՄ-ի շուրջ համախմբման գործընթացը: Իրողություն դարձավ *սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգը*: 1945–1948 թթ. սոցիալիստական պետություններ դարձան Հարավսլավիան, Հյուսիսային Վիետնամը, Ալբանիան, Բուլղարիան, Լեհաստանը, Հունգարիան, Ռումինիան, Չեխոսլովակիան, Հյուսիսային Կորեան: ՆԱՏՕ-ի ստեղծման տարում նրանց միացան Չինաստանը և Արևելյան Գերմանիան:

Նույն՝ 1949 թ. Արևելյան Եվրոպայի երկրների մեծ մասը տնտեսապես միավորվեց *Տնտեսական փոխօգնության խորհուրդ (ՏՓԽ)* կոչվող կազմակերպության մեջ: Երեք տարվա ընթացքում ԽՍՀՄ-ը անդամ երկրներին տրամադրեց 3 մլրդ դոլարի արտոնյալ վարկ:

Այսպիսով՝ 1949 թ. աշխարհը պանակտվեց ոչ միայն ռազմաքաղաքական, այլ նաև տնտեսական առումով: Արևմուտք–Արևելք բաժանումը դարձավ նոր աշխարհակարգի բնութագրիչը:

ԽՍՀՄ-ի շուրջ արևելաեվրոպական երկրների ռազմաքաղաքական խմբավորումը պաշտոնապես ձևակերպվեց միայն *1955 թ. մայիսի 14-ին: Վարշավայում* ԽՍՀՄ-ը, Ալբանիան, Բուլղարիան, ԳժՀ-ն (Գերմանիայի Ժողովրդավարական Հանրապետություն), Լեհաստանը, Հունգարիան, Ռումինիան և Չեխոսլովակիան ստորագրեցին պաշտպանական դաշինքի ստեղծման վերաբերյալ պայմանագիր: Այսպես ավարտվեց աշխարհի բաժանումը երկու բևեռների՝ կապիտալիստական և սոցիալիստական:

Սպառազինությունների մրցավազքը: Տեղական պատերազմները: Սառը պատերազմի ժամանակաշրջանի բնորոշ կողմերից էր զենքի նորագույն տեսակների, հատկապես զանգվածային ոչնչացման զենքի, պատերազմի վարման եղանակների կատարելագործման մրցավազքը: ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը տարեկան միլիարդավոր դոլարներ էին ծախսում սպառազինությունների ասպարեզում հակառակորդին գերազանցելու նպատակով: 1949 թ. ԽՍՀՄ-ը նույնպես ստեղծեց ատոմային զենք, իսկ չորս տարի անց փորձարկեց աշխարհում առաջին ջերմամիջուկային ռումբը: ԱՄՆ-ում ստեղծվեցին ռազմավարական ռմբակոծիչներ, իսկ ի պատասխան դրան՝ ԽՍՀՄ-ում՝ միջնայրցամաքային հրթիռներ: Տիեզերքի նվաճումից հետո մրցավազքը տեղափոխվեց նաև այս ոլորտ: Հետագայում միջուկային զենքին տիրապետող տերություններ դարձան նաև Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Չինաստանը: Ինչպես այն ժամանակներում, այնպես էլ մեր օրերում մարդկության գլխին դեռ կախված է միջուկային պատերազմի և դրա հետևանքով համաշխարհային քաղաքակրթության վերացման վտանգը:

ԱՄՆ-ն, ապավինելով իր տնտեսական ավելի մեծ հզորությանը, ԽՍՀՄ-ին ներքաշեց սպառազինությունների մրցավազքի մեջ, որպեսզի տնտեսապես հյուծի իր հակառակորդին: Այդ մրցավազքը մեծ վնաս էր հասցնում ԽՍՀՄ-ի տնտեսությանը, ինչն էլ դարձավ խորհրդային գերտերության կործանման գլխավոր պատճառներից մեկը:

Ճիշտ է, միջուկային զենքը սպառնալիք էր ողջ մարդկությանը, սակայն

միևնույն ժամանակ դրա առկայությունը երկու գերտերություններին հետ պահեց միմյանց դեմ պատերազմելու գայթակղությունից: Նրանց միջև ռազմական հակամարտությունը դրսևորվեց տարածաշրջանային կամ տեղական պատերազմների տեսքով:

Առաջինը **կորեական պատերազմն** էր (1950–1953 թթ.): Այն ցույց տվեց, որ նման բախումը կարող է վերածվել երկու գերտերությունների բախման: ԱՄՆ-ը նույնիսկ փորձեց կիրառել ատոմային զենք, սակայն վախեցավ ԽՍՀՄ-ի պատասխան քայլից: ԽՍՀՄ-ը, Չինաստանը և մյուս սոցիալիստական երկրները օգնեցին Կորեայի Ժողովրդադեմոկրատական Հանրապետությանը: Պատերազմի արդյունքում Կորեան բաժանվեց երկու պետության՝ սոցիալիստական ԿԺԴՀ-ի և կապիտալիստական Հարավային Կորեայի: Այսպիսի ճակատագրի արժանացան նաև Գերմանիան ու Վիետնամը, որոնք տարբեր ժամանակահատվածներով մնացին պառակտված երկու մասի, իսկ Կորեան մինչ օրս էլ երկատված վիճակում է:

Հետագա տարիներին ևս տեղի ունեցան բազմաթիվ տեղական կամ տարածաշրջանային պատերազմներ, որոնց բացահայտ կամ քողարկված միջամտում էին ԽՍՀՄ-ը և ԱՄՆ-ը: Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից մինչև 1982 թ. աշխարհում տեղի են ունեցել 255 նման պատերազմներ և ռազմական բախումներ: Դրանցից շատերը կարող էին դառնալ երրորդ աշխարհամարտի նախերգանք, քանի որ այդ ռազմական բախումներին միջամտում էին ՆԱՏՕ-ն և Վարշավայի պայմանագրի կազմակերպությունը:

Այսպիսով՝ սառը պատերազմի տարիներին համաշխարհային քաղաքակրթու-

թյունը գրեթե մշտապես երրորդ աշխարհամարտի սպառնալիքի տակ էր:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպիսին էր ուժերի հարաբերակցությունը և աշխարհաքաղաքական դասավորությունը Երկրորդ աշխարհամարտից հետո:
2. Վերհանձնք հետպատերազմյան շրջանում դաշնակից երկրների՝ ԱՄՆ–ի, Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ–ի միջև հարաբերությունների սրման պատճառները: Ինչ է սառը պատերազմը: Երբ սկսվեց այն, ո՞ր ասպարեզներում դրսևորվեց:
3. Ինչ էր իրենից ներկայացնում Մարշալի պլանը, ո՞րն էր դրա գլխավոր նպատակը: Ինչո՞ւ Արևելյան Եվրոպայի երկրները հայտնվեցին Խորհրդային Միության ազդեցության ոլորտում:
4. Ներկայացրե՞ք Արևմտյան և Արևելյան խմբավորումների ձևավորման ընթացքը:
5. Ինչ հետևանքներ ունեցավ սպառազինությունների մրցավազքը: Ինչ վերաբերմունք ունեին ԱՄՆ–ը և ԽՍՀՄ–ը տեղական պատերազմներին, ո՞րն էր դրանց գլխավոր վտանգը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ՆԱՏՕ և Վարշավյան դաշինք կառույցները ներկայացրե՞ք գծապատկերով:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

ՉԵՐՉԻԼԻ ՃԱՌԸ ԱՄՆ–Ի ՖՈՒՆՏՈՆ ՔԱՂԱՔՈՒՄ, 1946 Թ. ՄԱՐՏԻ 5

«Շտետտինից՝ Բալթիկայում, մինչև Տրիեստը՝ Ադրիատիկում, երկաթյա վարագույր է իջել մայրցամաքի վրա: Այդ գծից այն կողմ պահվում են Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի հնագույն պետությունների բոլոր գանձերը: Վարշավան, Բեռլինը, Պրահան, Վիեննան, Բուդապեշտը, Բելգրադը, Բուխարեստը, Սոֆիան՝ այս բոլոր հայտնի քաղաքները և այդ շրջանների բնակչությունը գտնվում են խորհրդային գոտում և ենթարկվում են այս կամ այն ձևով ոչ միայն խորհրդային ազդեցությանը, այլ նաև Մոսկվայի զգալիորեն ուժեղացող վերահսկողությանը... Բացառությամբ Ազգերի բրիտանական համագործակցության և ԱՄՆ–ի, ուր կոմունիզմը գտնվում է սաղմնային վիճակում, կոմկուսները կամ հինգերորդ շարասյունները գնալով մեծացող սպառնալիք և վտանգ են ներկայացնում քրիստոնեական քաղաքակրթության համար...»:

ՀԱՐՑԵՐ ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ինչո՞ւ Չերչիլն իր ճառում նման մտքեր արտահայտեց: Մեր օրերում կա՞ արդյոք սառը պատերազմի վերսկսման վտանգ: Հիմնավորե՞ք ձեր պատասխանը:

§ 2. ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՐԳԸ

Երկրենտ աշխարհը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքում ի հայտ եկած Վերսալ–վաշինգտոնյան հա-

մակարգը աշխարհակարգերի մեջ ամենակարճակյացն էր և ավարտվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմով:

Դրանից հետո ստեղծված նոր աշխարհակարգը ստացավ *Յալթա-պոտսդամյան համակարգ* անվանումը:

Հակահիտլերյան խմբավորման փլուզման արդյունքում ի հայտ եկած նոր համակարգի բնորոշ գծերից էր երկու հասարակական-քաղաքական ճամբարների՝ Արևմտյան և Արևելյան, գոյությունը: Դրանց համապատասխանաբար մարմնավորում էին *ՆԱՏՕ-ն* և *Վարշավյան դաշինքը*:

Երկու բևեռների միջև պայքարն ընթանում էր տնտեսական, քաղաքական, ռազմական, գաղափարախոսական, գիտատեխնիկական ու մշակութային բնագավառներում: Յուրաքանչյուր կողմի ցանկացած հաջողությունը կամ հաղթանակը միանշանակ դիտվում էր իբրև մյուսի պարտություն:

Նրանց հակամարտությունը բերեց սպառազինությունների մինչ այդ չտեսնված մրցավազքի, մարդկությունն իր պատմության մեջ առաջին անգամ հայտնվեց համընդհանուր ոչնչացման սպառնալիքի առջև: Միաժամանակ այդ մրցավազքը արագացրեց գիտատեխնիկական առաջընթացը:

Էական տեղաշարժեր կատարվեցին աշխարհի հասարակական-քաղաքական կառուցվածքում: Փլուզվեց գաղութային համակարգը, ստեղծվեցին բազմաթիվ անկախ պետություններ: Ի հայտ եկան երրորդ աշխարհի երկրները, որոնք նոր երանգներ հաղորդեցին երկբևեռ համակարգին: Յալթա-պոտսդամյան համակարգը գոյատևեց շուրջ քառասուն տարի և խոր հետք թողեց մարդկության պատմության մեջ:

Առաջին անգամ միջազգային հարաբերությունների համակարգը դադարեցրեց իր գոյությունը առանց պատերազմի՝ սոցիալիստական համակարգի փլուզման արդյունքում՝ 1989–1991 թթ.: Հետսառը պատերազմյան նոր համակարգը ստացավ «նոր աշխարհակարգ» անվանումը: Այն դարձավ Եվրոպայի և աշխարհի նոր պատմության ընթացքում հայտնի 5–րդ միջազգային համակարգը:

«Նոր աշխարհակարգ» հասկացությունը շրջանառության մեջ դրեց ԱՄՆ նախագահ *Ջորջ Բուշ Ավագը*: Նա ձգտում էր, որ ագրեսիայի նկատմամբ ամերիկյան արձագանքը չգնահատվի իբրև միակողմանի քայլ, այլ դիտվի որպես հավաքական անվտանգության արտահայտություն: Նրա պատկերացմամբ՝ բոլոր ազգերը կարող են բարգավաճել և ապրել ներդաշնակության մեջ:

1990–ական թթ. սկզբներին տեղ գտած համաշխարհային նշանակության իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ միջազգային հարաբերությունները փոփոխությունների փուլում են: Սոցիալիստական համակարգի փլուզումը Արևելյան Եվրոպայում, Գերմանիայի վերամիավորումը և *սպարտեիդի* (տարանջատման) վարչակարգի ավարտը Հարավային Աֆրիկայում ազդարարեցին «նոր դարաշրջանի» սկիզբը:

Երկբևեռ համակարգը վերացավ ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական համակարգի հետ մեկտեղ: Սակայն երկբևեռ համակարգը վերջնականապես փլուզվեց միայն 1992–1996 թթ.: Այս ընթացքում գործող համակարգը անվանում էին մեկուկես բևեռի շրջան:

«Երրորդ աշխարհ» հասկացությունը քաղաքական շրջանառության մեջ դրեց ՄԱԿ-ի երկրորդ գլխավոր քարտուղար Դեզ Համմարշելըը

Երրորդ աշխարհի ձևավորումը: Յալթա-պոտոսդամյան համակարգը նշանավորվեց ապագադրությամբ նորանկախ պետությունների շքերթով: Նորանկախ երկրներն իրենց կազմավորման պահից իսկ բաժանվեցին *երկու խմբի՝ կապիտալիստական և սոցիալիստական կողմնորոշման երկրների:* Կողմնորոշումը կախված էր այն իրողությունից, թե որտեղից էր տվյալ երկիրը ստանում տնտեսական օգնությունն ու սպառազինությունը, և որտեղ էին պատրաստություն անցնում նրա ինժեներական ու զինվորական կադրերը: Այդուհանդերձ կար նաև մեկ այլ տարբերակ՝ ընտրել զարգացման այս կամ այն ուղին, սակայն չդառնալ երկու ճամբարների միջև խաղաքարտ: Այս գաղափարի հետևորդները նախկին գաղութային աշխարհի փոխարեն ձգտեցին ստեղծելու նոր՝ *երրորդ աշխարհը:*

«Երրորդ աշխարհին» ընդհանրացնող հասկացություն է, որ բնորոշում է հիմնականում այն երկրները, որոնք ապագա-

«Նոր աշխարհակարգ» հասկացությունը քաղաքական շրջանառության մեջ դրեց ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Բուշ Ավագը

դրությամբ բովոլ են անցել վերջին երկու հարյուրամյակի ընթացքում: Ինքնին «երրորդ աշխարհ» հասկացությունն առաջին անգամ քաղաքական շրջանառության մեջ է դրվել ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար *Համմարշելի* (1953–1961 թթ.) կողմից՝ բնորոշելու համար Ասիայի և Լատինական Ամերիկայի աղքատ երկրները: Սակայն հետագայում այս հասկացությամբ էին բնորոշում երկբևեռ աշխարհի պայմաններում ինքնուրույն դիրքորոշում ունեցող երկրները:

Երրորդ աշխարհը մերժում էր երկու մասի բաժանված աշխարհի երևույթը, որտեղ կշիռ ունեին միայն Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն ու Խորհրդային Միությունը: Մնացյալ երկրները պետք է ընտրություն կատարեին՝ կանգնելով բաժանարար գծի այս կամ այն կողմում: Աշխարհի այդ հատվածը չէր ընդունում գերտերությունների պնդումներն այն մասին, թե ժողովրդավարական կապիտալիզմն ու կոմունիզմը այն իդեալական կենսա-

կերպն են, որ մյուսներն ուղղակի պետք է ընդօրինակեն ու պատճենեն:

Հատկապես Ասիայի ու Աֆրիկայի նորաստեղծ պետությունների զգալի մասի որոշումը՝ չկապել իրենց ճակատագիրը գերտերություններից և ոչ մեկի հետ, ձևավորվել է **Ջ. Ներուի** ազդեցության շնորհիվ: Ներուն իր հայացքներում ու գործունեության մեջ իրատեսորեն համատեղեց արևմտյան ժողովրդավարական արժեքները հորհրդային Միության կողմից իրագործված արդյունաբերացման բնագավառում ունեցած ձեռքբերումների նկատմամբ հարգանքի հետ: Միաժամանակ նա արգահատանքով էր նայում թե՛ Ստալինի բռնակալական վարչակարգին ԽՍՀՄ-ում, թե՛ մաքքարտիզմի դաժանությանը ԱՄՆ-ում:

Սա երրորդ աշխարհի երկրների ինչպես չեզոք ուղու, այնպես էլ չմիանալու քաղաքականության սկիզբն էր: Նրանց դիրքորոշման հիմքում ընկած էր սառը պատերազմում չեզոքություն պահպանելու հայեցակարգը: Նրանք պետք է հավասար հեռավորություն պահպանեին երկու կողմերի նկատմամբ, միաժամանակ հանդես գային միջնորդի դերում մեծ տերությունների միջև՝ փորձելով մեղմել վտանգավոր անհամաձայնությունները:

Նոր պետությունները ձգտում էին խուսափելու սառը պատերազմից, սակայն չէին ցանկանում հայտնվել համաշխարհային քաղաքականությունից դուրս: Նրանց թիվն ու կշիռը աշխարհում էականորեն աճեցին հատկապես Աֆրիկայի և Ասիայի երկրների կողմից անկախության ձեռքբերումից հետո:

Թե՛ ԱՄՆ-ը, թե՛ ԽՍՀՄ-ը սկզբնական շրջանում բացասական դիրքորոշում ունեին չեզոքության հետևորդ երրորդ աշխարհի երկրների նկատմամբ: Սակայն հետագայում երկուսն էլ փոխեցին իրենց դիրքորոշումը:

Այսպիսով՝ ԱՄՆ-ի ազդեցության տակ գտնվող արևմտյան ժողովրդավարական ու զարգացած երկրների խմբավորումը ստացավ **սուաջին աշխարհ** կամ **արևմտյան խմբավորում** անվանումը: Խորհրդային Միության ազդեցության տակ գտնվող սոցիալիստական երկրները միավորող ճամբարը ստացավ **երկրորդ աշխարհ** կամ **արևելյան խմբավորում** անվանումը: Իսկ աշխարհի բնակչության մեծ մասը կազմող՝ երկու բևեռներին կամ խմբավորումներին չհարող մնացյալ երկրները որակվեցին իբրև **երրորդ աշխարհ**:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշե՛ք, թե ինչ համակարգ էր ձևավորվել Առաջին աշխարհամարտից հետո: Ներկայացրե՛ք Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ստեղծված նոր աշխարհակարգը, որքան ժամանակ այն գոյատևեց:
2. Ե՞րբ ձևավորվեց 5-րդ միջազգային համակարգը, ո՞րն է դրա առանձնահատկությունը: Ո՞վ շրջանառության մեջ դրեց «նոր աշխարհակարգ» հասկացությունը:

- 3. Բացատրե՛ք «երկրևեռ աշխարհ» հասկացությունը: Ո՞վ էր չմիացած երկրների շարժման ստեղծման գլխավոր ջատագովը, պարզաբանե՛ք նրա հայացքները:
- 4. Ի՞նչ է երրորդ աշխարհը: Փորձե՛ք վերհանել երրորդ աշխարհի նշանակությունը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

1. ԽՍՀՄ-Ի ԵՎ ԱՄՆ-Ի ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

1	Խորհրդային Միություն	Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ
Քաղաքական	ԽՍՀՄ-ն աշխարհում հզորագույն սոցիալիստական պետությունն էր, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի մշտական անդամ: Վերահսկում էր սոցիալիստական համակարգի մեծ մասը, սերտ ու ամուր կապեր ուներ Արևելյան Եվրոպայի, Հարավարևելյան Ասիայի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի որոշ երկրների, հակազդության շարժումների, կոմունիստական, սոցիալիստական և աշխատավորական կուսակցությունների հետ:	ԱՄՆ-ն աշխարհում ամենահզոր ու կայուն պետությունն էր: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի (ԱԽ) մշտական անդամ լինելով՝ ԱԽ-ում ուներ նաև երկու այլ դաշնակիցներ (Մեծ Բրիտանիա և Ֆրանսիա): Վերահսկում էր Արևմտյան խմբավորումը: Սերտ կապեր ուներ Արևմտյան Եվրոպայի, Լատինական Ամերիկայի, Ազգերի բրիտանական համագործակցության և Արևելյան Ասիայի մի շարք երկրների հետ:
Աշխարհագրական	Աշխարհում խոշորագույն տարածքն ունեցող երկիրն էր՝ 22,27 մլն կմ ² :	Զբաղեցրած տարածքով (9,37 մլն կմ ²) ԱՄՆ-ն աշխարհում 4-րդ պետությունն է:
Մշակութային	Ուներ հարուստ մշակութային ժառանգություն: Խորհրդային կենսակերպը, արժեքներն ու «առավելությունները» հաջողությամբ քարոզվում ու գովազդվում էին մշակույթի, սպորտի և գիտության ասպարեզում խորհրդային ձեռքբերումներն ի ցույց դնելու միջոցով: Մամուլի ազատությունը գրեթե վերացված էր:	Ամերիկյան կենսակերպը, բացառիկությունը և ժողովրդավարական արժեքները հաջողությամբ քարոզվում ու գովազդվում էին ամերիկյան ֆիլմերի, երաժշտության, հեռուստատեսության և նորաձևության միջոցով: Խոսքի և մամուլի ազատությունը երաշխավորված էր:

§ 3. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ. ԱՄՆ ԵՎ ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱ

ԱՄՆ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ԱՄՆ-ը վերածվեց արևմտյան աշխարհի տնտեսական ու ռազմական առումով հզորագույն տերության: Այստեղ էր թողարկվում Արևմուտքի արդյունաբերական արտադրանքի կեսից ավելին: Ամերիկյան զորքերը տեղաբաշխված էին Գերմանիայում, Ճապոնիայում,

Իտալիայում և այլուր: ԱՄՆ-ն ուներ շուրջ 500 ռազմական հենակայան: Նրա նավատորմն առաջատար դիրքեր էր գրավում օվկիանոսներում ու ծովերում: Սկզբնական շրջանում ԱՄՆ-ը տիրապետում էր նաև միջուկային զենքի մենաշնորհին: Նախագահ **Հ. Թրումանը** հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ը ստանձնում է «համաշխար-

Ջոն Քենեդի

«Մի՛ հարցրեք, թե ինչ կարող է անել ձեզ համար ձեր հայրենիքը, այլ հարցրե՛ք, թե ինչ կարող եք անել դուք ձեր հայրենիքի համար»:

հային պատասխանատվությունը»: Վերջակետ դրվեց չեզոքության քաղաքականությանը, այսուհետև ԱՄՆ-ը դառնում էր համաշխարհային քաղաքականության կենտրոնը:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում առկա էին լուրջ խնդիրներ: Սառը պատերազմի պայմաններում ԱՄՆ-ը որդեգրեց խորհրդային Միության «գազման հայեցակարգը», որի նպատակն էր արգելել խորհրդային Միության ազդեցության հետագա տարածումը: Ի հայտ եկավ Եվրոպայի վերականգնման և ամերիկյան օգնության տրամադրման **Մարշալի պլանը**: Դրա շրջանակներում ամերիկյան ֆինանսական աջակցություն ստացան Եվրոպայի 16 երկրներ: Թրումանի նախաձեռնությամբ օգնություն ստացան նաև ԽՍՀՄ-ի սպառնալիքի առջև կանգնած Հունաստանն ու Թուրքիան:

1950-ական թթ. ԱՄՆ-ում սկսվեց հակակոմունիստական արշավ: Դրան

նպաստեցին միջուկային ռումբի ստեղծումը ԽՍՀՄ-ում և կոմունիստական հեղափոխության հաղթանակը Չինաստանում: Փնտրվում էին մեղավորներ, ովքեր զենքի գաղտնիքը հանձնել էին ԽՍՀՄ-ին, և ում քաղաքականությունը հասցրել էր Չինաստանի կորստին: Արշավը ստացավ **մաքաբարձիզմ** անվանումը, քանզի կառավարական մարմինների աշխատանքը հետաքննող հանձնաժողովը գլխավորում էր սենատոր Մաքքարթին: Հանձնաժողովի ցուցումով մոտ ինը հազար մարդ ազատվեց աշխատանքից՝ իբրև «անվստահելի տարր»: Միայն 1954 թ. դադարեցվեց «վիուկների որսը»:

ԱՄՆ-ի պատմության մեջ անջնջելի հետք թողեց 1960 թ. նախագահ ընտրված **Ջ. Քենեդին**: Առաջ քաշված ծրագրերի և ունեցած ձեռքբերումների շնորհիվ կարճ ժամանակահատվածում նա մեծ հեղինակություն վաստակեց: Քենեդին առաջ քաշեց «նոր սահմանագծերի» կարգախոսը: Մեծ տերությունների միջև հարաբերությունները պետք է կառուցվեին ոչ միայն հակամարտության, այլև կառուցողական երկխոսության միջոցով: Նրա օրոք տեղ գտավ ինչպես **1962 թ. Կարիբյան ճգնաժամը** (Կուբայում խորհրդային միջուկային հրթիռների տեղաբաշխման կապակցությամբ), այնպես էլ խորհրդա-ամերիկյան հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված երկխոսությունը: Քենեդին սպանվեց 1963 թ. ԱՄՆ-ի Դալլաս քաղաքում:

Եղան նաև աղմկահարույց այլ իրադարձություններ: Մասնավորապես 1974 թ. տեղ գտավ, այսպես կոչված, **Ուորթզեյթյան գործը**: Պարզվեց, որ նախագահական ընտրարշավի ընթացքում

նախագահ *Նիքսոնի* (1969–1974 թթ.) աշխատակիցները գաղտնի ներթափանցել էին Վաշինգտոնի «Ուոթրգեյթ» հյուրանոցում գտնվող դեմոկրատների նախընտրական շտաբ–կայանը և լսող սարքեր տեղադրել: Նույն տարում Կոնգրեսում սկսվեց Նիքսոնի պաշտոնանկ անելու (իմփիչմենթի) գործընթացը, և նա հրաժարական տվեց:

ԱՄՆ–ի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի նաև 1980 թ. նախագահ ընտրված հանրապետական *Ռ. Ռեյգանը*: Նրա ներքին քաղաքականությունը բնորոշվում է իբրև *ներքնային պահպանողական հեղափոխություն*, իսկ տնտեսական քաղաքականությանը տրվեց *ռեյգանոմիկա* անվանումը: Ռեյգանին հաջողվեց դառնալ XX դ. երկրորդ կեսի ԱՄՆ–ի պատմության մեջ ամենասիրված նախագահներից մեկը:

ԱՄՆ–ի կարևորագույն ձեռքբերումներից մեկը երկրի սևամորթ բնակչության խնդրի կարգավորումն էր, որը սրությամբ դրվել էր 1950–1960–ական թթ.: Սևամորթների շահերի պահանջով հանդես էր գալիս հոգևորական *Մ. Քինգը*: Նրան հետևում էին գրեթե բոլոր քրիստոնյա աֆրոամերիկացիները: ԱՄՆ–ի մահմեդական սևամորթների շարժման առաջնորդն էր *Մ. Իբրը*: Նրանք երկուսն էլ սպանվեցին ռասիստ ահաբեկիչների կողմից: Սակայն շարժումը էականորեն մոտեցրեց խնդրի կարգավորումը: Նախագահներ Դ. Էյզենհաուերի, Ջ. Քենեդիի և Լ. Ջոնսոնի օրոք ընդունված օրենքները վերացրին ռասայական խտրականության ծայրահեղ դրսևորումները: Դրանց շնորհիվ է, որ 2008 թ. նախագահական ընտրությունների արդյունքում ԱՄՆ–ի պատմության մեջ

Մեծ Բրիտանիայի թագուհի Էլիզաբեթ II

առաջին անգամ նախագահի պաշտոնը ստանձնեց աֆրոամերիկացի Բ. Օբաման:

Մեծ Բրիտանիա: «Հաղթանակ և ողբերգություն». այսպես որակեց Երկրորդ աշխարհամարտի արդյունքների վերաբերյալ Մեծ Բրիտանիայի տեսակետը վարչապետ Ու. Չերչիլը: Մեծ Բրիտանիան որպես հաղթող երկիր պետք է մասնակցեր հետպատերազմյան աշխարհակարգի ստեղծմանը:

Հաղթանակի շնորհիվ բրիտանական կառավարությունը մոռացության մատնեց 1930–ական թթ. ունեցած արտաքին քաղաքական ձախողումները: Սակայն նրա արտաքին պարտքն աճեց յոթ անգամ: Երկիրը կորցրել էր իր առևտրական նավատորմի զգալի մասը: Թուլացել էին գաղութների հետ կապերը: Պատերազմի ծանրությունը կենտրոնի հետ կիսաձ բրիտանական դոմինիոններն ավելի հաճախ էին հայտարարում իրենց տնտեսական և քաղաքական ինքնուրույնության մասին: Գաղութներում լայն չափեր էր ընդունել ազգային–ազատագրական շարժումը:

Արդյունքում՝ հետպատերազմյան երկու տասնամյակներում Բրիտանական գաղութային կայսրությունը փլուզվեց:

Լեյբորիստներ-պահպանողականներ պայքարում հաճախ հաղթում էին լեյբորիստները: Պահպանողականների դիրքերը, սակայն, ամուր էին: Նրանք հատկապես կարևորում էին միապետության հեղինակության բարձրացումը: 1952 թ. գահ բարձրացավ **Էլիզաբեթ II-ը**: Թագուհին անմիջապես ներգրավվեց միջազգային ներկայացուցչական գործառույթներում: Արտասահմանյան այցերի տեսանկյունից նա գերազանցեց իր բոլոր նախորդներին: Թագուհու ուշադրության կենտրոնում էին Ազգերի բրիտանական համագործակցության երկրները, միապետական կարգ ունեցող եվրոպական պետությունները: Չնայած թագուհու ձեռքբերումներին՝ 1980-ական թթ. վերջերին և 1990-ական թթ. սկզբներին անգլիական հասարակությունը լրջորեն մտահոգված էր միապետության ճգնաժամով: Պատճառը թագավորական ընտանիքում տիրող անառողջ մթնոլորտն էր: Հասարակությունը կասկածի տակ էր դնում միապետական կարգի պահպանման նպատակահարմարությունը:

1979 թ. խորհրդարանական ընտրություններում հաղթանակ տանելով՝ պահպանողականները վերադարձան իշխանության: Մեծ Բրիտանիայի պատմության մեջ առաջին անգամ վարչապետի պաշտոնը ստանձնեց կին գործիչ **Մարգարետ Թետչերը**: Նա համոզված պահպանողական էր, որի նպատակն էր «կանգնեցնել Անգլիայի սողքը դեպի սոցիալիզմ»: 1987 թ. ընտրություններում կրկին

հաղթանակ տանելուց հետո Թետչերը հայտարարեց. «Մեր քաղաքականությունը միտված է ապահովելու, որ կայուն եկամուտ ունեցող յուրաքանչյուր ոք դառնա սեփականատեր: Մենք կառուցում ենք սեփականատերերի ժողովրդավարություն»: Վարչապետն ընդունեց «երկու երրորդի հասարակություն» կառուցելու գաղափարը, որ ենթադրում էր հետևյալը. պետք է ապահովվի բնակչության երկու երրորդի բարգավաճումն ու ծաղկումը՝ պայմանով, որ մնացած մեկ երրորդը չի լինի ծայրահեղ աղքատության մեջ:

Թետչերը վճռական էր տրամադրված նաև արտաքին քաղաքական հարցերում: **1982 թ. բռնկված Ֆոլկլենդյան պատերազմը** հարմար առիթ էր Մեծ Բրիտանիայի վերածնվող ոգին ցուցադրելու համար: Ֆոլկլենդյան կղզիները գտնվում են Ատլանտյան օվկիանոսի հարավում՝ Արգենտինայից ընդամենը 500, իսկ Մեծ Բրիտանիայից՝ 12 հազար կիլոմետր հեռավորության վրա: Բրիտանիայի կառավարման ներքո գտնվող այդ կղզիները երկար ժամանակ Մեծ Բրիտանիայի և Արգենտինայի միջև վեճի առարկա էին: Թետչերին հարկավոր էր հաղթական պատերազմ, և Բրիտանիան հասավ դրան: Իր հաստատակամության շնորհիվ Մ. Թետչերին տրվեց «**երկաթյա լեդի**» անունը:

1990 թ. Թետչերին փոխարինեց չափավոր պահպանողական Ջ. Մեյջորը: Իսկ արդեն 1997 թ. իշխանության եկան լեյբորիստները՝ Թ. Բլեյրի գլխավորությամբ: Իշխող կուսակցության փոփոխությունը քաղաքական բնագավառում չհանգեցրեց կտրուկ շրջադարձի:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրեք ԱՄՆ–ի զբաղեցրած դիրքը աշխարհում Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Ինչո՞վ է բացատրվում ԱՄՆ–ի դերի բարձրացումը: Ի՞նչ է «մաք-քարթիզմը»: Ինչո՞վ նշանավորվեց Ջ. Քենեդու նախագահությունը: Ինչո՞վ ավարտվեց 1950–1960–ական թթ. ԱՄՆ–ում սկսված սևամորթ բնակչության խնդիրների կարգավորման գործընթացը: Ցո՞ւյց տվեք ԱՄՆ–ի քաղաքական զարգացման առանձնահատկությունները:
2. Ներկայացրեք Բրիտանական կայսրության կարգավիճակը հետպատերազմյան աշխարհում: Ինչպիսի՞ն էր ներքաղաքական իրադրությունը Մեծ Բրիտանիայում: Մեծ Բրիտանիայի պատմության մեջ ինչո՞վ նշանավորվեց Մ. Թետչերի վարչապետությունը: Ինչո՞վ էր պայմանավորված 1980–ական թթ. վերջերի և 1990–ական թթ. սկզբների անգլիական միապետության ճգնաժամը:

§ 4. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ. ՖՐԱՆՍԻԱ, ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԵՎ ԻՏԱԼԻԱ

Ֆրանսիա: Երկրորդ աշխարհամարտով փակվեց Ֆրանսիայի պատմության ծանրագույն էջերից մեկը: Պատերազմի ընթացքում մեծ հեղինակություն ձեռք բերած գեներալ Շառլ դը Գոլի գլխավորությամբ ձևավորվեց Ժամանակավոր կառավարություն: Այն վճռական քայլեր ձեռնարկեց երկրի հետագա քաղաքական ապակենտրոնացումը բացառելու համար: Հրավիրվեց Սահմանադիր ժողով, սակայն դը Գոլը շուտով հրաժարական տվեց՝ չհանդուրժելով Սահմանադիր ժողովի միջամտությունը կառավարության քաղաքականությանը: **Երրորդ հանրապետությունը** (1870–1940 թթ., 1944–1946 թթ.) փաստացի շարունակում էր գործել, սակայն նրա կառույցները հեղինակագրկվել էին դեռ պատերազմի ընթացքում, իսկ սահմանադրական համակարգի մնացուկները՝ անհետացել:

1946 թ. ընդունվեց հետպատերազմյան Ֆրանսիայի նոր սահմանադրությունը, որով սկսվեց **Չորրորդ հանրապետությունը** (1946–1958 թթ.): Վերջինիս սահմանադրությունը մոտ էր Երրորդ

հանրապետության սահմանադրությանը: Այն նույնպես ենթադրում էր նախագահի թույլ իշխանական լիազորություններ: Այս ժամանակաշրջանում է, որ սկիզբ առավ Ֆրանսիական գաղութային կայսրության փլուզումը, տեղ գտան պատերազմները Հնդկաստանում և Հյուսիսային Աֆրիկայում: Ֆրանսիան անդամակցեց ՆԱՏՕ–ին և առաջին քայլերը ձեռնարկեց եվրոպական միասնության կերտման ճանապարհին:

Ֆրանսիայում սկսեցին լայնորեն կիրառել արտադրության ծրագրավորումը: Շրջանառության մեջ դրվեց **դիրիժիզմ** հասկացությունը (դիրիժե՝ *կառավարել* բառից), որ նախատեսում էր պետության միջամտությունը տնտեսության կառավարմանը: Դրվեցին տնտեսական աճի հիմքերը:

Սակայն երկրի ներքաղաքական կյանքն անկայուն էր: Հաճախակի փոխվում էին կառավարությունները, բևեռանում էին քաղաքական ուժերը: Ներքին և արտաքին քաղաքականության շատ խնդիրներ մնացին չլուծված: Հատկան-

շական է, որ Չորրորդ հանրապետության շրջանում փոխվեց կառավարության 25 կազմ: Այս իրավիճակում 1958 թ. Ալժիրում բռնկվեց սպայության խռովություն: Խռովարարները պահանջում էին Ֆրանսիայում «ուժեղ ձեռքի» հաստատում: Չորրորդ հանրապետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց: Հունիսի 1-ին Ազգային ժողովը վարչապետի պաշտոնը հանձնեց գեներալ դը Գոլին: Շուտով ուժի մեջ մտավ **Տինգերթոդ հանրապետության** սահմանադրությունը:

Նոր սահմանադրությամբ երկրի նախագահին լայն իրավունքներ էին տրվում ի հաշիվ Ազգային ժողովի լիազորությունների սահմանափակման: Նախագահը զինված ուժերի ղեկավարն էր, նա նշանակում էր վարչապետին և բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, կարող էր ժամկետից շուտ արձակել Ազգային ժողովը, իսկ արտակարգ իրավիճակներում իր ձեռքը վերցնել լիակատար իշխանությունը: 1958 թ. հաստատվեց նախագահ ընտրված դը Գոլի անձնական իշխանության համակարգը: Այսուհետև Ֆրանսիայի զարգացման գործընթացում վճռորոշ դեր պետք է խաղար **գոլիզմը**: Այն հիմնված էր Շ. դը Գոլի գաղափարների և գործողությունների վրա: «Կուսակցությունների վարչակարգի» փոխարեն դը Գոլն առաջարկում էր վերստեղծել «իրական ժողովրդավարություն»՝ պետության ղեկավարի ուղղակի ընտրություններով և հանրաքվեներով:

Արտաքին քաղաքականության մեջ դը Գոլը կարևորում էր «Ֆրանսիայի վեհության» գաղափարը: Նա որդեգրեց գործողությունների ծրագիր, որի նպատակն էր հասնել Ֆրանսիայի գերիշխանությանը

Եվրոպայում՝ հատկապես կարևորելով երկրի միջուկային ուժերի ամրապնդումը: Դը Գոլը ձգտում էր թույլ չտալու ամերիկացիներին որոշիչ դեր խաղալու եվրոպական գործերում, միաժամանակ «սանձել» Մեծ Բրիտանիան:

1960-ական թթ. Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականությունը մեծ փոփոխությունների ենթարկվեց: Անկախ արտաքին քաղաքականության կողմնակից դը Գոլը մշտապես հիշեցնում էր ԱՄՆ-ին, որ Ֆրանսիան մեծ տերություն է, և չի կարելի նրան վերաբերվել ինչպես խամաճիկի: Տարաձայնությունները հասան զագաթնակետին 1966 թ., երբ **Ֆրանսիան դուրս եկավ ՆԱՏՕ-ի** ռազմական կառույցից՝ պահանջելով երկրից դուրս բերել դաշինքի զորքերն ու ռազմական հենակայանները: Ֆրանսիան հանդես եկավ Վիետնամում ԱՄՆ-ի ռազմական գործողությունները դադարեցնելու օգտին: Մերձավորարևելյան հարցում Ֆրանսիայի դիրքորոշումը տարբերվում էր ամերիկյան մոտեցումից: Բարելավվեցին հարաբերությունները ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական մյուս երկրների հետ: Գոլիզմը նորովի էր նայում նաև գաղութային խնդրին: 1962 թ. Ֆրանսիան ձանաչեց Ալժիրի անկախությունը:

1969 թ. դը Գոլը հրաժարական տվեց և հեռացավ քաղաքական ասպարեզից: Սակայն նրա գաղափարները շարունակում են էական դեր խաղալ նաև այսօր: Ֆրանսիայի հետագա նախագահներից երկուսը՝ Ժ. Պոմպիդուն և Ժ. Շիրակը, եղել են դը Գոլի կողմնակիցներ:

Գերմանիա: Յալթայի և Պոտսդամի խորհրդաժողովներում ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը

Բեռլինի պատի կառուցման աշխատանքները. 1961 թ.

և Մեծ Բրիտանիան համաձայնության եկան, որ Գերմանիան ենթարկվելու է երկարատև ռազմակալման: Պետք է վերացվեին նրա զինված ուժերը, արգելվեին նացիստական կուսակցությունն ու բոլոր ազգայնամոլ կազմակերպությունները: Միայն դրանից հետո ժողովրդավարական հիմքի վրա պետք է վերաստեղծվեր նրա քաղաքական համակարգը:

Գերմանիան բաժանվեց *չորս գոտու՝* խորհրդային, անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան: Խորհրդային գոտում գտնվող *Բեռլինը* նույնպես բաժանվեց չորս գոտիների: Սակայն գերմանական խնդրի առնչությամբ դաշնակիցների միջև ծագեցին սկզբունքային տարաձայնություններ: Ի տարբերություն արևելյան գոտին վերահսկող Խորհրդային Միության՝ արևմտյան գոտիները վերահսկող երկրները

այլ կերպ էին պատկերացնում Գերմանիայի ապագան:

1949 թ. սեպտեմբերին Գերմանիայի արևմտյան մասում ստեղծվեց *Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը* (ԳԴՀ): Նորաստեղծ պետության վարչապետ դարձավ 1945 թ. հիմնադրված «*Քրիստոնեադեմոկրատական միություն*» կուսակցության ղեկավար **Կ. Ադենաուերը**: Նույն թվականի հոկտեմբերին խորհրդային գոտում հռչակվեց *Գերմանիայի Ժողովրդավարական Հանրապետությունը* (ԳԺՀ):

Այսպիսով՝ Գերմանիան բաժանվեց երկու՝ հակադիր ուղղություններով զարգացող պետությունների: Արևելյան և արևմտյան հատվածների բաժանվեց նաև Բեռլինը: ԳԴՀ-ի մայրաքաղաքը դարձավ *Բոննը*, իսկ ԳԺՀ-ի մայրաքաղաքը՝ արևելյան Բեռլինը: Երկու գերմա-

նական պետությունների միջև հարաբերությունները խորացող լարվածության բնույթ ունենին: ԳԺՀ-ի ղեկավարությունը ԽՍՀՄ-ի դրդմամբ **1961 թ.** կառուցեց **Բեռլինի պատը** և ուժեղացրեց ԳԴՀ-ի հետ սահմանների վերահսկողությունը: Նպատակն էր դադարեցնել փախստականների հոսքը դեպի Արևմտյան Գերմանիա: Բեռլինի երկու հատվածների միջև տրանսպորտային, հեռախոսային ու փոստային կապն ընդհատվեց: Սակայն **155 կմ** երկարություն ունեցող պատն ունեցավ նաև հոգեբանական ազդեցություն՝ խորհրդանշելով ոչ միայն Գերմանիայի, այլև ողջ Եվրոպայի բաժանումը երկու հատվածների: Պատահական չէ, որ պատով բաժանված Բեռլինը որակվեց իբրև **սառը պատերազմի մայրաքաղաք:**

ԽՍՀՄ-ում իրագործվող վերակառուցման գործընթացն անդրադարձավ նաև ԳԺՀ-ի վրա: **1989 թ. նոյեմբերի 9-ին Բեռլինի պատը փլուզվեց՝** դառնալով նոր աշխարհակարգի և Արևելյան Եվրոպայում սոցիալիզմի անկման խորհրդանիշը: Միաժամանակ ԳԺՀ-ում ձևավորվում էին քաղաքական ուժեր, որոնց նպատակն էր հասնել Գերմանիայի վերամիավորմանը: ԳԴՀ-ի ղեկավարությունը կանցլեր **Հ. Բրնլի** գլխավորությամբ աջակցում էր Արևելյան Գերմանիայի այդ ուժերին: Ի վերջո **1990 թ. ԳԺՀ-ն միավորվեց ԳԴՀ-ի հետ:** ԳԺՀ-ն պաշտոնապես դադարեց գոյություն ունենալուց: Աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա կրկին հայտնվեց միասնական Գերմանիան:

Իտալիա: Մարդկային և նյութական խոշոր կորուստներով անցած և ան-

զլո-ամերիկյան ռազմակալման ներքո գտնվող Իտալիան ուներ ներքին և արտաքին քաղաքական լուրջ խնդիրներ: **1947 թ. փետրվարի 10-ին** ստորագրվեց Իտալիայի հետ հաշտության պայմանագիրը: Իտալիան տարածքային կորուստներ ունեցավ հոգուտ Ֆրանսիայի, Հարավսլավիայի և Հունաստանի: Այն կորցրեց իր գաղութները և պարտավորվեց ռազմատուգանք վճարել ԽՍՀՄ-ին, Ալբանիային, Հունաստանին և Հարավսլավիային:

1946 թ. Իտալիայում հանրաքվե անցկացվեց: Ժողովրդի մեծամասնությունն արտահայտվեց հանրապետության հռչակման օգտին: Ընդունվեց նոր սահմանադրություն, որն ուժի մեջ մտավ 1948 թ. հունվարի 1-ից:

Հստակեցվեց նաև արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը: Տնտեսության վերականգնման համար Իտալիան օգնության կարիք էր զգում: Այդ աջակցությունը կարող էր տրամադրել միայն ԱՄՆ-ը: Սկսված սառը պատերազմի պայմաններում Իտալիան ուներ ամերիկամետ դիրքորոշում: Մարշալի պլանի շրջանակներում Իտալիան ստացավ տնտեսական և ֆինանսական խոշոր աջակցություն: 1950-1960-ական թթ. «տնտեսական հրաշք» արձանագրող Իտալիան ակտիվ դերակատարում ունեցավ եվրոպական միասնացման գործընթացներում:

Ընդհուպ մինչև 1990-ական թթ. սկիզբը Իտալիայի քաղաքական դաշտում իշխում էր **Քրիստոնեադեմոկրատական կուսակցությունը:** Վերջինս ձևավորում էր միակուսակցական կամ կոալիցիոն կա-

նավարություններ՝ երբեմն միայն զիջելով վարչապետի պաշտոնը այլ կուսակցության ներկայացուցչի:

ՔԴԿ-ին հաջողվում էր նաև պահպանել ներքաղաքական կայունությունը, թեև առկա էին բարդ խնդիրներ: Սակայն 1990–ական թթ. սկսած՝ իրավիճակը փոխվեց: Համազգային «Մաքուր ձեռքեր» գործողության շրջանակներում կաշառակերության և մաֆիայի հետ կապերի մեղադրանք ներկայացվեց հազարավոր իտալացիների: Դրանց թվում էին նախկին վարչապետներ **Զ. Անդրեոտտին,**

Բ. Կրասսին, Ա. Ֆորլանին, ինչպես նաև խորհրդարանի ավելի քան 400 պատգամավորներ:

Ներքաղաքական ճգնաժամի պայմաններում ասպարեզ ելավ հայտնի գործարար, միլիարդատեր **Ս. Բերլուսկոնին:** Նա հռչակեց «Առնչ, Իտալիա» կարգախոսը: Նրա գլխավորությամբ ձևավորվեց նույն անունը կրող շարժումը: Շարժումը հաղթանակ տարավ 1994 թ. համազգային ընտրություններում և կազմեց կոալիցիոն կառավարություն:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ իրադարձություններ տեղի ունեցան հետպատերազմյան Ֆրանսիայում: Միջազգային ինչ կառույցների անդամակցեց Ֆրանսիան: Բացատրե՞ք «դիրժիզմ» հասկացությունը: Ինչ լիազորություններ էր տրվում նախագահին՝ ըստ Հինգերորդ հանրապետության սահմանադրության: Ինչ է գոլիզմը: Ինչպիսին էր դը Գոլի արտաքին քաղաքականությունը:
2. Ներկայացրե՞ք Գերմանիայի իրավիճակը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Զարգացման ինչ ուղիով ընթացան Գերմանիայի արևմտյան և արևելյան հատվածները: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ հնարավոր դարձավ Գերմանիայի վերամիավորումը:
3. Ինչ խնդիրներ պետք է լուծեր Իտալիան պատերազմից հետո: Տարածքային ինչ կորուստներ ունեցավ Իտալիան, ո՞ւմ օգտին: Արտաքին քաղաքական ինչ կողմնորոշում որդեգրեց Իտալիան պատերազմից հետո, ինչո՞ւ: Ցոնյց տվե՞ք Իտալիայի քաղաքական համակարգի առանձնահատկությունները:

§ 5. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՃԱՄԲԱՐԸ

Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրների խորհրդայնացումը: 1947–1948 թթ. շրջադարձային էին Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի համար: Շատ արագ իշխանությունն այստեղ անցավ կոմունիստական կուսակցություններին: Գերմանիայի պարտությունից հետո Եվրոպայում չէր մնացել մի ուժ, որ ի գործու

լիներ դիմագրավելու խորհրդային տերությանը: Ընդլայնելով իր ազդեցության սահմանները դեպի արևմուտք՝ կոմունիստական վարչակարգը հնարավորություն ստացավ գերիշխող դիրքերի հավակնելու ողջ Եվրոպայում:

Խորհրդային Միությունն ազատագրել էր բազմաթիվ երկրներ, որոնց տարածք-

ները նրա գորքերի վերահսկողության ներքո էին: Ստալինը մտադիր էր այդտեղ ստեղծելու Խորհրդային Միության ազդեցության տակ գտնվող խամաճիկային երկրների շղթա: Արևմուտքին հաջողվեց պահել միայն Ավստրիան ու Իրանը:

ԽՍՀՄ-ը Արևելյան Եվրոպայի երկրների խորհրդայնացումն իրականացրեց հետևողականորեն: Սկզբում տվյալ երկրի քաղաքական ուժերից ստեղծվում էր ազգային կամ ժողովրդական ձևատի կոալիցիոն կառավարություն, որում կոմունիստները մեծ դեր էին խաղում: Կոմունիստները վերահսկում էին ուժային նախարարությունները, որտեղ էլ ծրագրավորվում էր ապագա դավադրությունը: Երկրորդ փուլում Մոսկվան ուժի սպառնալիքով ստիպում էր ձախ կուսակցություններին միավորվել կոմունիստների հետ: Այդ հեռանկարի հետ չհամաձայնվող քաղաքական գործիչները ենթակա էին հալածանքների և բռնության:

Դրանից հետո մեկուսացվում էին աջ և ձախ քաղաքական ուժերը: Վերջիններին առաջնորդներին, եթե նրանք չէին հասցնում հեռանալ երկրից, ոչնչացնում էին: Չորրորդ փուլում խորհրդային գորքերի վրա հենվող տեղի կոմունիստներն անցկացնում էին ընտրություններ, որում հաղթում էին, քանզի չկար քաղաքական այլ ուժ: Իսկ վերջին փուլում խորհրդային անվտանգության մարմինների միջոցով գտնումներ էին կատարվում արդեն կոմունիստների շարքերում:

Այսպիսով՝ արդեն 1949 թ. դրությամբ կոմունիստներն իրենց ձեռքն էին վերցրել իշխանությունը *Ալբանիայում, Բուլղարիայում, Հունգարիայում, Լեհաստանում, Ռումինիայում, Չեխոսլովակիայում, Հա-*

րավսլավիայում: Շուտով նրանց միացավ նաև *ԳժՀ-ն*: Ձևավորվեց սոցիալիստական համակարգը ստալինյան մոդելով:

Սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի ձևավորումը: Եվրոպայի սոցիալիստական երկրները սոցիալիստական համակարգի համեմատաբար ավելի դինամիկ զարգացող հատվածն էին: Սակայն սոցիալիստական համակարգի մեջ էին մտնում նաև Հարավարևելյան Ասիայի մի շարք երկրներ՝ *Մոնղոլիան, Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետությունը (ՉԺՀ-ն), Հյուսիսային Կորեան և Վիետնամը*: (Աշխարհի ամենախոշոր սոցիալիստական երկիրն այսօր ՉԺՀ-ն է):

Ստալինի մահից հետո ծայրահեղորեն սրվեցին հարաբերությունները սոցիալիզմի զարգացման ստալինյան ուղին նախընտրած ՉԺՀ-ի և ԽՍՀՄ-ի միջև: Դրանք 1960-ական թթ. վերջերին նույնիսկ հանգեցրին խորհրդա-չինական ռազմական ընդհարումների: Սակայն Ասիայի սոցիալիստական մյուս երկրների հետ ԽՍՀՄ-ը զարգացնում էր սերտ համագործակցային հարաբերություններ:

1959 թ. Կուբայում տեղ գտած հեղափոխությունից հետո սոցիալիզմի համակարգի ամերիկյան ներկայացուցիչը դարձավ Կուբան:

Այսպիսով՝ սոցիալիստական մոդելը դուրս եկավ մեկ երկրի սահմաններից և լայն տարածում գտավ Եվրոպայում, Ամերիկայում և Ասիայում: Հիմք դրվեց երկրների մի ընկերակցության, որ պատմություն մտավ *Սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգ* անվամբ: 1980-ական թթ. վերջերին սոցիալիստական համակարգում կար *15 երկիր*, որոնք զբաղեց-

նում էին երկրագնդի տարածքի շուրջ 27%-ը և ներառում աշխարհի բնակչության շուրջ 33%-ը: Եվս 20 երկիր (այդ թվում՝ Ալժիրը, Անգոլան, Աֆղանստանը, Իրաքը, Եմենը, Սիրիան և այլն) նախընտրեցին զարգացման սոցիալիստական կողմնորոշումը:

Համակարգի ձգնաժամը. հասարակության բարեփոխման փորձերը:

Ուժային եղանակով Եվրոպայում ներդրված սոցիալիստական համակարգում առկա էին հակասություններ: Դեռ 1948–1949 թթ. ԽՍՀՄ–ի և Հարավսլավիայի ղեկավարության միջև տեղ գտավ լուրջ հակամարտություն: Այն սկսվեց **Ի. Ստալինի** և **Ի. Բրոզ Տիտոյի** միջև սկզբունքային վիճաբանությունից և ավարտվեց ԽՍՀՄ–ի ու Հարավսլավիայի միջև հարաբերությունների խզումով: Միայն 1955 թ. վերականգնվեցին երկու երկրների միջև հարաբերությունները: Սակայն խզման տարիներին Հարավսլավիան արդեն հասցրել էր ընտրել զարգացման սեփական ուղին: Իսկ արտաքին քաղաքականության մեջ Հարավսլավիան նախընտրեց չմիացած երկրի կարգավիճակը:

Նման զարգացումներ տեղ գտան նաև Ալբանիայում: Ստալինի մահից հետո Ալբանիան հրաժարվեց Խորհրդային Միության օրինակով ստալինյան անձի պաշտամունքը քննադատելուց և ինքնամեկուսացավ: 1954 թ. սկսած՝ Ալբանիայի առաջնորդ **Էնվեր Հոջան** մշակեց «սոցիալիզմի կառուցման առանձնահատուկ ալբանական ուղու» գաղափարը, որ հետագայում ստացավ **Էնվերիզմ** անունը:

Քաղաքական իրադրությունն արևելաեվրոպական երկրներում 1950–1960–

ական թթ. սրված էր: Դա կապված էր մի շարք գործոնների հետ:

Ստալինի մահից հետո Խորհրդային Միությունում սկսվեց բարձրագույն քաղաքական ղեկավարության փոփոխման գործընթացը, որն ավարտվեց 1956 թ. անձի պաշտամունքի դատապարտմամբ: ԽՍՀՄ–ի վերահսկողությունն այդ ընթացքում թուլացավ:

Արևելաեվրոպական երկրներում աճում էր բարեփոխումների կողմնակիցների ազդեցությունը: Խորհրդային Միության «ձնհալը» մեծ արձագանք առաջ բերեց այստեղ: Հատկապես բարդ վիճակում հայտնվեցին Լեհաստանը, Հունգարիան, Չեխոսլովակիան և ԳԺՀ–ն: Անցումը սոցիալիզմին այստեղ ուղեկցվել էր սոցիալական կառուցվածքի ցավագին ցնցումներով ու սոցիալական հոգեբանության բռնի փոփոխություններով: Դեռ պատերազմից առաջ այս երկրներում ձևավորվել էին ձեռներեցների մեծաթիվ շերտեր, որոնք էլ տուժեցին ազգայնացման և կոլեկտիվացման շրջանում: Նոր վարչակարգերի հավասարարական քայլերը դժգոհություն էին առաջացնում հասարակության մեջ:

Հունգարիայի ղեկավարությունը սկսեց նոր տնտեսական մոդելի մշակումն ու ժողովրդավարական բարեփոխումների իրագործումը: **1956 թ. Հունգարիայի** կառավարությունը հայտարարեց Վարչալյան դաշինքից դուրս գալու իր մտադրության մասին: Ի պատասխան դրա՝ Խորհրդային Միությունը զորք մտցրեց մայրաքաղաք Բուդապեշտ: Արդյունքում Հունգարիան վերադարձավ սոցիալիստական ճամբար:

Նույնպիսի ճակատագրի արժանացան **1968 թ. Չեխոսլովակիայում** սկսված բարեփոխումները: Նպատակը մեկն էր՝ **կառուցել սոցիալիզմ մարդկային կերպարանքով**: Սակայն Խորհրդային Միությունը զգաց, որ սոցիալիստական համակարգի գաղափարախոսական միասնությունը սպառնալիքի տակ է: 1968 թ. **օգոստոսին** Վարշավյան դաշինքի անդամ երկրների բանակները ներխուժեցին Չեխոսլովակիա: Հետագայում կանխվեց նաև դեպքերի նմանատիպ զարգացումը **Լեհաստանում**:

Վերոհիշյալ իրադարձությունների արդյունքում Խորհրդային Միությունը խստացրեց Արևելյան Եվրոպայի երկրների նկատմամբ իր վերահսկողությունը: 1968 թ. ընդունվեց **«Բրեժնևի հայեցակարգը**»: Դրա էությունը հետևյալն էր: Սոցիալիստական ընկերակցությունն իբրև մեկ ամբողջություն իրավունք ունի ցանկացած պահի ներխուժելու իր անդամ երկրի տարածք, եթե թշնամական ուժերը սպառնան նրա գաղափարախոսական միասնությանը:

Այսպիսով՝ 1950–1960–ական թթ., բացառությամբ Հարավսլավիայի, ԽՍՀՄ-ին հաջողվեց զսպել Արևելյան Եվրոպայի իր գործընկերների ձգտումները: Խորհրդային Միությունը բարեփոխումներ իրագործելու ցանկացած փորձ դիտում էր իբրև սպառնալիք՝ ուղղված ընդդեմ սոցիալիզմի միասնականության: Իրավիճակը փոխվեց 1980–ական թթ. կեսերին:

Արևելյան Եվրոպան խորհրդային վերակառուցման շրջանում: Խորհրդային Միության վերակառուցումն անդրա-

դարձավ Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրների զարգացման վրա: Մ. Գորբաչովի հռչակած **նոր քաղաքական մտածողության** կարևոր տարրերից էր սոցիալիստական երկրների հետ ԽՍՀՄ-ի հարաբերությունների վերանայումը: «Սոցիալիստական ճամբարի» փոխարեն սկսեց կիրառվել «սոցիալիստական համագործակցություն» անվանումը: 1985 թ. Գորբաչովը առաջադրեց սոցիալիստական միասնացման նոր մոտեցումներ, ԽՍՀՄ-ը պատրաստ էր հրաժարվելու «ավագ եղբոր» դերից: Իսկ սոցիալիստական երկրների միջև հարաբերությունները պետք է հիմնվեին ոչ միայն փոխօգնության, այլև փոխշահավետության վրա:

1986 թ. այդ սկզբունքները հաստատվեցին սոցիալիստական համագործակցության անդամ երկրների կողմից: Սակայն այդ ծրագրի իրագործումը ձախողվեց: Անդամ երկրներից շատերը ձգտում էին կրճատելու սեփական ռազմական ծախսերը, ապրանքափոխանական մեջ անցնելու համաշխարհային գներին, սակայն պահպանելու խորհրդային էժան հումքի և էներգակիրների մատակարարումները: Սոցիալիստական համագործակցության անդամները միասնական չէին նաև Խորհրդային Միության օրինակով իրենց երկրներում բարեփոխումներ անցկացնելու հարցում: Մի շարք երկրներում ԽՍՀՄ-ի նոր կուրսը բացասաբար ընդունվեց, քանզի հարվածում էր սոցիալիստական երկրների քաղաքական–կուսակցական ղեկավարության շահերին: ԳԺՀ-ի առաջնորդ **Է. Հոնեկերը** նույնիսկ նշեց. «Եթե ձեր հարևանն իր տանը փոխում է պատանները, ապա դա չի

նշանակում, որ դուք էլ պարտադիր կերպով ձեր տանը պետք է վերանորոգում սկսեք»:

Իսկ Հունգարիայում, Լեհաստանում և Հարավսլավիայում խորհրդային վերակառուցումը խթանեց բարեփոխումների իրագործումը: Սկզբում դրանք ընթանում էին վերակառուցման և սոցիալիզմի նորացման կարգախոսների ներքո: Սակայն շուտով պարզ դարձավ, որ գոյություն ունեցող հասարակական-քաղաքական և տնտեսական համակարգի բարեփոխումն անհնար է:

Արևելսլավոսլավական սոցիալիզմի ձախողումը: 1989–1990 թթ. **Լեհաստանում և Հունգարիայում** ընթացած ժողովրդավարական ընտրությունները վերջակետ դրեցին սոցիալիստական կարգերին այս երկրներում: Փոխարենը ձևավորվեցին առաջին ոչ կոմունիստական կառավարությունները:

Մյուս երկրներում սոցիալիստական կարգերի անկումն ընթացավ ավելի դրամատիկ պայմաններում: Դրա յուրահատուկ ազդանշանը դարձավ սոցիալիստական վարչակարգի փլուզումը **Արևելյան Գերմանիայում 1989 թ.:** Թեև ԳԺՀ-ի առաջնորդ Հոներկերը ամեն ինչ արեց արգելակելու համակարգի փլուզումը, սակայն հարկադրված էր տեղի տալ: Նույն թվականին զանգվածային ցույցերով ու գործադուլներով վերջակետ դրեցին սոցիալիստական վարչակարգերին նաև

Չեխոսլովակիայում, Բուլղարիայում և Ռումինիայում:

1989 թ. Չեխոսլովակիայում հաստատվեց ազատական-ժողովրդավարական վարչակարգը: Իսկ 1993 թ. Չեխոսլովակիան դադարեց գոյություն ունենալուց: Վերջինիս փոխարեն ի հայտ եկան երկու նոր պետություններ՝ **Չեխիան և Սլովակիան:** Առանց լուրջ ընդհարումների ընթացան նաև փոփոխությունները Բուլղարիայում:

Միայն Ռումինիայի մայրաքաղաք Բուխարեստում իրադարձությունները վերաճեցին զինված հակամարտության: Արդյունքում՝ բռնատիրության խորհրդանիշ հանդիսացող Ռումինիայի առաջնորդ **Ն. Չաուշեսկուն** ու նրա կինը մահապատժի ենթարկվեցին:

Սակայն Ռումինիայում տեղ գտածը բացառություն էր: Սոցիալիստական համակարգի մյուս երկրներում սոցիալիստական վարչակարգի փլուզումն ընթացավ անարյուն ճանապարհով, որի պատճառով էլ այդ գործընթացը ստացավ **«թավշյա հեղափոխություններ»** անվանումը:

Արդյունքում **1991 թ.** պաշտոնապես լուծարվեցին սոցիալիստական համակարգը կրող սյուները՝ **Վարշավյան պայմանագրի կազմակերպությունն** ու **Տնտեսական փոփոխության խորհուրդը:** Այսպիսով՝ 1989–1990 թթ. «թավշյա հեղափոխությունների» արդյունքում սոցիալիստական համակարգը Արևելյան Եվրոպայում փլուզվեց:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Շրջադարձային ինչ փոփոխություններ տեղի ունեցան 1947–1948 թթ. Արևելյան ու Կենտրոնական Եվրոպայի երկրներում: 1949 թ. դրությամբ ո՞ր երկրներում կոմունիստները եկան իշխանության: Սոցիալիզմի ինչ մոդել հաստատվեց այդ երկրներում:

2. 1948–1949 թթ. ինչ հակասություններ կային ԽՍՀՄ-ի և Հարավսլավիայի միջև: Ինչ է էնվերիզմը: Որո՞նք էին արևելաեվրոպական երկրներում նոր հասարակարգից դժգոհության պատճառները: Ե՞րբ և ինչո՞ւ ԽՍՀՄ-ը ներխուժեց Հունգարիա: Ինչ ընթացք և ավարտ ունեցավ «Պրահայի գարունը»: Ո՞րն էր 1968 թ. ընդունված բրեժնևյան հայեցակարգի էությունը:
3. Պարզաբանե՞ք Խորհրդային Միության «վերակառուցման» կուրսի ազդեցությունը սոցիալիստական համագործակցության երկրների վրա:
4. Ներկայացրե՞ք արևելաեվրոպական երկրներում «թավշյա հեղափոխությունների» ընթացքն ու արդյունքները:

§ 6. ՄԻԱՎՈՐՎԱԾ ԱԶԳԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՄԻԱՍՆԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

Հետպատերազմյան աշխարհի բնորոշ գծերից մեկը *սուրածաշրջանային միասնացման* (ինտեգրացիա) զարգացումն էր:

XX դ. երկրորդ կեսին ստեղծվեցին բազմաթիվ միջազգային կառույցներ: Երկրորդ աշխարհամարտին հաջորդած ժամանակաշրջանում ի հայտ եկան ՄԱԿ-ը, ՆԱՏՕ-ն, Միջազգային արժութային հիմնադրամը, Համաշխարհային բանկը: Դրվեցին ներկայիս Եվրոպական միության և Տնտեսական համագործակցության ու զարգացման կազմակերպության հիմքերը: Ինչպես գիտեք, այդ ժամանակ ստեղծվեցին նաև ներկայումս գոյություն չունեցող երկու կազմակերպություններ՝ Տնտեսական փոխօգնության խորհուրդն ու Վարշավյան պայմանագրի կազմակերպությունը: Նախկին ԽՍՀՄ-ը կազմող 11 հանրապետություններ **1991 թ. դեկտեմբերին** սկիզբ դրեցին միջազգային համագործակցության նոր սուբյեկտի՝ *ԱՊՀ-ի գոյությանը* (դրա մասին ավելի մանրամասն կխոսվի XII դասարանում):

ՄԱԿ-ի ստեղծումը: Հետպատերազմյան կարգավորման կարևորագույն մա-

սը *Միավորված ազգերի կազմակերպության* (ՄԱԿ) ստեղծումն էր: ՄԱԿ-ը փոխարինեց Առաջին աշխարհամարտից հետո ստեղծված Ազգերի լիգային: «Միավորված ազգեր» անվանումն առաջ քաշեց ԱՄՆ-ի նախագահ Ֆ. Ռուզվելտը: Այն առաջին անգամ օգտագործվեց 1942 թ. ստորագրված *Միավորված ազգերի հռչակագրում*: Ըստ հռչակագրի՝ 26 պետություններ պարտավորվում էին շարունակել համատեղ պայքարն ընդդեմ հիտլերյան խմբավորման երկրների:

Յալթայի խորհրդաժողովում որոշվեց, որ ՄԱԿ-ի հիմնադիր կոնֆերանսին կարող են մասնակցել միավորված ազգերը՝ 1945 թ. փետրվարի դրությամբ ամրագրված կազմով, և միացող ազգերը: Վերջիններս այն պետություններն էին, որոնք կոնֆերանսի պահին խզել էին դիվանագիտական և տնտեսական հարաբերությունները ֆաշիստական խմբավորման երկրների հետ, սակայն պատերազմ պետք է հայտարարեին ընդհանուր թշնամուն մինչև 1945 թ. մարտի 1-ը:

ՄԱԿ-ի հիմնադիր կազմ մտան հակահիտլերյան միության **51 անդամ երկրներ**: ՄԱԿ-ի կանոնադրությունն ուժի մեջ

մտավ **1945 թ. հոկտեմբերի 24-ին**: Այդ օրն ամրագրվել ու նշվում է իբրև ՄԱԿ-ի օր: ՄԱԿ-ի նպատակներն են.

- խաղաղության և միջազգային անվտանգության պահպանում և ապահովում,
- ագրեսիվ գործողությունների ճնշում,
- միջազգային բնույթի վիճելի խնդիրների կարգավորում խաղաղ եղանակով,
- պետությունների միջև բարեկամական հարաբերությունների զարգացում,
- տնտեսական, սոցիալական և հումանիտար բնույթի խնդիրների կարգավորում,
- մարդու իրավունքների և ազատությունների խրախուսում ու տարածում՝ անկախ ռասայից, սեռից, լեզվից ու կրոնից:

ՄԱԿ-ի պաշտոնական լեզուներ ճանաչվեցին անգլերենը, իսպաներենը, չինարենը, ռուսերենը և ֆրանսերենը:

ՄԱԿ-ի կառույցը: ՄԱԿ-ի կառույցում կարևորագույն տեղ է գրավում **Անվտանգության խորհուրդը (ԱԽ)**: Այն կրում է միջազգային խաղաղության և անվտանգության պահպանման հիմնական պատասխանատվությունը: ԱԽ-ն իրավասու է որոշում ընդունելու միջազգային պատժամիջոցների կիրառման, խաղաղապահ ուժերի առաքման և ռազմական գործողությունների իրագործման վերաբերյալ:

ԱԽ-ն կազմված էր 15 անդամներից՝ 5 մշտական (ԱՄՆ, ԽՍՀՄ (այժմ՝ Ռուսաստանի Դաշնություն), Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Չինաստան) և 10 ժամանակավոր: Խորհրդի ոչ մշտական անդամներն ընտրվում են երկու տարի ժամկետով:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի գործունեության կարևոր սկզբունքներից է նրա 5 մշտական անդամների միաձայնությունն ու վետոյի իրավունքը: Ագրեսիան կանխելու, խաղաղությունն ապահովելու և այլ կարևոր հարցերի առնչվող քվեարկության ժամանակ հնգյակը պետք է լինի միաձայն: Միայն այդ դեպքում որոշումն ընդունված կհամարվի:

ՄԱԿ-ի կառույցում կարևորագույն տեղ է զբաղեցնում **Գլխավոր ասամբլեան**: Այն գլխավոր խորհրդակցական և ներկայացուցչական մարմին է, որտեղ ներկայացված են անդամ բոլոր երկրները: Գլխավոր ասամբլեան ընտրում է Անվտանգության խորհրդի ոչ մշտական անդամներին, Տնտեսական և սոցիալական խորհրդի անդամներին, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին, ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի անդամներին, համակարգում է համագործակցությունը տնտեսական, սոցիալական, մշակութային և հումանիտար բնագավառներում:

Կառույցում մեծ է նաև **Քարտուղարության** դերը: Այն ՄԱԿ-ի ամենօրյա աշխատանքներն իրագործող և ողջ աշխարհում գործունեություն ծավալող միջազգային անձնակազմն է: Քարտուղարության բաժանմունքները տեղակայված են ինչպես ՄԱԿ-ի նյույորքյան կենտրոնական հաստատություններում, այնպես էլ այլ երկրներում տեղաբաշխված շտաբ-կայաններում: Քարտուղարությունը ապահովում է ՄԱԿ-ի մարմինների աշխատանքը, իրագործում նյութերի տպագրումն ու տարածումը, արխիվների պահպանումը, հրատարակում է անդամ պետությունների կնքած միջազգային պայմանագրերը: Քարտուղարությունը գլխավորում է

ՄԱԿ-ի գլխավոր գրասենյակը Նյու Յորքում

ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարը: Նա նշանակվում է Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 5 տարի ժամկետով և վերընտրվելու իրավունք ունի:

ՄԱԿ-ի շրջանակներում կարևորագույն դերակատարում ունի ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանը, որն իր գործունեությունը սկսել է 1946 թ.:

Եվրոպական միասնացումը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո վերստին կյանքի կոչվեց *Եվրոպական դաշնային միության* (Եվրոպայի Միացյալ Նահանգների) կամ *Պան-Եվրոպայի* (համանվորպականության) գաղափարը:

Եվրոպական տնտեսական համագործակցության ձևավորման գլխավոր պատճառները արևմտյան և արևելյան խմբավորումների միջև հակամարտու-

թյունն ու մրցակցությունն էին: Բացի այդ, արևմտանվորպական երկրները ձգտում էին ամրապնդելու իրենց դիրքերը հետպատերազմյան աշխարհի մի շարք տնտեսական կենտրոնների (ԱՄՆ, Ճապոնիա, սոցիալիստական համագործակցություն) առկայության պայմաններում: Միաժամանակ ակնհայտորեն զգացվում էր Արևմտյան Եվրոպայում միջպետական հակասությունները (օրինակ՝ Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև) կարգավորելու անհրաժեշտությունը:

Արևմտանվորպական միասնացման մեջ շահագրգռված էին նաև եվրոպական մոնոպոլիաները: Հետպատերազմյան տասնամյակներում բանկային և արդյունաբերական կապիտալը գնալով վերազգային բնույթ էր ստանում: Ձևավորվել էր վերազգային կորպորացիաների ցանց, որի համար պետական սահմանները խոչընդոտող արգելք էին դարձել:

ԳԴՀ-ն, Ֆրանսիան, Իտալիան, Բելգիան, Նիդերլանդները և Լյուքսեմբուրգը **1957 թ.** ստորագրեցին *Եվրոպական տնտեսական համագործակցության* (ԵՏՀ) ստեղծման վերաբերյալ պայմանագիրը: Հետագայում ԵՏՀ-ին միացան Մեծ Բրիտանիան, Դանիան, Իռլանդիան, Հունաստանը, Իսպանիան և Պորտուգալիան: 1967 թ. այն վերակազմավորվեց և կոչվեց *Եվրոպական համագործակցություն* (կամ *ընկերակցություն*):

1970-ական թթ. վերջերից սկսեցին անցկացվել *Եվրասիոնիզացիայի* ուղղակի ընտրություններ: Հիմնվեց նաև Եվրոպական դատարանը:

1992 թ. Հոլանդիայի Մասստրիխտ քաղաքում Եվրոպական ընկերակցության պետությունների ղեկավարները ստորագ-

ՄԱԿ-ի ներկայիս գլխավոր քարտուղար Անտոնիու Գուտերեշ (Պորտուգալիա)

Շենգենյան թույլատրագիրը և միասնական արժույթը՝ եվրոն

րեցին միության ստեղծման վերաբերյալ պայմանագիր: Պայմանագիրը հստակեցնում էր եվրոպական միասնացման 3 հենայունները՝ տնտեսական և արժույթային միությունը, ընդհանուր արտաքին քաղաքականությունը, համագործակցությունը

արդարադատության և ներքին գործերի համակարգում:

1993 թ. սկսած՝ Եվրոպական համագործակցությունը կոչվեց **Եվրոպական միություն:**

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրեք ՄԱԿ-ի ստեղծման գործընթացը: Ինչ ընդհանրություն կար ՄԱԿ-ի և Ազգերի լիգայի միջև: Ինչո՞ւ է ՄԱԿ-ի օրը նշվում հոկտեմբերի 24-ին: Որո՞նք են ՄԱԿ-ի նպատակները:
2. Գծապատկերի միջոցով ներկայացրեք ՄԱԿ-ի կառույցը: Ինչ գործառույթներ է իրականացնում այդ կառույցներից յուրաքանչյուրը: Գնահատե՛ք ՄԱԿ-ի գործունեությունը: Վերհիշե՛ք, թե երբ է ՀՀ-ն դարձել ՄԱԿ-ի անդամ:
3. Ներկայացրեք եվրոպական միասնացման գործընթացը: Ինչ հնարավորություններ ընձեռեց եվրոպական համագործակցությունը անդամ երկրներին: Ե՞րբ և ի՞նչ համաձայնագրերով է ստեղծվել Եվրոպական միությունը: Ներկայումս քանի՞ անդամ ունի այն:

§ 7. ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՓԼՈՒՋՈՒՄԸ

Գաղութային համակարգի փլուզման պատճառները: Գաղութային համակարգը ձևավորվել էր նոր ժամանակներում՝

մեծ տերությունների միջև աշխարհի տարածքային բաժանման արդյունքում: Պատմության նորագույն ժամանակա-

շրջանի սկզբներին գաղութներն ու կիսագաղութները զբաղեցնում էին երկրագնդի տարածքի մոտ 70%-ը, որտեղ ապրում էր բնակչության 2/3-ը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո աննախադեպ ընթացք ստացավ ապագաղութացման գործընթացը: Մետրոպոլիաների դեմ ուղղված կախյալ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումը վերելք ապրեց դեռ պատերազմի շրջանում:

Պատերազմի տարիներին բազմաթիվ գաղութներ ոչ միայն դարձել էին ռազմական գործողությունների թատերաբեմ, այլև ռազմակալվել էին: Կարճ ժամանակահատվածում Ճապոնիան վերահսկում էր նախկինում այլ տերությունների պատկանող գաղութային տարածքները: Սակայն նույնիսկ այդ ժամանակավոր վերահսկողությունը սասանում էր հավատարմորդական կամ ամերիկյան գաղութարարների ամենակարողության հանդեպ: Ամրապնդվում էր ազգային ինքնագիտակցությունն ու աճում անկախ զարգացման ձգտումը:

Բացի այդ, աշխարհամարտի արդյունքում եվրոպական գաղութային տերությունները թուլացել էին թե՛ ռազմական, թե՛ տնտեսական տեսանկյունից: Գաղութատեր երկրների թույլ տնտեսական դիրքերը դժվարացնում էին նրանց կողմից գաղութները վերադարձնելու նպատակով խոշոր ռազմական գործողությունների իրագործումը: Գաղութային պատերազմների ու օկուպացիոն բանակ պահելու հետ կապված հնարավոր ծախսերը, ինչպես նաև հասարակական կարծիքը գաղութատեր երկրներին ստիպեցին ձկունություն հանդես բերել այս հարցում:

122

Կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ ՄԱԿ-ի ստեղծման և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման արդյունքում գաղութային և կախյալ երկրները գտնում էին, որ իրենց պայքարը օրինական է:

Միաժամանակ, ֆաշիստական և միլիտարիստական վարչակարգերի դեմ պայքարն ու վերջիններիս պարտությունը իրենց հետ բերեցին ազատության և անկախության գաղափարների տարածում ողջ աշխարհում:

Կար նաև մեկ այլ հանգամանք. XX դարի սկզբներին գաղութատիրությունն իբրև համընդհանուր շահագործման ձև իրեն սպառել էր: Այն ծանր բեռ էր դարձել առաջին հերթին արևմտյան մետրոպոլիաների համար: Արևմտյան քաղաքական շատ գործիչներ համոզվում էին, որ գաղութային ժողովուրդների հետագա ճակատագրի ողջ պատասխանատվությունը պետք է դրվի հենց այդ ժողովուրդների ուսերին:

Այդպես ծնունդ առավ *նոր գաղութացման* գաղափարը: Դրա էությունը հետևյալն էր: Արդյունաբերապես զարգացած երկրները շարունակելու էին շահագործել երկրագնդի բնական և մարդկային ռեսուրսները, սակայն այժմ դա անելու էին նախկին գաղութների ձևական քաղաքական ինքնուրույնության ճանաչման պայմաններում:

Արևմտյան երկրների միջև մրցակցությունը նույնպես արագացնում էր ապագաղութացման գործընթացը: Օրինակ՝ համաշխարհային գերիշխանության ձգտող ԱՄՆ-ի շահերից էր բխում, որ հին գաղութային տերությունները հեռանային իրենց անդրծովյան տիրույթներից: Այդ դեպքում նրանց տեղը կարող էր զբաղեց-

նել ԱՄՆ–ը՝ իբրև ռազմական և տնտեսական առումով ամենահզոր տերություն:

Ապագա դարաշրջանի կարևոր գործոն դարձավ նաև Խորհրդային Միության գլխավորությամբ ասպարեզ եկած համաշխարհային սոցիալիստական համակարգը: Սոցիալիստական պետությունները՝ ի դեմս ազգային–ազատագրական շարժումների, տեսնում էին Արևմուտքը թուլացնող կարևոր դաշնակիցների՝ նրանց ցուցաբերելով բազմաբնույթ աջակցություն: Չինաստանը նույնպես օգնում էր ազգային–ազատագրական պայքար ծավալող ժողովուրդներին ասիական տարածաշրջանում: Այսպիսով՝ կախյալ ժողովուրդները կարող էին հենվել Խորհրդային Միության, ԱՄՆ–ի և Չինաստանի աջակցության վրա: Հետևաբար գաղութային կայսրությունների պահպանումն անհնարին դարձավ: Միաժամանակ հենց գաղութային երկրներում ձևավորվում էին մի շարք ներքին նախապայմաններ, որ նպաստում էին անկախության համար պայքարի ակտիվացմանը:

Տարիներ շարունակ գաղութատեր երկրները ձգտում էին առավելագույն շահույթ ստանալու ենթակա տարածքներից: Նրանք գաղութներում կառուցում էին հումքի արդյունահանման և թեթև արդյունաբերական ապրանքների արտադրության ձեռնարկություններ, օգտագործում տեղերում առկա էժան աշխատուժը: Դա իր հետ բերում էր բանկերի, երկաթուղիների ստեղծում, բանվորական և կառավարող կադրերի նախապատրաստում: Եվ դրանով իսկ գաղութային երկրներում ձևավորվում էր տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական ենթակառուցվածք,

որն անհրաժեշտ էր անկախ պետությունների կենսագործունեության համար:

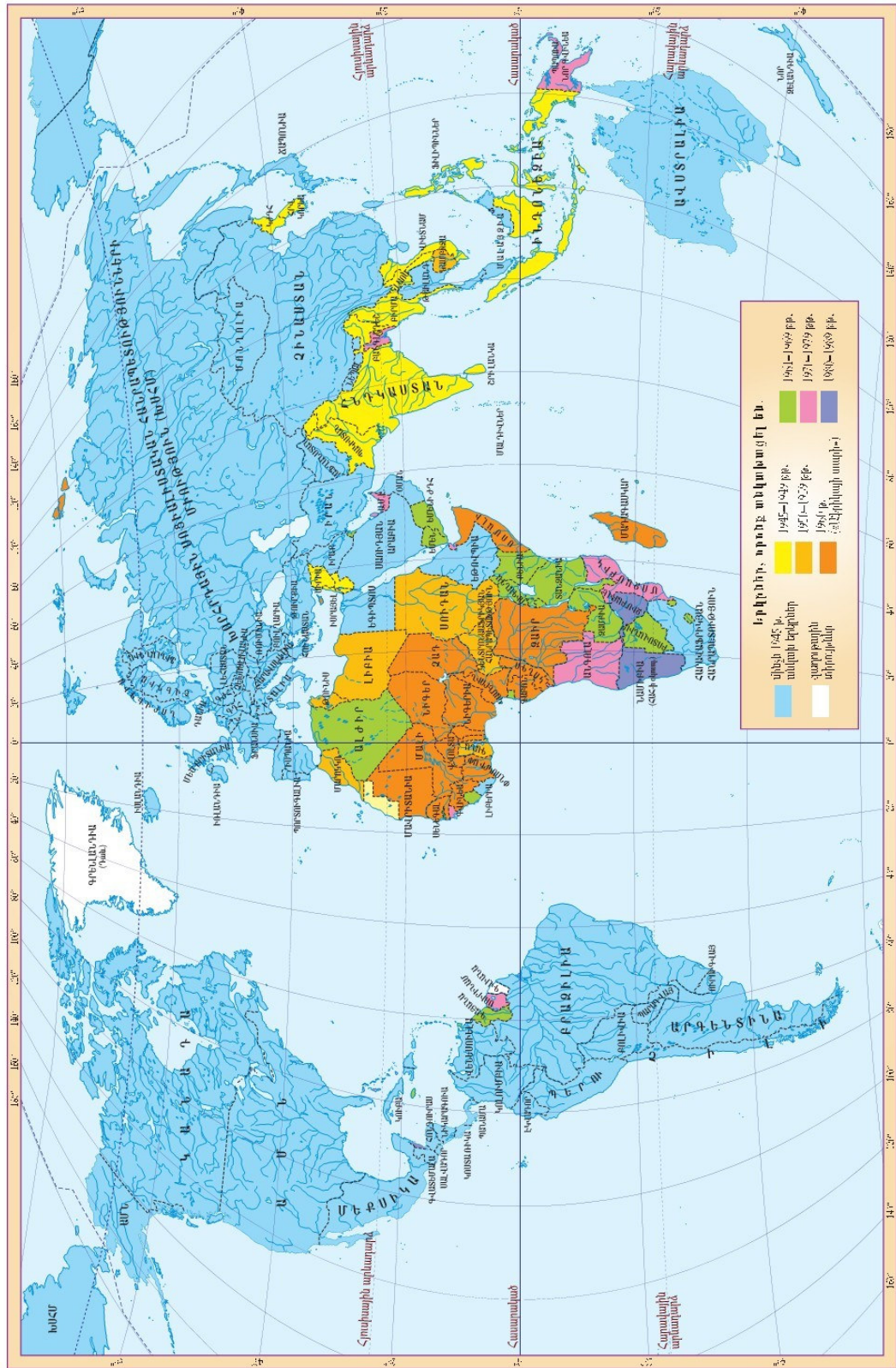
Կապիտալիստական կարգերը խորթ էին արևելյան հասարակությունների բնակչության մեծ մասի համար: Կոլեկտիվիզմի սկզբունքների ու պետական կարգավորման վրա հիմնված նրանց ավանդական կառույցն ամեն կերպ ընդդիմանում էր այն կոտրելու գաղութատերերի փորձերին: Օտար ծագում ունեցող նորամուծությունները չընդունելու ձգտումը նպաստում էր ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության աճին և սեփական քաղաքակրթական հենքի վրա նրանց համախմբմանը:

Սրանք էին այն հիմնական պատճառները, որոնք XX դարի կեսերին հանգեցրին ազգային–ազատագրական շարժման աննախադեպ աճին:

Գաղութային ժողովուրդների անկախացումը: Գաղութային ժողովուրդների կողմից քաղաքական անկախության ձեռքբերումը տարբեր ձևերով էր ընթանում: Նախկին գաղութներից շատերն անկախություն ստացան հարաբերականորեն խաղաղ ճանապարհով: Մյուսների դեպքում անկախությունը ձեռք բերվեց զինված պայքարի արդյունքում:

1944–1954 թթ. աշխարհի քարտեզի վրա հայտնվեցին 15 նորանկախ երկրներ: Դրանք հիմնականում Հարավային և Հարավարևելյան Ասիայի երկրներն էին, ինչպես նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի որոշ արաբական պետություններ: Ապագա դարաշրջանի գործընթացը հատկապես ակտիվ բնույթ կրեց 1950–ական թվականների երկրորդ կեսին և 1960–ականների սկզբներին: Այդ ժամանակ էր, որ վերջ-

ՀԱՄԱՆԽԱՐՀԱՅԻՆ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՓԼՈՒՋՈՒՄԸ 1945-1989 թթ.

նականապես փլուզվեցին անգլիական, ֆրանսիական և բելգիական գաղութային կայսրությունները:

Հասկապես մեծ թվով նոր պետություններ ի հայտ եկան Աֆրիկայում: Որոշ չափով ձգձգվեց պորտուգալական գաղութների անկախացումը: Սակայն պորտուգալական գաղութային կայսրությունը ևս դադարեցրեց իր գոյությունը 1970-ական թթ. կեսերին: Այդպես գաղութային համակարգը փլուզվեց:

Գաղութային համակարգի փլուզման հետևանքները: Գաղութային համակարգի փլուզումն ունեցավ կարևոր տնտեսական և քաղաքական հետևանքներ:

Տնտեսական հետևանքները. պետական անկախության շնորհումը չէր նշանակում տնտեսական անկախության ձեռքբերում: Նորանկախ երկրների կախվածությունն արտաքին առևտրից բերեց նրան, որ իշխանությունը շարունակում էր իր ձեռքում պահել տեղական առևտրական վերնախավը, որը լուրջ շահույթներ էր ստանում ներմուծվող ապրանքների վաճառքից: Նորանկախ պետությունների մեծ մասի բնակչության կենսամակարդակը գրեթե չփոխվեց անկախության ձեռքբերումից հետո: Ավելին՝ նրանցից շատերը կորցրին արտահանման նախկին շուկաները, քանզի գաղութատեր երկրներն էին ապահովում իրենց մուտքը այդ շուկաներ: Արդյունքում նախկին գաղութների մասնաբաժինը միջազգային ապրանքաշրջանառության մեջ նվազեց:

Գաղութային համակարգի փլուզումը լրջորեն անդրադարձավ նաև գաղութային տերությունների տնտեսության վրա: Նախկին գաղութներից բնակչության ներգաղթի արդյունքում լրջորեն փոխվեց Արևմտյան Եվրոպայի երկրների բնակչության ազգային կազմը: Անօրինական ներգաղթողների ներհոսքն իր հետ բերեց նաև լուրջ տնտեսական խնդիրներ՝ կապված աշխատատեղերի հետ:

Քաղաքական հետևանքները. աշխարհի քարտեզի վրա հայտնվեցին ավելի քան ութ տասնյակ նորանկախ երկրներ: Ի հայտ եկավ նաև **երրորդ աշխարհը**: Միաժամանակ նախկին կայսերական կենտրոնները փորձեցին ստեղծել հետկայսերական աշխարհն ու նախկին գաղութները միասնացնող կազմակերպություններ: Հաճախ նախկին գաղութները ողջունում էին նման զարգացումները: Բանն այն է, որ կայսրության տարբեր հատվածների միջև ձևավորվել էին առևտրատնտեսական հաստատուն կապեր, ինչը խզելն այնքան էլ նպատակահարմար չէր: Կայսրության ժողովուրդներն ունեին ընդհանուր մշակութային ժառանգություն և աշխարհայացքային ընդհանրություններ, որ նրանց թույլ էր տալիս հասկանալ լիարժեք մեկուսացման բացասական հետևանքները: Մետրոպոլիան նույնպես ձգտում էր իր ազդեցության տակ պահելու նախկին գաղութներին, որոնք իրավական տեսանկյունից անկախ պետություններ էին:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Վերհիշենք, թե երբ է առաջացել գաղութային համակարգը, և ինչ խոշոր գաղութատեր երկրներ կային: Ներկայացրենք գաղութային համակարգի փլուզման հիմնական պատճառները: Բացատրենք նոր գաղութացման գաղափարի էությունը:
2. 1944–1954 թթ. քանի՞ երկիր անկախացավ և ո՞ր տարածաշրջաններում: Ե՞րբ վերջնականապես փլուզվեցին անգլիական, ֆրանսիական, բելգիական, պորտուգալական գաղութային կայսրությունները:
3. Որո՞նք էին գաղութային համակարգի փլուզման տնտեսական և քաղաքական հետևանքները: Ի՞նչո՞ւ է գաղութային կայսրությունների կործանումից հետո հետգաղութային համագործակցության կազմակերպություն ստեղծելու գաղափար առաջանում:

§ 8–9. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԳԱՅՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Տնտեսական զարգացման ստանձնահատկությունները: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո պատերազմի մասնակից պետությունների առջև կանգնեցին տնտեսությունը քայքայված վիճակից դուրս բերելու և խաղաղ ժամանակի պահանջներին համապատասխան վերակառուցելու խնդիրները: Ընդունված է զարգացած կապիտալիստական երկրներում հետպատերազմյան շրջանը՝ մինչև 1970–ական թթ. կեսերը, համարել **արդյունաբերական հասարակության ախարտական փուլ:** Այն բնութագրվում է երկարատև տնտեսական վերելքով, ինչը պայմանավորված էր առաջին հերթին արդյունաբերության զարգացման արագ տեմպերով:

Բուռն վերելքի համար կային մի շարք **նախադրյալներ**՝ համաշխարհային առևտրի ազատականացում, տարածաշրջանների տնտեսական միասնացման գործընթացներ, գիտատեխնիկական աննախադեպ առաջընթաց, բանվորական ուժի առկայություն և այլն:

Կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև դրամի միջազգային փոխարժեքային համակարգի կայունացումը. ամերիկյան դոլարը դարձավ համաշխարհային փո-

խարժեքային ընդհանուր միավոր: Միջազգային արժութային հիմնադրամը և Վերակառուցման ու զարգացման միջազգային բանկը վարկեր էին տրամադրում անդամ երկրներին: Արևմտյան Եվրոպայի համար մեծ դեր խաղաց Մարշալի պլանով հատկացված ֆինանսական մեծ օգնությունը:

Հետպատերազմյան տնտեսական հարաբերություններում նոր երևույթ էր վերազգային և բազմազգ **կորպորացիաների** գործունեության ծավալումը: Այս գործընթացը տանում էր դեպի ազգային տնտեսությունների միասնացում և, ի վերջո, հանգեցրեց **համաշխարհայնացման արդի գործընթացին:** Գերհզոր կորպորացիաները ներդրումներ էին կատարում և մասնաձյուղեր բացում տարբեր երկրներում՝ ստեղծելով համաշխարհային արտադրական և առևտրային ցանց:

Արևմուտքի արդյունաբերական երկրների տնտեսության զարգացման գործում մեծ էր նաև Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսական միասնացումը: Այդ գործընթացը սկզբնավորվել էր 1951 թ.՝ Աժխի ու պողպատի եվրոպական միավորման ստեղծմամբ: Վերածվելով Եվ-

րոպայի տնտեսական համագործակցության՝ այն դարձավ արևմտաեվրոպական ընդգրկուն տնտեսական միասնական կառույց, որը հայտնի է նաև **ընդհանուր շուկա** անունով:

Սառը պատերազմի վերջին տարիներին տնտեսական տարածաշրջանային միասնացում տեղի ունեցավ Հյուսիսային Ամերիկայում (ԱՄՆ, Կանադա, Մեքսիկա):

Տնտեսական միասնացման գործընթացների հիմքում դրվեց **ազատ առևտրի սկզբունքը**. ապրանքների մի զգալի մասն ազատվում էր ներմուծման մաքսից, իսկ մնացածի վրա սահմանվում էր շատ ցածր մաքս: Համաշխարհային ազատ առևտրի կարգավորման գործում շրջադարձային էր 23 պետությունների կողմից Առևտրի և տարիֆների մասին գլխավոր համաձայնագրի ստորագրումը (1947 թ.): Ազատ առևտուրը հետպատերազմյան շրջանում էականորեն նպաստեց տնտեսության վերականգնմանը և համաշխարհային շուկայի զարգացմանը:

Արևմտաեվրոպական երկրների տնտեսական բուռն վերելքի գործում վճռական դեր խաղացին Էժան նավթը, հումքը և աշխատուժը: Դա պայմանավորեց այդ երկրների տնտեսական կյանքի գլխավոր առանձնահատկությունը 1946–1974 թթ.՝ տնտեսությունը զարգանում էր առավելապես **ծախաստար (էքստենսիվ)** եղանակով: Արտադրության մեջ էին ներգրավվում նորանոր նյութական և մարդկային ռեսուրսներ: Արդյունքում՝ Արևմտյան Եվրոպայում գրեթե վերացավ գործազրկությունը, ծաղկեցին արդյունաբերության մի շարք ձյուղեր (վերամշակող, նավթաքիմիական, ավտոմեքենաշինա-

կան, էլեկտրատեխնիկական), գյուղատնտեսությունը լիովին մեքենայացվեց:

Արևմուտքի հետպատերազմյան տնտեսական զարգացման արդյունքում՝ 1) **արմատապես վերափոխվեց կապիտալիստական հասարակությունը՝** առաջին հերթին գիտատեխնիկական հեղափոխության շնորհիվ, 2) **անհամեմատ աճեց արտադրության միջազգայնացումը**, 3) **խորացան աշխատանքի միջազգային բաժանումը և մասնագիտացումը:**

Այս երևույթների շնորհիվ ներկայումս առաջատար երկրների տնտեսական և տեխնիկական զարգացման մակարդակները գրեթե հավասարվել են, առաջացել է փոխադարձ սերտ կախվածություն նրանց և աշխարհի այլ երկրների տնտեսությունների միջև:

Ահա թե ինչու հետպատերազմյան առաջին խոշոր **համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը (1974–1975 թթ.)** մեծ վնաս հասցրեց նաև «տնտեսական հրաշք» իրականացրած երկրներին՝ Արևմտյան Գերմանիա, Իտալիա, Ճապոնիա: Այս և հաջորդ խոշոր ճգնաժամի (1980–1982 թթ.) հաղթահարումը ապահովեց Արևմուտքի առաջատար երկրների անցումը դեպի զարգացման նոր փուլ, որն ընդունված է անվանել **հետարդյունաբերական կամ տեղեկատվական** հասարակություն (*դրա մասին հանգամանորեն կիսուվի XII դասարանում*):

ԱՄՆ-ի տնտեսական հզորացման պատճառները: Հետպատերազմյան շրջանում ԱՄՆ-ը ոչ միայն պահպանեց աշխարհի տնտեսական կենտրոնի կարգավիճակը, այլև ավելի հզորացավ: Որո՞նք էին նրա հզորացման պատճառները:

ԱՄՆ-ի տարածքում ռազմական գործողություններ չէին մղվել, ուստի նա պատերազմի մասնակից տերություններից միակն էր, որ տնտեսության վերականգնման խնդիր չուներ: Դեռ ավելին՝ Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին և դրանից հետո աճել էր նրա արդյունաբերության ծավալը: Կապիտալիստական աշխարհում ԱՄՆ-ի արդյունաբերության տեսակարար կշիռը **1948 թ.** հասավ **56%-ի**, իսկ Գերմանիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ըսպանիայի բաժինը միասին 31-ից իջավ 20 տոկոսի: Այսինքն՝ **աճեց ԱՄՆ-ի և մյուս երկրների զարգացման միջև տարբերությունը:**

Ամրապնդվեց ԱՄՆ-ի բանկային համակարգը, կուտակվեցին ոսկու վիթխարի պաշարներ, իսկ դոլարը դարձավ ամենակայուն դրամական միավորն աշխարհում: Վիթխարի քանակությամբ կապիտալի արտահանումը եվրոպական և այլ երկրներ նույնպես նպաստեց ամերիկյան տնտեսության ներուժի ամրապնդմանը:

Աճեց և հզորացավ ԱՄՆ-ի **նազնարդյունաբերական համալիրը**, որը տարեկան տասնյակ միլիարդավոր դոլարի հատկացումներ էր ստանում պետական բյուջեից:

ԱՄՆ-ին հաջողվեց արագ հաղթահարել պատերազմի ավարտից հետո առաջացած խնդիրները տնտեսական և սոցիալական կյանքում (գրադվածության ապահովում, տնտեսության վերակառուցում խաղաղ շրջանին համապատասխան և այլն): Երկրի տնտեսության կարգավորման գործում մեծ էր պետության դերը, սակայն, ի տարբերություն արևմտաեվրոպական երկրների, այստեղ **տնտեսության մեջ պետական մասնա-**

բաժին չստեղծվեց: Շեշտակի աճեց պետության կողմից սոցիալական ոլորտի կարգավորումը. 1960-ական թթ. վերջին ԱՄՆ-ի բյուջեի 40%-ը հատկացվում էր այս ոլորտին:

ԱՄՆ-ի տնտեսական հզորացման գլխավոր պատճառներից էր **գիտաստիճանիկական հեղափոխության նվաճումների արագ ներդրումը** տնտեսության բոլոր ոլորտներում՝ կենցաղային ապրանքների արտադրությունից մինչև գերիզոլորտական ու տիեզերքի յուրացմանն ուղղված տեխնիկայի արտադրությունը:

Ավտոմատացված արտադրական հոսքագծերի, էլեկտրոնային հաշվիչ տեխնիկայի, ապա համակարգչային տեխնիկայի ներդրումը ապահովեց երկրի տնտեսական հզորության հսկայական աճը, տնտեսության կառուցվածքային փոփոխությունները և ոչ ծախսատար արտադրության զարգացումը:

ԱՄՆ-ի գիտական կենտրոններն ու համալսարաններն իրենց տրամադրության տակ ունեին առաջնակարգ մասնագետներ, գերժամանակակից սարքավորումներ և ֆինանսական մեծ միջոցներ: Դրանք հնարավորություն ստեղծեցին ապահովելու գիտական ու տեխնոլոգիական առաջընթացի շարունակականությունը:

Արդյունքում փոխվեց ամերիկյան հասարակությունը: Մարդկանց կենցաղը դարձավ բարեկեցիկ, փոխվեց նրանց աշխարհայացքը, իսկ **միջին խավը կազմեց երկրի բնակչության կեսից ավելին:** Ապահովվեց բարձր կենսամակարդակ, մարդիկ ստացան աշխատելու և ստեղծագործելու լայն հնարավորություններ: Արդյունաբերական հասարակության դա-

րաշրջանը ԱՄՆ-ում ավարտվեց 1960-ական թթ. վերջերին:

Գերմանական և իտալական «տնտեսական հրաշքները»: Երկրորդ աշխարհամարտից Գերմանիան դուրս եկավ քայքայված տնտեսությամբ և հաղթողների կողմից ռազմակալված վիճակով: Արևմտյան Գերմանիան կարճ ժամանակահատվածում կարողացավ վերականգնել ավերված տնտեսությունը՝ շնորհիվ ամերիկյան ֆինանսական աջակցության: Մարշալի պլանով երկիրը ստացավ **3,6 մլրդ դոլար:** Բացի այդ, Արևմտյան Գերմանիան մոտ տասը տարի ռազմական ոլորտի ծախսեր չարեց, քանի որ իրավունք չունեի՝ որպես պարտված երկիր: Տնտեսությունը վերականգնվեց առաջավոր սարքավորումների և տեխնոլոգիաների ներդրմամբ, ստեղծվեցին նոր, արդիական ձյուղեր:

Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության քաղաքականության հիմքում դրվեց **«սոցիալական շուկայական տնտեսության» մոդելը:** Այդ տնտեսաձևը կառուցվեց «աշխատանքն առանց կապիտալի, կապիտալն առանց աշխատանքի գոյություն ունենալ չեն կարող» դրույթի վրա: Ազատականացվեցին տնտեսական հարաբերությունները, լայնորեն տարածվեցին ձեռներեցությունն ու ազատ մրցակցությունը: Մինչև 1970 թ. **արդյունաբերության աճի տեմպերով** (տարեկան 8%) **ԳԴՀ-ն առաջին տեղում էր Եվրոպայում:**

Պետությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում սոցիալական խնդիրների լուծմանը: Ներդրվեց պետական կենսաթոշակային ապահովագրություն, իրականաց-

վեց բնակարանային շինարարություն, ստեղծվեց անվճար կրթական համակարգ: Կարգավորվեցին ձեռնարկատերերի և բանվորների հարաբերությունները, վերացավ գործազրկությունը, դադարեցին գործադուլները: Աճեց արհմիությունների դերը: Բարձրացան աշխատավարձերը, բանվորները կարողանում էին գնել ձեռնարկությունների բաժնետոմսեր: Միջին խավը կազմեց բնակչության կեսից ավելին:

1970-ական թթ. ԳԴՀ-ն Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսապես ամենագարգացած երկիրն էր: Նրա արդյունաբերության արտադրանքի ծավալը գերազանցում էր Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Նիդերլանդների արտադրանքի ծավալը՝ միասին վերցրած: **Երկրի թոփքաձև զարգացումն անվանեցին «գերմանական հրաշք»:** ԳԴՀ-ն Արևմտյան աշխարհի երրորդ զարգացած երկիրն էր ԱՄՆ-ից և Ճապոնիայից հետո:

Ծանր էր **Իտալիայի** դրությունը աշխարհամարտի ավարտից հետո, սակայն այս երկիրը նույնպես կարողացավ թոփքաձև զարգանալ: Մարշալի պլանով Իտալիան երեք տարվա ընթացքում ստացավ **1,5 մլրդ դոլարի** օգնություն: 1951 թ. դրությամբ արդյունաբերությունը վերականգնվել էր, իսկ հաջորդ երկու տասնամյակներում տարեկան աճը կազմեց 6% (երկրորդը Եվրոպայում):

Գիտատեխնիկական հեղափոխության նվաճումներն արագորեն ներդրվեցին արտադրության մեջ, ավարտվեց տնտեսության արդիականացումը: Վերելք ապրեցին մեքենաշինությունը, քիմիական, տեքստիլ արդյունաբերությունը և հատկապես ավտոմեքենաշինությունը: Զարգացան նոր ձյուղեր՝ նավթաքիմիան,

էլեկտրոնիկան և այլն: Մեծ եկամուտներ էր ապահովում զբոսաշրջությունը:

Մեծ դեր խաղաց նաև պետության վարած տնտեսական ու սոցիալական քաղաքականությունը: Աճեց պետական մասնաբաժինը տնտեսության մեջ, պետբյուջեի միջոցներով իրականացվեցին տնտեսության կառուցվածքային փոփոխությունները:

«Տնտեսական հրաշքի» արդյունքում երբեմնի ագրարային–արդյունաբերական *Իտալիան դարձավ հարուստ և ժամանակակից արդյունաբերական երկիր*: Դրա շնորհիվ մեղմացան հասարակության ներսում առկա հակասությունները:

Բարօրության պետությունը. «Շվեդական սոցիալիզմը»: Հետպատերազմյան շրջանում արդյունաբերական երկրների տնտեսական և սոցիալական կյանքի կարևոր առանձնահատկություններից էր պետության կարգավորիչ դերի ամրապնդումը:

Արևմտյան Եվրոպայում տիրապետող դարձավ խառը տնտեսությունը: Պետական սեփականությունն ու պետական կարգավորումը, մասնավոր սեփականությունը, ձեռներեցությունն ու շուկայական հարաբերությունները միահյուսվեցին մեկ տնտեսական օրգանիզմի մեջ: Նրանց միջև հարաբերակցությունը երբեմն փոփոխվում էր, իսկ դրա ձևերն ու բնույթը կապված էին յուրաքանչյուր երկրի ազգային առանձնահատկությունների հետ:

Դեռևս 1930–ական թթ. **Ջ. Քեյնսի** մշակած տնտեսաձևը հետպատերազմյան շրջանում կիրառվեց Արևմուտքի բոլոր զարգացած երկրներում: Այդ քաղաքական կուրսը ստացավ **նորքեյնականու-**

թյուն անունը: Դրա էությունը հետևյալն է. *պետական կարգավորման միջոցով աճում է բնակչության գնողունակությունը, որն էլ իր հերթին խթանում է տնտեսական աճը*:

Պետության կողմից իրականացվող սոցիալական ծախսերի ավելացումը և աշխատավարձերի բարձրացումը հանգեցրին նրան, որ մարդիկ դարձան զանգվածային արտադրության ապրանքների սպառողներ: Մարդկանց կենսակերպի անբաժան ուղեկիցը դարձան ավտոմեքենան, սեփական բնակարանը, սառնարանը, հեռուստացույցը, հեռախոսակապը, սպասարկման և ծառայությունների անսպառ ոլորտը: Մարդկանց բարեկեցության չափանիշ դարձավ սեփական ավտոմեքենան. 1980–ական թթ. սկզբին Եվրոպայում կար 100 մլն ավտոսեփականատեր:

Խառը տնտեսությամբ և պետական ակտիվ սոցիալական քաղաքականությամբ համադրված մոդելը ստացավ **բարօրության պետություն** անվանումը: Արևմուտքի քարոզչամեքենան բոլոր միջոցներով տարփողում էր դրա առավելությունները սոցիալիստական մոդելի նկատմամբ: **Բարօրության պետությունն իր բնույթով ժողովրդավարական էր, արտահայտում էր բնակչության բոլոր խավերի և դասերի շահերը**: Այն իր քաղաքականությամբ մեղմացնում էր հասարակության ներքին հակասությունները, կրճատում սոցիալական բևեռացման աստիճանը: Իսկ խորհրդային պետությունը միայն տեսականորեն էր արտահայտում բնակչության շահերը: Գործնականում այն վերածվել էր կուսակցական–պետական վերնախավի ու վարչական ապարա-

տի շահադիտական նպատակների իրացման միջոցի:

Այսպիսով՝ 1970–ական թթ. սկզբներին Արևմուտքի երկրներում ավարտին մոտեցավ արդյունաբերական հասարակության դարաշրջանը: Զարգացած երկրներին բնորոշ էր բարձր կենսամակարդակը: Միջին խավը կազմում էր բնակչության 2/3–ը, ինչը հասարակության կայունության ամուր երաշխիք է:

Մարդկանց ապրելակերպը, մտածողությունը փոխվեցին: Նրանց պահանջմունքների մեջ այժմ գերակշռում էին ոչ թե հանապազօրյա հաց վաստակելու խնդիրները, այլ հեռանկարային ծախսերը, գանազան ծառայություններից օգտվելը, կրթության, առողջության և հանգստի կարիքները բարձր մակարդակով հոգալը: Ահա թե ինչու «բարօրության պետության» բնութագրիչներ դարձան նաև կրթական, առողջապահական և սոցիալական օգնության համակարգերը: Պետական բյուջեում աճեց սոցիալական ծախսերի մասնաբաժինը:

Սկանդինավյան երկրներում (Շվեդիա, Նորվեգիա, Դանիա), ուր երկար ժամանակ իշխանության դեկին մնացին սոցիալ–դեմոկրատական կուսակցությունները, «բարօրության պետությունը» ձեռք բերեց որոշակի յուրատիպություն:

Արդեն գիտենք, որ 1930–ական թթ.՝ Մեծ ճգնաժամի հաղթահարման շրջանում, այս երկրներում գործադրվեց սոցիալական–բարենորոգչական տնտեսաձևը: Այն ճանապարհի հարթեց բարօրության պետության ստեղծման համար: Այսպես կոչված «սոցիալականացված» տնտեսությունը մեծ հաջողություններ ունեցավ հատկապես հետ-

պատերազմյան շրջանում: Հատկապես **Շվեդիան** ակնառու նվաճումներ ունեցավ հասարակության զարգացման և կատարելագործման ուղղությամբ:

Շվեդիայում պետությունը վերահսկում է արտաքին առևտուրը և կապիտալի արտահանումը, նվազել են արտադրության վարկավորման տոկոսադրույքները: Պետական բյուջեից լայնորեն ֆինանսավորվում են կապիտալ շինարարությունը (այդ թվում՝ բնակարանաշինությունը) և գյուղատնտեսական արտադրությունը: Կիրառվում է **սոսջադիմական հարկման համակարգ**, որը հնարավորություն է տալիս ազգային եկամուտը վերաբաշխելու բնակչության քիչ ապահով շերտերի օգտին:

Ստեղծվել է սոցիալական ապահովության կայուն համակարգ: Սոցիալական արտոնությունները տարածվում են բնակչության բոլոր խավերի, այդ թվում՝ Շվեդիայում օրինական ձևով բնակվող օտարերկրացիների վրա:

Այսպիսով՝ *տնտեսության զարգացման արդյունքները պետությունը նպատակաուղղում է ամբողջ հասարակության բարեկեցության բարձր մակարդակի ապահովմանը*: Ահա թե ինչու սկանդինավյան երկրներում ձևավորված հասարակությունն անվանում են «**Շվեդական սոցիալիզմ**»:

SՓԽ–ն և սոցիալիստական երկրների տնտեսությունը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, ինչպես գիտեք, հասարակության սոցիալիստական մոդելը դուրս եկավ մեկ երկրի շրջանակներից և տարածվեց Արևելյան Եվրոպայում, Ասիայում ու Ամերիկայում: Այդ երկրների մեծ մասը զարգացավ սոցիալիզմի խորհրդային

ՏՓԽ-ի նախկին գրասենյակը Մոսկվայում
(այժմ՝ քաղաքապետարան)

մոդելով, իսկ մյուս մասն ընթացավ զարգացման յուրահատուկ ուղիով:

Սոցիալիզմի ճամբարի ձևավորման գործում կարևոր դեր խաղաց *Տնտեսական փոխօգնության խորհուրդը* (ՏՓԽ): Դրա ստեղծման մասին *1949 թ. հունվարի 6-ին* հայտարարեցին ԽՍՀՄ-ը, Բուլղարիան, Լեհաստանը, Հունգարիան, Ռումինիան և Չեխոսլովակիան: Հետագայում այդ կառույցին միացան Արևելյան Գերմանիան, Մոնղոլիան, Կուբան և Վիետնամը: Կենտրոնակայանը Մոսկվայում էր, իսկ ԽՍՀՄ-ը գերիշխող ու թելադրող դիրքում էր ՏՓԽ-ում: Այս կազմակերպու-

թյան շրջանակներում սոցիալիստական երկրներն իրականացնում էին տնտեսական ու գիտատեխնիկական համագործակցություն:

ՏՓԽ-ի գլխավոր նպատակն էր միասնացման շնորհիվ արագորեն վերականգնել անդամ երկրների տնտեսությունը և կառուցել սոցիալիստական տնտեսություն: Խորհրդային տարածքին համահունչ ծրագրվեց իրականացնել արդյունաբերացում և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացում, հաստատել պետական սեփականության գերիշխանություն, նվազագույնի հասցնել կամ վերացնել շուկայական տնտեսաձևը:

Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրներն ուժեղ տնտեսական կախման մեջ ընկան ԽՍՀՄ-ից, որը տնօրինում էր հսկայական հումքային ռեսուրսներ: *Համագործակցությունը խարսխվեց պլանային-փարչարարական, այլ ոչ թե շուկայական մեխանիզմի վրա:* Այս ամենը բացասաբար անդրադարձավ արևելաեվրոպական երկրների վրա: Նախապատվությունը տրվեց ոչ թե տնտեսական գործոններին, այլ ԽՍՀՄ-ի հանդեպ քաղաքական հանդուրժողականությանը, դեկավարության մակարդակով անձնական կապերին:

ՏՓԽ-ի շրջանակներում և՛ Ստալինի, և՛ խորհրդային հաջորդ ղեկավարների օրոք ձնշվում էր ցանկացած ինքնուրույնություն կամ նախաձեռնություն: Սոցիալիզմի կառուցման տարբեր ուղիների մասին դրույթը համագործակցության տարածքում անտեսվեց, և մնաց միայն խորհրդային տարբերակը:

Ձևավորման փուլում ՏՓԽ-ի գլխավոր խնդիրն էր կարգավորել անդամ երկրների միջև արտաքին առևտուրը, իսկ 1954 թ. որոշվեց համաձայնեցնել նաև նրանց տնտեսությունների զարգացման պլանները: Մինչ այդ ԽՍՀՄ-ը բարեկամական քայլ կատարեց՝ հրաժարվելով Հունգարիայից, Ռումինիայից, Բուլղարիայից և Արևելյան Գերմանիայից ստացվող ռազմատուգանքներից:

ՏՓԽ-ի երկրների միջև 1960-ական թթ. իրականացվեց արտադրության միջազգային մասնագիտացում, կոոպերացում և աշխատանքի միջազգային բաժանում: Ստեղծվեցին միջպետական տնտեսական-ֆինանսական կառույցներ (բանկ, չափանշման ինստիտուտ և այլն), իսկ 1971 թ. գործի դրվեց ՏՓԽ երկրների զարգացման համալիր ծրագիրը՝ միասնացման հենքի վրա:

Միասնացման գործընթացը սովեց շոշափելի արդյունքներ: Արևելավրոպական երկրների արդյունաբերական արտադրության տարեկան աճը 1970-ական թթ. առաջին կեսին կազմում էր 6-8%: Ուշագրավ է, որ ՏՓԽ անդամ երկրները տարեկան աճի ցուցանիշով 1950-1970-ական թթ. աշխարհի լավագույն 15 երկրների շարքում էին:

Նշված ժամանակաշրջանում սոցիալիստական ճամբարի երկրների մեծ մասը լուրջ առաջընթաց ապրեց տնտեսության զարգացման ուղղությամբ, որի շնորհիվ բարձրացավ բնակչության կենսամակարդակը: Նախկին ՏՓԽ անդամ երկրների արտադրական, տրանսպորտային և էներգետիկ հզորությունների

65%-ը ստեղծվել է 1946-1970-ական թթ. ԽՍՀՄ-ի օգնությամբ կամ բացառապես նրա կողմից: Դա տնտեսական այն հենքն է, որի վրա այսօր գործում է այդ երկրների տնտեսությունը:

Չինաստանը, Մոնղոլիան, Հյուսիսային Կորեան, Ալբանիան, Վիետնամը և Կուբան, ավելի հետևողական կիրառելով սոցիալիզմի կառուցման ստալինյան մոդելը, վերացրին շուկայական տնտեսությունը և մասնավոր սեփականատիրական հարաբերությունները: Այլ ուղիով ընթացավ Հարավսլավիան, որտեղ ձևավորված հասարակությունը կոչվեց *«ինքնակառավարվող սոցիալիզմ»*: Մասնավորապես՝ ձեռնարկությունների շրջանակներում աշխատանքային կոլեկտիվներին տրվեց ազատություն, նրանց գործունեության հիմքում դրվեց *տնտեսաշփարկը*՝ ելակետ ունենալով պետական պլանը: Գյուղատնտեսության մեջ կոլեկտիվացումը կատարվեց միայն կամավոր սկզբունքով: Լայն տարածում գտան ապրանքադրամական հարաբերությունները, բայց պահպանվեց ամբողջ տնտեսության նկատմամբ համայնավարների ղեկավարման մենաշնորհը:

Դրա հետ մեկտեղ սոցիալիստական ճամբարի երկրների տնտեսությունը 1970-ական թթ. կեսերից սկսեց լճացում ապրել, ապա ընկավ ճգնաժամի մեջ:

Բոլոր սոցիալիստական երկրներում կառուցված հասարակական մոդելը կաշկանդում էր տնտեսության զարգացումը, հնարավորություն չէր տալիս համարժեք արձագանքելու համաշխարհային տնտեսական զարգացման նոր միտումներին և

երևույթներին: Դա հատկապես ցայտուն երևաց՝ կապված գիտատեխնիկական հեղափոխության հետ: Սոցիալիզմի ճամբարի երկրները գնալով ավելի հետ էին մնում առաջավոր կապիտալիստական երկրներից:

Ճիշտ է, այդ տարիներին փորձեր արվեցին բարեփոխելու սոցիալիզմի մոդելը, սակայն դրանք դրական արդյունք չունեցան: Վերափոխումների անհաջողության գլխավոր պատճառը կուսակցական-պետական վերնախավի և վարչական ապարատի ուժեղ դիմադրությունն էր: Այս վիճակից կարողացավ դուրս գալ միայն Չինաստանը, որը որդեգրեց հասարակության արդիականացման նոր ծրագիր՝

օգտագործելով շուկայական տնտեսության որոշ բաղադրիչներ (այս մասին՝ § 11-ում):

Այսպիսով՝ ավելի քան 40 տարվա գոյությունից հետո ՏՓԽ-ն և սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգը դադարեցին գոյություն ունենալուց:

Այնուհանդերձ, ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիզմի համակարգի պատմությունը նորագույն պատմության անբաժան մասն է, որի արժևորումը կարևոր է համաշխարհային քաղաքակրթության հետագա առաջընթացի համար: Իսկ մրցակցությունը հասարակական զարգացման տարբեր մոդելների միջև շարունակվում է, և դա ապահովում է քաղաքակրթության առաջընթացը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք էին Արևմուտքի տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները 1946–1974 թվականներին: Ե՞րբ և ի՞նչ նպատակով ձևավորվեց Եվրոպական տնտեսական համագործակցությունը:
2. Որո՞նք էին ԱՄՆ-ի տնտեսական հզորացման պատճառները հետպատերազմյան տարիներին: Ի՞նչ փոփոխություններ կրեց ամերիկյան հասարակությունը: ԱՄՆ-ում է՞րբ ավարտին մոտեցավ արդյունաբերական հասարակության դարաշրջանը:
3. Պարզաբանե՞ք Արևմտյան Գերմանիայի և Իտալիայի «տնտեսական հրաշքների» պատճառները և արդյունքները:
4. Ներկայացրե՞ք «բարօրության պետության» բնորոշ կողմերը: Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան մարդկանց կենցաղում և մտածողության մեջ: Ի՞նչն է սկանդինավյան երկրներում ձևավորված հասարակությունն անվանում «Շվեդական սոցիալիզմ»: Վերհանե՞ք դրա բնութագրիչ կողմերը:
5. Ի՞նչն է Արևելյան Եվրոպայի մեծ մասն ընկավ ԽՍՀՄ տնտեսական ազդեցության ոլորտը: Ե՞րբ է ստեղծվել ՏՓԽ-ն, և ո՞րն էր դրա ստեղծման հիմնական նպատակը: Պարզաբանե՞ք արևելաեվրոպական և ՏՓԽ անդամ մյուս սոցիալիստական երկրների տնտեսական զարգացման արդյունքները:

§ 10. ՄԵՐՃԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների արդիականացման գործընթացը մտավ նոր փուլ: Արդիականացման ոլորտում ներգրավվեցին նորանկախ բազմաթիվ պետություններ, այդ թվում՝ արաբական աշխարհի երկրները: Դեպքերի զարգացման վրա մեծապես ազդում էր տարածաշրջանում երկու համակարգերի ու երկու գերտերությունների մրցակցությունը:

Արաբական աշխարհը: Եգիպտոսը և Իրաքը Առաջին աշխարհամարտից հետո ձևականորեն ստացել էին անկախություն, Սիրիան և Լիբանանը տրվել էին Ֆրանսիային, իսկ Անդրհորդանանը՝ Անգլիային:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Անգլիան և Ֆրանսիան հրաժարվեցին իրենց մանդատներից: Ապագա դրությամբ արդյունքում անկախություն նվաճեցին *Սիրիան, Ալժիրը, Թունիսը, Մարոկկոն, Լիբիան, Սուդանը, Օմանը, Բահրեյնը* և այլ երկրներ: Անկախացման գործընթացի ավարտից հետո այսօր գոյություն ունեն 22 արաբական երկրներ:

Երանց զարգացման առանձնահատկությունները պայմանավորված են մի շարք գործոններով: Դրանք են՝ մուսուլմանական ավանդականության ամուր դիրքերը, արդիականացման գործընթացը և արդյունաբերական հասարակության ազդեցությունը, նավթի հարուստ պաշարները և այլն:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում արաբական աշխարհի որոշ երկրներ սկսեցին զարգանալ *արևմտյան ժողովրդավարական հասարակության ուղիով* (Լիբանան, Եգիպտոս): Մի մասը նախընտրեց *սոցիալիզմի ուղին* (Սիրիա, Լիբիա, Ալժիր, Եմենի Ժողովրդադեմոկրատական Հանրապետություն): Մնացած երկրներում հաստատվեց *միսսպետական իշխանություն*՝ Հորդանան, Մարոկկո,

Սաուդյան Արաբիա, Արաբական Միացյալ Էմիրություններ և այլն: Չնայած զարգացման առանձնահատկություններին՝ արաբական երկրների հասարակությունների հիմքում ընկած են ավանդական արժեքները, ազգային և կրոնական ընդհանրությունները:

Արաբական աշխարհում, և, մասնավորապես, Մերձավոր Արևելքում աշխարհաքաղաքական դրությունը շատ բանով պայմանավորված է *պաղեստինյան հիմնախնդրով*:

ՄԱԿ–ի 1947 թ. որոշմամբ՝ Պաղեստինում պետք է ստեղծվեին հրեական և արաբական պետություններ: Երուսաղեմը և Բեթղեհեմը հայտարարվեցին միջազգային գոտի: Հաջորդ տարի կազմավորվեց Իսրայել հրեական պետությունը:

Արաբական պետությունները մերժեցին ՄԱԿ–ի որոշումը, և 1948 թ. սկսվեց արաբա–իսրայելական առաջին պատերազմը: Մինչև 1991 թ. տեղի ունեցան հինգ նման պատերազմներ: Պաղեստինի հարցը արդի աշխարհի չլուծված հիմնախնդիրներից է:

Իսրայելը խորհրդարանական հանրապետություն է նախագահի գլխավորությամբ, մեծ դերակատարություն ունի նաև վարչապետը: Երկրի տնտեսությունը իր զարգացման մակարդակով մոտեցել է Արևմուտքի երկրներին: Իսրայելի առաջընթացը մեծ չափով կախված է արաբա–

իսրայելական հակամարտության խաղաղ կարգավորումից:

Թուրքիան հետպատերազմյան շրջանում: Հետպատերազմյան առաջին տարիներին երկիրը սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակում էր: Ներքին կյանքին բնորոշ էին սոցիալական պայքարը և քաղաքական ճգնաժամերը: Թուրքիայում առաջացան մոտ 30 կուսակցություններ: Դրանց մեջ առաջատարը **Ժողովրդական կուսակցությունն** էր, որն էլ 1950 թ. եկավ իշխանության: Նախագահ ընտրվեց Ժողովրդական կուսակցության ղեկավար **Ջերալ Բայարը:**

Նոր կառավարությունը նահանջեց **Էտատիզմի** քաղաքականությունից, մեծ տեղ տրվեց ազատ ձեռնարկատիրությանը, գյուղատնտեսության մեջ ավելացավ կապիտալիստական տնտեսաձևի մասնաբաժինը:

ԱՄՆ-ի աջակցությունը, Մարշալի պլանի մեջ ընդգրկվելը, ամերիկյան ներդրումները պայմանավորեցին Թուրքիայի կողմնորոշումը դեպի Արևմուտք: Երկիրը **1952 թ.** մտավ ՆԱՏՕ-ի կազմ՝ դառնալով նրա հենակետը ԽՍՀՄ-ի հարավային սահմանների մոտ:

Թուրքիայի քաղաքական կյանքում ավանդաբար մեծ դեր է խաղում բարձրագույն զինվորականությունը: Հետպատերազմյան շրջանում տեղի են ունեցել նրանց կազմակերպած մի քանի պետական հեղաշրջումներ: **1960 թ.** զինվորական հեղաշրջման արդյունքում իշխանությունն անցավ **Ազգային միասնության կոմիտեի (ԱՄԿ)** ձեռքը: Վարչապետ **Մենդերեքը** ենթարկվեց մահապատժի, իսկ նախագահ **Բայարը**՝ ցմահ բանտարկության: Զինվորականները հայտարարեցին, որ իրենք հավատարիմ են մնալու Աթաթյուրքի պատգամներին:

Մեկ տարի անց ԱՄԿ-ն իշխանությունը փոխանցեց սահմանադիր ժողովին, ընդունվեց նոր սահմանադրություն: Նախագահ ընտրվեց հեղաշրջման ղեկավար **զեներալ Գյուրսեղը:** Կրկին հռչակվեցին ժողովրդավարական ազատություններ: Ստեղծվեցին տարբեր ուղղվածության նոր քաղաքական կուսակցություններ: Գաղտնի կամ կիսագաղտնի սկսեցին գործել իսլամական ծայրահեղական կազմակերպություններ:

Սակայն նոր իշխանությունները չկարողացան երկիրը դուրս բերել ճգնաժամից, և 1971 թ. կրկին զինվորականների պահանջով տեղի ունեցավ իշխանափոխություն: Երկրի որոշ նահանգներում մտցվեց արտակարգ դրություն: 1974 թ. Թուրքիան գրավեց Կիպրոսի տարածքի 40 տոկոսը և մինչև օրս նրա գործը մնում է այնտեղ:

Ներքաղաքական դրությունը կրկին սրվեց 1970-ական թթ. վերջին: Բարձրագույն զինվորականությունը գլխավոր շտաբի պետ **զեներալ Էվրենի** գլխավորությամբ ստեղծեց **Ազգային անվտանգության խորհուրդ:** 1980 թ. հերթական զինվորական հեղաշրջումից հետո այդ խորհուրդը երեք տարով իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը: Գլխավոր նպատակ հռչակվեց ժողովրդավարության հաստատման համար ամուր հիմքերի ստեղծումը: Կրկին թույլատրվեց կուսակցությունների գործունեությունը, սակայն վերապահումով. ստեղծվող կուսակցությունները չպետք է լինեին հին կուսակցությունների ժառանգորդները, իսկ նախկին կուսակցական առաջնորդները

չէին կարող գլխավորել նոր կուսակցությունները:

1983 թ. ընտրություններում հաղթեց **Թուրգուտ Օզալի** գլխավորած «Մայր հայրենիք» կուսակցությունը: Օզալը դարձավ վարչապետ և սկսեց իրականացնել շուկայական տնտեսության զարգացման քաղաքականություն: Օտարերկրյա կապիտալի ներդրման համար ստեղծվեցին հարկային արտոնություններ:

Կատարված քայլերն ապահովեցին Թուրքիայի տնտեսական առաջընթացը: Սակայն երկրում այդպես էլ ժողովրդավարությունը ամուր հիմքերի վրա չդրվեց: Ներքաղաքական վիճակի ապակայունացման մեջ 1980–ական թվականներից ի վեր մշտական գործոն է դարձել **քրդական** հիմնախնդիրը: Երկրի հարավարևելյան շրջաններում տարիներ շարունակ ռազմական բախումներ են տեղի ունենում թուրքական բանակի և **Քրդական աշխատավորական կուսակցության (ՔԱԿ)** մարտիկների միջև:

Արդի փուլում Թուրքիայի ներքաղաքական կյանքում առկա են բազմաթիվ հիմնախնդիրներ, չնայած որ ակնառու է տնտեսության վերելքը: Երկիրը փորձում է Եվրամիության անդամ դառնալ և վերածվել տարածաշրջանային տերության: Պանթյուրքիզմը կրկին մտել է Թուրքիայի պետական քաղաքականության ոլորտ:

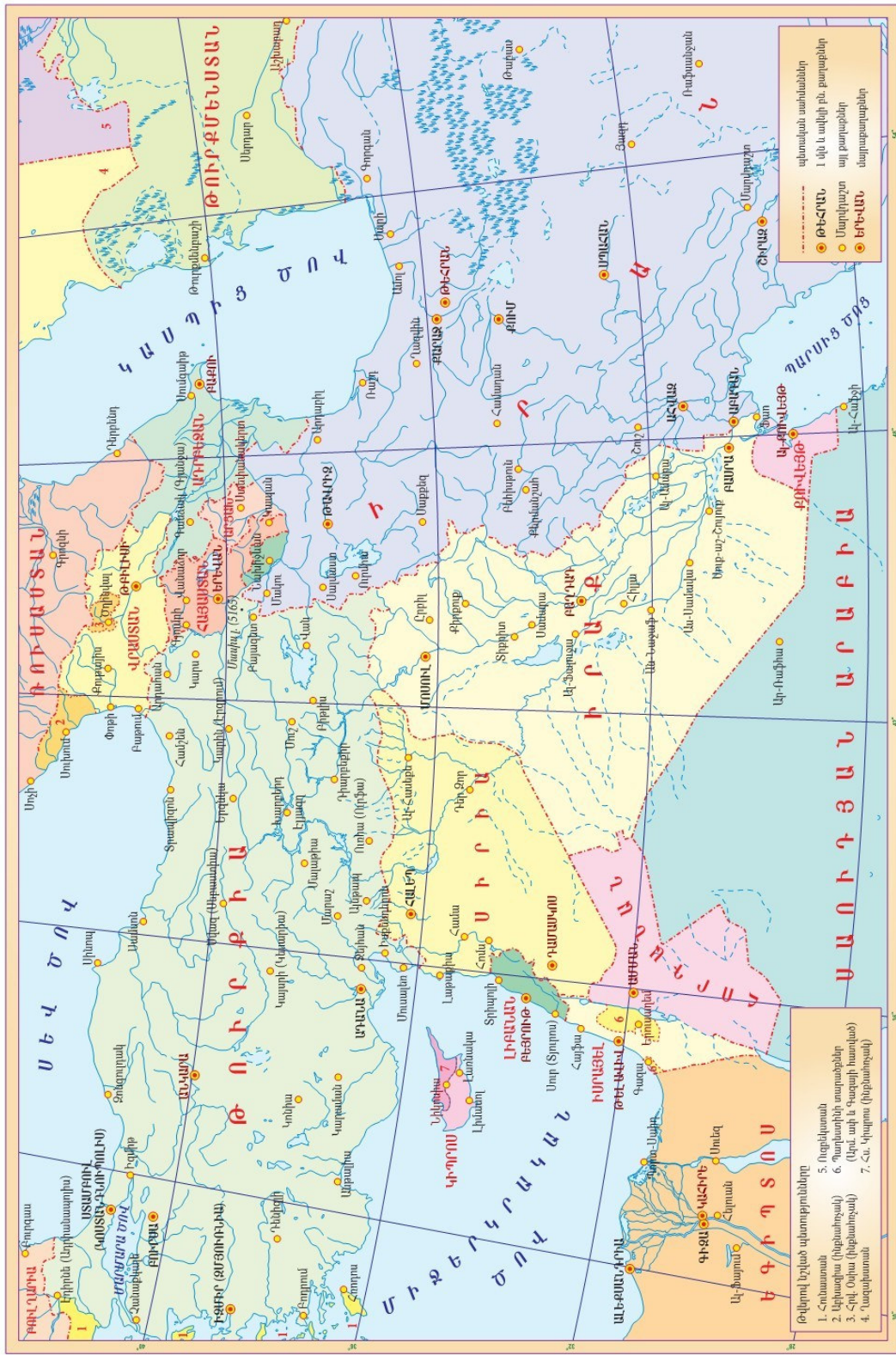
Իրան. աշխարհիկ միապետությունից դեպի թեոկրատիա: 1940–ական թթ. երկրորդ կեսին Իրանի տնտեսությունը խոր ճգնաժամի մեջ էր: Երկրի ներքաղաքական կյանքին բնորոշ էր միապետական իշխանության սահմանափակման և Մեջլիսի դերի ուժեղացման համար մղվող պայքարը:

ԽՍՀՄ օժանդակությամբ երկրում ակտիվացան նաև ինքնավարության ձգտող ազգային փոքրամասնությունները: Ստեղծվեցին քրդական և ադրբեջանական ինքնավարություններ, սակայն 1947 թ. սկզբին դրանք վերացվեցին կառավարական զորքերի կողմից:

Քաղաքական նշանավոր գործիչ **Մուհամմադ Մոսադեղի** գլխավորությամբ 1950 թ. ստեղծվեց **Ազգային ճակատ:** Այն պայքարում էր նավթի արդյունաբերությունն ազգայնացնելու, շահական վարչակարգի լիազորությունները սահմանափակելու և երկրի լիակատար ինքնիշխանության համար: Մոսադեղի ջանքերով Մեջլիսը հաստատեց նավթային արդյունաբերության ազգայնացման մասին օրենքը: Դա առաջին հերթին ուղղված էր երկրի նավթային ոլորտը տնօրինող Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ–ի դեմ: 1951 թ. Մոսադեղը դարձավ վարչապետ: Նրա հեղինակությունն այնքան աճեց, որ **Ռեզա** շահը 1953 թ. ցրեց կառավարությունը: Հեղաշրջումից հետո սերտացան Իրանի հարաբերությունները Արևմուտքի երկրների, հատկապես ԱՄՆ–ի հետ:

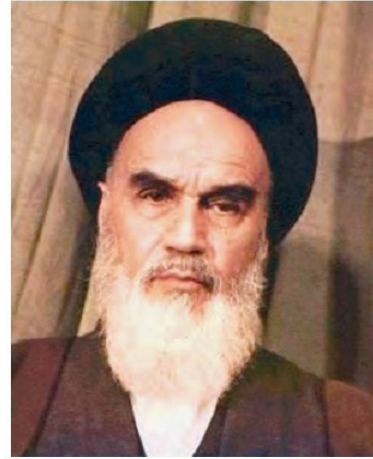
Երկրում 1962 թվականից սկսվեց բարեփոխումների մի շրջան, որի նպատակն էր արդիականացնել Իրանը: Սա, այսպես կոչված, **«սպիտակ հեղափոխության»** շրջանն էր: Կանոնակարգվեց հողային սեփականության հարցը գյուղում. 4,3 մլն գյուղացիներ հողաբաժին ստացան: Միաժամանակ իրականացվեց ազգայնացման ու սեփականաշնորհման քաղաքականություն: Արդիական պահանջներին համապատասխան բարեփոխվեց ու զարգացավ կրթական համակարգը, հատկապես բարձրագույն կրթությունը (1974 թ. երկրում կար 150 բուհ):

ՄԵՂՁՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՆԵԿԵՂՈՒՄ XX ԴՆԵԳԻ ԿԵՄԻՆ

Ճիշտ է, արդիականացման ուղղությամբ երկիրը զգալի ձեռքբերումներ արձանագրեց, սակայն 1970–ական թթ. վերջին առաջացել էր լարված ներքաղաքական իրավիճակ: Շահից դժգոհ էին իրանական հասարակության գրեթե բոլոր ուժերը՝ իսլամական հոգևորականությունը, աջ ու ձախ քաղաքական ուժերը: Ժողովրդի դժգոհությունը վերաճեց հզոր ընդդիմադիր շարժման, որը գլխավորեց **շիա** հոգևորականությունը: Կրոնական առաջնորդները պահանջում էին վերադառնալ ավանդական իսլամական արժեքներին, քանի որ, նրանց կարծիքով, արևմտյան արժեքներին դավանելն էր երկիրը հասցրել ծանր վիճակի:

Իրանում **1978 թ. սկսվեց հեղափոխություն**, որի արդյունքում միապետությունը տապալվեց, իսկ շահը փախավ երկրից: **1979 թ. ապրիլի 1-ին** հռչակվեց **Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը**, ընդունվեց սահմանադրություն: Սակայն Իրանում հաստատվեց **թեոկրատական կառավարման համակարգ**: Պետական իշխանությունից վեր գոյություն ունի 12 հոգևոր առաջնորդներից (**այաթոլլահներ**) կազմված **վերսահսկիչ խորհուրդ**: Այն գլխավորող առաջնորդը՝ **ռահբարը**, բացառիկ իրավունք ունի պաշտոնազուրկ անելու երկրի նախագահին: Իսկ խորհուրդը կարող է չեղյալ համարել Մեջլիսի ընդունած ցանկացած օրենք, որը հակասում

Իրանի առաջին ռահբար այաթոլլահ Խոմենի

է շարիաթի կանոններին: Իրանի առաջին ռահբար դարձավ հեղափոխության ճանաչված ղեկավար այաթոլլահ **Խոմենին**:

Նոր իշխանությունները փակեցին երկրում գործող օտարերկրյա բոլոր ձեռնարկությունները, վերացրին ամերիկյան ռազմակայանները: Լարվածություն առաջացավ նաև ԽՍՀՄ-ի հետ հարաբերություններում: 1980 թ. Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը պատերազմ սկսեց Իրաքի դեմ: Ութ տարի տևած պատերազմում կողմերն այդպես էլ չհասան իրենց նպատակին:

Իրանը մեր օրերում էլ շարունակում է ընթանալ իր ավանդական արժեքների ուղիով: Շիա հոգևորականները հատկապես անհանդուրժողաբար են տրամադրված արևմտյան հասարակության ու նրա արժեքների հանդեպ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ փոփոխություններ տեղի ունեցան հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի արաբական աշխարհում: Արաբական երկրների պետական կառավարման ինչ ձևեր կարող եք նշել: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ է այդքան երկար շարունակվում արաբա-իսրայելական հակամարտությունը Պաղեստինում: Ինչպիսի՞ երկիր է Իսրայելը:
2. Պարզաբանե՞ք հետպատերազմյան Թուրքիայի զարգացման առանձնահատկությունները: Ինչո՞ւ նա անցավ Արևմուտքի կողմը: Ինչ դեր է խաղում բարձրագույն զին-

վորականությունը Թուրքիայի ներքաղաքական կյանքում: Ներկայացրեք Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության գլխավոր նպատակները արդի փուլում: Ինչ ազդեցություն են ունենում քրդական և հայկական հարցերը թուրքական պետության վրա:

3. Ինչն էր բնորոշ Իրանի ներքաղաքական կյանքին հետպատերազմյան առաջին տարիներին: Ինչո՞ւ շահը ցրեց Մոսադեղի կառավարությունը: Ներկայացրեք «սպիտակ հեղափոխության» նշանակությունը: Որո՞նք էին 1978–1979 թթ. իրանական հեղափոխության գլխավոր պատճառները և շարժիչ ուժերը: Նշե՞ք դրա հիմնական արդյունքները:

§ 11. ՉԻՆԱՍՏԱՆ, ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ, ՃԱՊՈՆԻԱ. ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՏԱՐԱՁԵՎԵՐԸ

Չինական սոցիալիզմը: Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո Չինաստանի առջև, ինչպես և Առաջին աշխարհամարտից հետո, ծառայել էր երկրի քաղաքական միավորման խնդիրը: Նոր ուժով բորբոքվեց քաղաքական գերիշխանության համար պայքարը կոմունիստների և գոմինդանականների միջև: 1946–1949 թթ. ընթացած քաղաքացիական արյունալի պատերազմում կոմունիստները հաղթեցին: **1949 թ. հոկտեմբերի 1–ին** Պեկինում Մաո Ցզեդունը հռչակեց **Չինական Ժողովրդական Հանրապետության** ստեղծման մասին: Գոմինդանականները **Չան Կայշիի** գլխավորությամբ հաստատվեցին **Թայվան** կղզում: ԱՄՆ–ի աջակցությամբ Չան Կայշին չինական երկրորդ պետությունը տարավ կապիտալիստական զարգացման ուղիով: Նա հավակնում էր լինելու չին ժողովրդի միակ օրինական ներկայացուցիչը միջազգային ասպարեզում:

ՉԺՀ–ն դարձավ սոցիալիստական պետություն: ԽՍՀՄ–ի բազմակողմանի օգնությամբ ազգայնացվեց երկրի ամբողջ մասնավոր կապիտալը: Հողը բաժանվեց գյուղացիներին, ապա կատարվեց գյուղացիական տնտեսությունների կոլեկտիվացում: 1956 թ. գյուղացիների 95%–ն արդեն միավորված էր կոլեկտիվ

տնտեսություններում: Սկսվեց երկրի արդյունաբերացման գործընթացը:

Երկրում հաստատվեց սոցիալիզմի խորհրդային մոդելը՝ նույն բովանդակությամբ և հիմնախնդիրներով: Ձևավորվեց կոմունիստական կուսակցության մենատիրությունը, արմատավորվեց **Մաոյի անձի պաշտամունքը**: Վերջինիս չէր բավարարում երկրում նոր հասարակարգի կառուցման դանդաղ ընթացքը: Եվ **1958 թ.** նա ազդարարեց նոր ծրագրի իրագործման մասին, որով նախատեսվում էր **«մեծ թռիչքի»** օգնությամբ կարճ ժամկետում կառուցել կոմունիզմ: Այս ուտոպիական ծրագիրը ոչ միայն ձախողվեց, այլև ծանր դրության մեջ դրեց երկրի տնտեսությունը, առաջացավ լարված սոցիալական վիճակ, աճեց ժողովրդի դժգոհությունը:

Մաոն նոր ելք «գտավ» իրավիճակը շտկելու համար. **1966 թ. սկսվեց «մշակութային հեղափոխությունը»**: Այն երկու փուլով շարունակվեց տասը տարի, սակայն էական ոչինչ չտվեց: Ընդհակառակը, հալածանքների ու պատժի ենթարկվեցին կուսակցական ու պետական առաջադեմ այն գործիչները, ովքեր դեմ էին այդ ծրագրին:

Մաոյի մահից (1976 թ.) հետո ՉԺՀ–ի նոր ղեկավար դարձավ նրա կողմից հալածված **Դեն Սյաոպինը**: Պետությունը

ճգնաժամից հանելու և արդիականացնելու նպատակով նա սկսեց իրագործել նոր քաղաքական կուրս, որը ստացավ «**Չորս արդիականացում**» անունը: Գիտատեխնիկական հեղափոխության նվաճումների հիման վրա պետք է արդիականացվեին **արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, գիտությունը և ռազմական ոլորտը**: Ի դեպ՝ դեռ 1964 թ. Չինաստանը դարձել էր աշխարհի՝ միջուկային զենք ունեցող չորրորդ տերությունը:

Չինաստանի տնտեսությունը արագ ոտքի կանգնեց և սկսեց արագ տեմպերով զարգանալ: Սոցիալիզմի պլանային տնտեսության մեջ հետևողականորեն ներմուծվում էր շուկայական բաղադրիչը: Թույլատրվեց մասնավոր կապիտալի գործունեությունը, երկրի տարածքում ստեղծված **ազատ տնտեսական գոտիներում** բոռն կերպով զարգացավ ներքին ու արտաքին առևտուրը: Ձեռնարկություններն իրավունք ստացան ինքնուրույն դուրս գալու արտաքին շուկա: Գործունեության լայն ասպարեզ բացվեց նաև մանր սեփականատերերի համար: 1980–ական թթ. վերջին Չինաստանը կարողացավ հաղթահարել ամբողջատիրական սոցիալիզմի տնտեսական կապանքները:

Արդիականացման սեփական՝ «**չինական մոդելի**» շնորհիվ բնակչության թվով աշխարհի ամենամեծ երկիրը լուծեց իր պարենային խնդիրը: Ավելին՝ Չինաստանը դարձավ արդյունաբերական ու գյուղատնտեսական ապրանքներ արտահանող, ժամանակակից տեխնոլոգիաներ արտադրող պետություն:

Ներկայումս ՉԺՀ–ում ստեղծվել է յուրահատուկ իրավիճակ: Մի կողմից՝ կոմունիստական կուսակցության քաղաքա-

կան մենատիրությունն է, մյուս կողմից՝ պլանային ու շուկայական բաղադրիչներով տնտեսությունը: Այնուհանդերձ՝ պատմական փորձը վկայում է, որ չինական հասարակության համախմբման և ամրության հիմքը հազարամյակների ընթացքում ձևավորված ազգային արժեհամակարգն է:

Այսօր զարգացման մի շարք ցուցանիշներով Չինաստանը աշխարհում առաջին տեղում է: Մոտ ապագայում նա կարող է դառնալ տնտեսապես ամենահզոր երկիրը:

Հնդկաստանի արդիականացումը:

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո նոր թափով շարունակվեց հնդիկների ազատագրական պայքարը: Առաջնահերթ նպատակն էր անկախության նվաճումը և երկրի միասնականության պահպանումը, որի ջատագովն էր Հնդկական ազգային կոնգրեսը՝ **Ներուի** գլխավորությամբ: Մինչդեռ Մուսոլմանական լիզան պահանջում էր երկիրը բաժանել երկու մասի: 1947 թ. անգլիական նախկին գաղութը ստացավ ինքնիշխանություն, սակայն երկիրը կրոնական հատկանիշի հիման վրա բաժանվեց երկու մասի՝ **Հնդկաստան** և **Պակիստան** դոմինիոնների:

1950 թ. ընդունված սահմանադրությամբ Հնդկաստանը հռչակվեց խորհրդարանական հանրապետություն:

Առաջին վարչապետ ընտրվեց ազատագրական պայքարի ճանաչված առաջնորդ, Հնդկական ազգային կոնգրես կուսակցության ղեկավար Ներուն: Նա երկար տարիներ ղեկավարեց երկիրը՝ իրականացնելով աշխարհիկ հասարակության ստեղծման և կրոնական հանդուրժողա-

Ինդիրա Գանդի

կանության հաստատման քաղաքական կուրս: Նրա ջանքերի շնորհիվ Հնդկաստանը դարձավ **Չմիավորված երկրների շարժման** հիմնադիրներից մեկը:

Ներուն երկրի տնտեսական հետաննացությունը և ծայրահեղ աղքատությունը հաղթահարելու նպատակով սկսեց երկրի արդիականացման գործընթացը: Դրա իրագործմանը ծառայեց տնտեսության խառը մոդելը՝ իր պետական և մասնավոր հատվածներով: Նույն քաղաքական գիծը շարունակեց Ներուի դուստրը՝ **Ինդիրա Գանդին:**

Մեծ նշանակություն ունեցավ հողային հարցի լուծումը. հողագուրկ գյուղացիները ստացան հողակտորներ: Պետության օգնությամբ հնդկական գյուղը ոտքի կանգնեց և կարողացավ ապահովել ավելի քան մեկ միլիարդ բնակչության պարենային նվազագույն կարիքները:

Տնտեսության զարգացման հնգամյա պլանների կիրառմամբ պետությունը ստեղծեց ժամանակակից մետաղաձուլական, քիմիական, ատոմային և էլեկտրո-

նային արդյունաբերություն, գերժամանակակից տեխնոլոգիաներ և այլն: Ամեն կերպ խրախուսվում է մասնավոր հատվածի զարգացումը, որն այժմ կազմում է տնտեսության մոտ 80 տոկոսը: Մեծ չափերով ներդրվում է օտարերկրյա կապիտալը:

Արդիականացման ուղղությամբ ունեցած հաջողությունների հիմնական գրավականը հինդուիստական արժեքների և եվրոպական ժողովրդավարական սկզբունքների արդյունավետ միահյուսումն է: Ակնհայտ ձեռքբերումների կողքին հնդկական հասարակությունում դեռևս առկա են մի շարք հիմնախնդիրներ՝ աղքատություն և անգրագիտություն, կաստայական կարգով պայմանավորված սոցիալական շերտավորում, միջէթնիկական և կրոնական հակասություններ: Չնայած դրան՝ Հնդկաստանին բնորոշ է բազմակարծությունը, գաղափարական հանդուրժողականությունը և բռնության մերժումը:

Ճապոնիայի թռիչքաձև զարգացումը:

Անվերապահ անձնատվության ստորագրումից հետո ԱՄՆ-ի զորքերը ռազմակալեցին Ճապոնիան: Ամերիկյան ռազմակալական վարչակարգը գործեց մինչև 1952 թ.:

ԱՄՆ-ի տնտեսական ու քաղաքական աջակցությամբ էլ երկրում իրականացվեցին արմատական վերափոխումներ: Պոտսդամի խորհրդածողովի որոշման համաձայն՝ **Ճապոնիան սապատազմակալանացվեց ու դարձավ ժողովրդավարական երկիր:**

1947 թ. մինչ օրս գործող սահմանադրությամբ պահպանվել է միապետությունը: Կայսեր իշխանությունը, սակայն,

Չինաստանը, Ճապոնիան և Հնդկաստանը XX դարի երկրորդ կեսին

ձևական է. նա համարվում է «ազգի միասնության խորհրդանիշը»: Բարձրագույն իշխանությունը պատկանում է երկպալատ խորհրդարանին, որն ընտրում է կառավարություն: Երկրի հիմնական օրենքի համաձայն՝ կանայք իրավունքներով հավասարվեցին տղամարդկանց: Մտցվեց 8-ժամյա աշխատանքային օր:

Վերացվեց ավատատիրական հողային սեփականությունը, ինչը ուղի հարթեց գյուղատնտեսության արագ զարգացման համար:

Կարճ ժամանակահատվածում վերականգնվեց տնտեսությունը: Դրանից հետո նոր թափով շարունակվեց երկրի արդիականացման գործընթացը: Ճապոնիայի տնտեսությունը 1950–1980–ական թթ. աննախադեպ տեմպերով զարգացավ:

Տնտեսության թոփքաձև վերելքի շնորհիվ Ճապոնիան վերածվեց արդյունաբերական հզոր տերության, դարձավ կապիտալիզմի երրորդ տնտեսական կենտրոնը ԱՄՆ–ից և Եվրամիությունից հետո: Աշխատանքի արտադրողականության մակարդակով նա առաջ անցավ Արևմտյան

Ճապոնիայի մայրաքաղաք Տոկիոն մեր օրերում

Եվրոպայի երկրներից ու ընդհուպ մոտեցավ ԱՄՆ–ի ցուցանիշին (1950–ական թթ. այդ ցուցանիշով հետ էր ԱՄՆ–ից վեց անգամ): Ճապոնիան աշխարհում առաջին տեղը գրավեց նավաշինության, տեսաձայնային տեխնիկայի, երկրորդ տեղը՝ էլեկտրոնիկայի, ավտոմեքենաշինության արտադրության գծով և այլն:

Ճապոնիան աստիճանաբար անցում կատարեց *տեղեկատվական հասարակություն*, ուր հիմնարար արժեք են գիտելիքները և տեղեկույթը: Դեռ 1970–ական թթ. պատենտներ ու լիցենզիա գնելու փոխարեն ճապոնական պետությունը առաջնայնությունը տվեց գիտական ու տեխնիկական հետազոտությունների ֆինանսավորմանը: Այդ ուղղությամբ ձեռք բերվեցին խոշոր նվաճումներ, որոնք հիմնվեցին երկրի կրթական բարձր մակարդակի վրա:

Տնտեսական «հրաշքը» հնարավոր դարձավ պետության վարած նպատակամետ ու հետևողական քաղաքականության շնորհիվ: Դրան նպաստեցին ամերիկյան և մյուս օտարերկրյա կապիտալի

ու տեխնոլոգիաների ներհոսքը, ինչպես նաև ռազմական ոլորտի չնչին ծախսերը. Ճապոնիան մեծ բանակ պահելու իրավունք չունի:

Սակայն *«հրաշքի» ամենագլխավոր պայմանը հասարակության ախանդական ամուր հիմքերն են*, այնպիսի արժեքներ, ինչպիսիք են աշխատանքային կարգապահությունը և բարձր էթիկան, սերը և հարգանքը կրթության ու գիտելիքի հանդեպ:

Արտադրության և աշխատանքային հարաբերությունների կազմակերպման ճապոնական փորձը ընդօրինակելի է արդյունաբերական երկրների համար: Զարգացման *ճապոնական մոդելը* որպես ուղենիշ ծառայեց Հարավարևելյան Ասիայի մի շարք երկրների (Հարավային Կորեա, Սինգապուր, Թայվան, Թաիլանդ) համար, որոնք նույնպես XX դ. վերջերին թոփչբաձև վերելք ապրեցին՝ վերածվելով արդյունաբերական գերզարգացած հասարակությունների:

Այսպիսով՝ ժամանակակից Արևելյան ու Հարավային Ասիայի, մասնավորապես

Ճապոնիայի, Չինաստանի, Հարավային Կորեայի, Սինգապուրի, Թայվանի և Հնդկաստանի զարգացման փորձը ապացուցում է, որ հասարակության արդիականացումը ամենևին չի նշանակում պատճենել եվրոպական արդյունաբերական երկրների անցած ուղին: **Արդի քաղաքակրթու-**

թյունը զարգանում է համաշխարհային պատմական առաջընթացի ընդհանուր միտումների և ազգային-պատմական ստանձնահատկությունների համադրման արդյունքում: Այս փորձն ուսանելի է նաև նախկին խորհրդային հանրապետությունների, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետության համար:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Չինաստանում ուժեղ ընթացավ քաղաքացիական պատերազմը: Երբ հռչակվեց ՉԺՀ-ն: Ինչո՞ւ Մաոյի «մեծ թռիչքի» քաղաքականությունը և «մշակութային հեղափոխությունը» ձախողվեցին: Ներկայացրե՞ք արդիականացման չինական մոդելը և դրա արդյունքները: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Չինաստանին հաջողվեց ոչ միայն պահպանել սոցիալիստական հասարակարգը, այլ նաև արմատական զարգացում ապրել:
2. Ինչո՞վ էր պայմանավորված Հնդկաստանի ազատագրական պայքարի հաջողությունը: Ներկայացրե՞ք Ներուի դերը նորանկախ Հնդկաստանի կայացման գործում: Պարզաբանե՞ք արդիականացման հնդկական մոդելի էությունը: Թվարկե՞ք Հնդկաստանի զարգացման գլխավոր արդյունքները:
3. Հետպատերազմյան առաջին տարիներին ինչպիսի՞ փոփոխություններ կատարվեցին Ճապոնիայի քաղաքական ու տնտեսական կյանքում: Որո՞նք էին «ճապոնական հրաշքի» նախադրյալները: Ներկայացրե՞ք Ճապոնիայի արդի նվաճումները: Ո՞ր երկրներն ընդօրինակեցին զարգացման ճապոնական մոդելը:

ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԵԶՐԵՐԻ (ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ) ԲԱՌԱՐԱՆ

- Ագրեսիա** (լատ. aggressio «հարձակում» բառից) — Միջազգային իրավունքի տեսակետից՝ մի պետության կողմից ուժի անօրինական գործադրումը մեկ այլ պետության տարածքային ամբողջականության կամ անկախության դեմ:
- Ազատականացում** (լիբերալացում, լատ. liber «ազատ» բառից) — Այստեղ՝ ազատ մրցակցության և շուկայական տնտեսության սահմանափակումների վերացում, պետական վերահսկողության թուլացում արտադրության, առևտրի և սպառման ոլորտներում, ապրանքների գների, աշխատավարձի, տարադրամի արժեքի, տոկոսադրույքի չափերի նկատմամբ և այլն:
- Ազատ տնտեսական գոտի** — Որևէ պետության մեջ առանձնացված տարածք, որտեղ այդ պետության և օտարերկրյա ձեռնարկատերերին ու ներդրողներին թույլատրվում է ազատորեն ծավալել տնտեսական գործունեություն (արտադրություն, առևտուր, գույքի ձեռքբերում և այլն): Դրա համար ստեղծվում են բարենպաստ պայմաններ՝ օրենսդրական, հարկային, վարձակալման և այլն: Օրինակ՝ Չինաստանում Շանհայը և այլ քաղաքներ դարձել են ա. տ. գոտի:
- Ազգայնականություն** (նացիոնալիզմ, լատ. natio «ազգ, ժողովուրդ» բառից) — Գաղափարախոսություն և քաղաքական շարժում: Ազգայնականների համար ազգի բարգավաճումը և բարեկեցությունը գերակայում են մյուս հասարակական խնդիրների նկատմամբ: Փոքր ազգերի համար այն ազգային անվտանգության ապահովման կարևոր միջոց է ընդդեմ մեծ ազգերի ճնշումների: Ազգայնականության հակադիր դրսևորումն է ազգայնամոլությունը, որը սեփական ազգից բացի չի հանդուրժում այլ ազգերի:
- Ազգայնացում** — Տնտեսության որոշ ճյուղերի, մասնավոր ձեռնարկությունների, հողի և այլ մասնավոր սեփականության վերածում պետական սեփականության: Դա կարող է կատարվել առանց փոխհատուցման, ինչպես նաև լրիվ կամ մասնակի փոխհատուցման ճանապարհով:
- Ազգերի բրիտանական համագործակցություն** — Մեծ Բրիտանիայից և նրա նախկին տիրույթներից՝ բրիտանական գաղութային կայսրության փլուզման արդյունքում կազմված միջպետական միավորում: Սկսել է ձևավորվել 1947 թվականից: Դրա մեջ են մտել նաև նախկին դոմինիոնները: Ընդգրկում է 50-ից ավելի պետություն:
- Ամբողջատիրություն** (տոտալիտարիզմ, լատ. totum «ամբողջ, լիակատար» բառից) — Բռնապետական իշխանության ձև. բնորոշ կողմերն են՝ սահմանադրական իրավունքների և ազատությունների փաստացի վերացումը, հասարակության լիակատար ենթարկումը իշխանության շահերին և համատարած վերահսկո-

ղության հաստատումը բոլորի և ամեն ինչի նկատմամբ, քաղաքական ընդդիմության և այլախոհների հանդեպ բռնությունների և ճնշումների լայնածավալ կիրառումը:

Այլախոհ (դիսիդենտ, լատ. *dissideo* «չհամաձայնվել» բառից) — Այստեղ՝ մարդ, որը պայքարում է իր երկրում տիրապետող գաղափարախոսության դեմ: XX դ. 60–80–ական թվականներին այդպես էին անվանում սոցիալիստական երկրների այն քաղաքացիներին, ովքեր բացեիբաց քննադատում էին պետական գաղափարախոսությունը և պայքարում ժողովրդավարական ու ազգային իրավունքների հաստատման համար:

Անհատի պաշտամունք — Մեկ մարդու դերի բարձրացումը, փառաբանումը, կենդանության օրոք նրան պատմական զարգացման ընթացքի վրա չափազանցված ազդեցություն վերագրելը: Երևույթը բնորոշ է ամբողջատիրական երկրներին:

Անձնատվություն (կապիտուլյացիա, լատ. *capitulum* «պայմանագրի գլուխ, բաժին» բառից) — Զինված ուժերի ռազմական դիմադրության դադարեցում: Անվերապահ ա. կնքվում է պատերազմում լիակատար պարտություն կրած հակառակորդի հետ այն պայմաններով, որ թելադրում է հաղթող կողմը: Պատերազմում պարտված կողմի ռազմական տեխնիկան, ունեցվածքը, ամրությունները, հենակալանները անցնում են հակառակորդի ձեռքը, իսկ զինվորական անձնակազմը հանձնվում է որպես ռազմագերի: Օրինակ՝ Գերմանիայի և Ճապոնիայի ա.ա. 1945 թ.:

Աշխարհաքաղաքացիություն (կոսմոպոլիտիզմ, հուն. *kosmopolites* «աշխարհ և քաղաքացի» բառից) — Գաղափարաքաղաքական հոսանք, որ քարոզում է անտարբեր վերաբերմունք հայրենիքի և իր ժողովրդի հանդեպ, հրաժարում ազգային ավանդույթներից, մշակույթից, ազգային պետությունից կամ ազգային իրավունքների համար պայքարից՝ հանուն ինչ–որ «համաշխարհային պետության» ստեղծման և «համաշխարհային քաղաքացիության» հաստատման:

Արդիականացում (մոդեռնիզացիա, ֆրանս. *moderne* «նոր, ժամանակակից» բառից) — Տվյալ ժամանակաշրջանի տնտեսության և գիտության զարգացման ամենաբարձր մակարդակին համապատասխան հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառների կատարելագործում, զարգացման նոր աստիճանի ապահովում:

Արդյունաբերական հասարակության երկրորդ շրջափուլ — Ընդգրկում է XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև 1918 թվականը՝ Առաջին աշխարհամարտի ավարտը: Այս փուլում տեղի են ունեցել՝ գիտության և տեխնիկայի նվաճումների հիման վրա արտադրության վերագինում, բաժնետիրական ընկերությունների և մոնոպոլիաների (մենատիրություններ) առաջացում, համաշխարհային շուկայի և գաղութային համակարգի ձևավորում, զարգացած երկրներում ժողովրդավարության խորացում, զանգվածային կրթության համակարգի արմատավորում և այլն:

Արդյունաբերական հեղաշրջում — Արտադրության մեքենայացման գործընթաց, որն սկսվել է XVIII դարի 60–ական թվականներից: Մանուֆակտուրային փոխարինելու եկավ մեքենագործարանային արտադրությունը: Գիտության և տեխնի-

կայի նվաճումներն սկսեցին լայնորեն ներդրվել արտադրության մեջ՝ կյանքի կոչելով նոր նյութեր, սարքավորումներ, էներգիայի աղբյուրներ:

Արդյունաբերացում (ինդուստրացում), — Արդյունաբերության մեջ և տնտեսության մյուս ճյուղերում խոշոր մեքենայական արտադրության ներդրման գործընթացը: Դրա արդյունքում ծանր արդյունաբերությունը դառնում է գերակշռող մյուս ճյուղերի համեմատ: Այս քաղաքական կուրսն իրականացվել է ԽՍՀՄ-ում 1920-ական թթ. երկրորդ կեսից, իսկ սոցիալիստական և զարգացող մի շարք երկրներում՝ Երկրորդ աշխարհամարտից հետո:

Արհեստակցական միություններ — Հասարակական կազմակերպություններ, որոնք բանվորներն ստեղծում էին իրենց իրավունքները պաշտպանելու համար: Առաջին միություններն ստեղծվել են Անգլիայում XVIII դարի վերջին: XIX դարի երկրորդ կեսից արհմիութենական շարժումը մեծ թափ ստացավ: Ի հայտ եկան արհմիություններ, որոնց անդամների թիվը հասնում էր միլիոնների. նման հզոր արհմիություններ կային ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, մյուս զարգացած երկրներում:

Բռնազավթում (անեքսիա, լատ. annexio «միացում» բառից) — Ագրեսիայի տարատեսակ. մի պետության կողմից մյուս պետության ամբողջ տարածքի (կամ դրա մի մասի) բռնի միավորում կամ զավթում: Բռնազավթում է կոչվում նաև որևէ ժողովրդի բռնի պահելը օտար պետության սահմաններում:

Բռնապետություն (դիկտատուրա, լատ.՝ dictatura «անսահմանափակ իշխանություն») — Քաղաքական համակարգ, որին բնորոշ են կառավարման ոչ ժողովրդավարական (բռնի, ուժային) մեթոդները: Դրա մի տարատեսակն է պրոլետարիատի դիկտատուրան. ըստ մարքսիստական ուսմունքի՝ բանվոր դասակարգի քաղաքական իշխանությունը, որը հաստատվում է սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի արդյունքում:

Գաղափարախոսություն — Գաղափարների և հայացքների համակարգ. արտահայտում է իրականության հանդեպ հասարակության տարբեր խավերի կամ ուժերի վերաբերմունքը, նրանց արմատական շահերը, մտայնությունը և պահանջները:

Գաղութ — Այստեղ՝ պատմության նոր և նորագույն շրջանում որևէ օտար պետության իշխանության ներքո գտնվող երկիր կամ տարածք, որը զրկված էր քաղաքական ու տնտեսական ինքնուրույնությունից: Այն կառավարվում էր գաղութատեր պետության (մետրոպոլիա, հուն. metropolia «մայր քաղաք/պետություն») կողմից պարտադրված հատուկ վարչաձևի միջոցով:

Գերիշխանություն (հեգեմոնիա, հուն.՝ առաջնորդություն, ղեկավարություն) — Որևէ պետության, քաղաքական ուժի կամ միության ղեկավար՝ գերիշխող դերը մյուսների նկատմամբ:

Գիտատեխնիկական հեղափոխություն (ԳՏՀ) — Գիտության և տեխնիկայի լայնածավալ արմատական առաջընթացը, որի արդյունքում գիտությունը, արտադրությունը և հասարակության մնացած ոլորտները որակական մեծ թռիչք են ապրում:

- Դեկրետ** (լատ.՝ որոշում, կարգադրություն) — Այստեղ՝ Խորհրդային Ռուսաստանի օրենսդիր և գործադիր իշխանության բարձրագույն մարմինների ընդունած օրենքների անվանումը (դեկրետ հաշտության մասին և այլն):
- Դիմադրության շարժում** — Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին ծավալված ազգային-ազատագրական, հակաֆաշիստական շարժում: Ծագել է ֆաշիստների կողմից բռնազավթված եվրոպական երկրների տարածքում, այն ընդգրկել է բնակչության բոլոր խավերը, քաղաքական տարբեր հայացքներ ունեցող մարդկանց:
- Դոկտրինա** (լատ.՝ դրույթ, սկզբունք) — Այստեղ՝ քաղաքական կամ տեսական ղեկավար սկզբունք, դրույթ, հայեցակարգ (օրինակ՝ Թրումանի դոկտրինա, ռազմական դոկտրինա):
- Դոմինիոն** (անգլ.՝ տիրույթ) — Այդպես էին կոչվում Ազգերի բրիտանական համագործակցության անդամ երկրները մինչև 1947 թ.: Դոմինիոններ են եղել նախկին Բրիտանական կայսրության ինքնակառավարվող որոշ տարածքներ և նախկին գաղութներ: Օրինակ՝ Կանադան (1867 թ.), Ավստրալական Միությունը (1901 թ.), Իռլանդիան (1921 թ.) և այլն: Դրանցում պետության ղեկավար է համարվել Անգլիայի թագավորը, իսկ անմիջական կառավարումն իրականացրել է թագավորի նշանակած գեներալ-նահանգապետը:
- Զանգվածային լրատվության միջոցներ** (ԶԼՄ) — Ազգաբնակչությանը ամենատարբեր բնույթի տեղեկատվության հաղորդման միջոցների համակարգ: Տեղեկատվության հաղորդումն իրականացվում է տպագրական, էլեկտրոնային, տեխնիկական, պատկերային (մամուլ, հեռուստատեսություն, ռադիո, համացանց, կինո) և այլ միջոցներով:
- Թեոկրատական պետություն** (հուն. աստված և իշխանություն բառերից) — Պետություն, որտեղ քաղաքական իշխանությունը գտնվում է հոգևորականության և նրա առաջնորդի ձեռքում:
- Ինքնիշխանություն** (սուվերենություն) — Պետության անկախ, ինքնուրույն լինելը արտաքին և ներքին գործերում: Ազգային ի. նշանակում է սոցիալ-քաղաքական կարգի ազատ ընտրության իրավունք, տնտեսական անկախություն, տարածքային ամբողջականության ապահովում և այլն:
- Խաղաղության կողմնակիցների միջազգային շարժում** — Այլ խոսքով՝ պացիֆիստական շարժում (լատ. pax «խաղաղություն» բառից): Նրա մասնակիցները համոզված են, որ խաղաղությունն այլընտրանք չունի, բոլոր հակամարտությունները կարելի է լուծել խաղաղ բանակցությունների ճանապարհով:
- Կոալիցիոն կառավարություն** (լատ. միանալ բառից) — Տարբեր կուսակցությունների միջև կայացած համաձայնության արդյունքում նրանց ներկայացուցիչներից կազմված միացյալ կառավարություն:
- Կոլեկտիվացում** — Այստեղ՝ ԽՍՀՄ-ում և սոցիալիստական մյուս երկրներում իրականացված գյուղատնտեսության բռնի կամ կամավոր մեթոդներով վերափոխումը, տնտեսության վարման կոլեկտիվ ձևի հաստատումը. մասնավոր գյուղացիա-

կան տնտեսությունները լիովին կամ գրեթե ամբողջությամբ վերացվում են, գերիշխում են կոլեկտիվ տնտեսությունները:

Կոմունիստական ինտերնացիոնալ (Կոմինտերն) — Տարբեր երկրների կոմունիստական կուսակցությունների միջազգային կազմակերպություն. գործել է 1919–1943 թթ.: Գործունեության գլխավոր նպատակն էր իրականացնել համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխություն:

Կոոպերացիա (լատ.՝ համագործակցություն) — ա) Արտադրության և աշխատանքի կազմակերպման ձև, որը հիմնվում է խմբային սեփականության վրա: բ) Կամավոր հիմունքներով ստեղծված ընկերություն, որն օգնում է իր անդամներին արտադրություն, իրացում, սպառում իրականացնելու, վարկ ձեռք բերելու և այլ հարցերում:

Հակահիտլերյան միություն — Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների դեմ պայքարող պետությունների և ժողովուրդների միություն: Պատերազմի ավարտին դրա կազմում կար 50–ից ավելի պետություն: Կոալիցիայի միջուկը «Մեծ եռյակն» էր՝ ԽՍՀՄ–ը, ԱՄՆ–ը, Մեծ Բրիտանիան:

Համաշխարհայնացում (գլոբալացում, անգլ. և ֆր. համընդհանուր բառից) — Արդի աշխարհի ամբողջական, համակարգված միասնացման գործընթաց: Դա պայմանավորված է համընդհանուր հիմնախնդիրների (բնապահպանական, ժողովրդագրական, տնտեսական, մշակութային և այլն) համատեղ լուծման անհրաժեշտությամբ:

Հեղափոխություն (լատ.՝ բեկում, հեղաշրջում) — Հասարակության քաղաքական, սոցիալ–տնտեսական կառուցվածքի և մշակութային կյանքի արմատական, որակական փոփոխություն: Որպես կանոն՝ հեղափոխություններն ուղեկցվում են փոփոխություններ իրականացնողների կողմից գործադրվող բռնությամբ և բնակչության զանգվածային ելույթներով:

Հռենոսի ապառազմականացված գոտի — Վերսալյան պայմանագրով որոշված գոտի Գերմանիայի տարածքում: Հռենոս գետից արևմուտք ընկած տարածքը 15 տարով ռազմակալեցին Անտանտի տերությունների զորքերը, իսկ գետի արևելյան ափին ընկած տարածքը՝ 50 կմ լայնությամբ, հայտարարվեց ապառազմականացված գոտի: Այսինքն՝ Գերմանիան իրավունք չուներ այդտեղ կառուցելու ամրություններ, պահելու զորքեր, անցկացնելու զինավարժություններ և այլն:

Ձեռնարկատիրություն — Գործունեության տեսակ, որի դեպքում անհատը (ձեռնարկատերը) միջոցներ, կապիտալ է ներդնում որևէ գործի մեջ (արտադրություն, առևտուր և այլն) շահույթ ստանալու նպատակով:

Մանդատ (լատ.՝ հանձնարարություն) — Այստեղ՝ կառավարման ձև, գաղութային կախվածության տարատեսակ. առաջացել է Առաջին աշխարհամարտից հետո: Ազգերի լիզան մանդատ էր տալիս արևմտյան որևէ զարգացած երկրի՝ Գերմանիայի և Օսմանյան կայսրության նախկին գաղութները կամ ենթակա երկրները կառավարելու համար:

Միասնացում (ինտեգրում, լատ.՝ վերականգնում) — Տնտեսական կյանքի միջազգայնացման, միասնացման նոր, բարձրագույն ձև. առաջացել է Երկրորդ աշխարհամարտից հետո: Ազգային տնտեսությունների միահյուսման և համաձայնեցված միջպետական տնտեսական քաղաքականության իրականացման գործընթաց է: Միասնացման օրինակ է նաև համագործակցության այլ ձևերի հաստատումը (ՆԱՏՕ, ԱՊՀ, Եվրամիություն և այլն):

Մշակութային հեղափոխություն — Այս հասկացությունը ներմուծվել է Վ. Լենինի կողմից՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանի մշակույթի զարգացման նոր փուլը նշելու համար: Այն սոցիալիստական վերափոխումների լենինյան ծրագրի բաղկացուցիչ մասերից էր: Դրա նպատակն էր՝ ժողովրդական լուսավորության նոր համակարգի ստեղծումը, սոցիալիստական մտավորականության ձևավորումը, մարքսիստական գաղափարախոսության հաստատումը, սոցիալիստական մշակույթի ստեղծումը, կենցաղի վերափոխումը: Իրականում այն ծառայեց ղեկավարող բոլշևիկյան կուսակցության շահերին, մշակույթը քաղաքականացվեց, սակայն տվեց նաև դրական արդյունքներ:

Մոնոպոլիա (մենատիրություն, հուն. «միայնակ վաճառել» բառերից) — Ձեռներեցների միավորում, որն իր ձեռքն է վերցնում արտադրության այս կամ այն բնագավառը: Իրենք են որոշում արտադրության պայմանները և ապրանքի շուկայական գները: Մոնոպոլիաների ի հայտ գալով խախտվեց ազատ մրցակցությունը՝ ազատական տնտեսության կարևորագույն սկզբունքներից մեկը: Շատ պետություններ, աշխատելով պաշտպանել մանր և միջին արտադրողների շահերը, կիրառում են հակամենատիրական օրենքներ:

Նեպ (նոր տնտեսական քաղաքականության ռուս. հապավումը) — 1921 թ-ից Խորհրդային Ռուսաստանում և մյուս խորհրդային հանրապետություններում կիրառված քաղաքականություն: Այն փոխարինեց «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը: Մտցվեց պարենային հարկ, վերականգնվեցին ապրանքադրամական հարաբերությունները և շուկան, թույլատրվեց սեփականության տարբեր ձևերի՝ պետական, կոոպերատիվ, մասնավոր, գոյությունը, օտարերկրյա կապիտալի մուտքը տնտեսության մեջ և այլն:

Շուկայական տնտեսություն — Տնտեսություն, որը զարգանում է ապրանքների ու ծառայությունների հանդեպ պահանջարկի և առաջարկի օրենքի, ազատ մրցակցության և ազատ առևտրի սկզբունքների հիման վրա:

Պարենմասնատրում — Գյուղատնտեսական արտադրանքի մթերման համակարգ խորհրդային պետությունում 1919–1921 թթ., «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության տարրերից մեկը: Գյուղացիները պարտավոր էին հացի և այլ մթերքների ավելցուկը (անձնական և տնտեսական կարիքների համար սահմանված չափաբաժնից ավել մասը) հաստատված կայուն գներով հանձնել պետությանը:

Ռազմակալում (օկուպացիա, լատ.՝ զավթում) — Պատերազմում պարտված երկրի տարածքի ժամանակավոր գրավումը հաղթող երկրի զինված ուժերի կողմից:

- Ռազմական կոմունիզմ** — Խորհրդային Ռուսաստանում քաղաքացիական պատերազմի տարիներին բոլշևիկների կողմից իրականացված սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կուրս: Դրա հիմքում դրված էին այսպիսի միջոցառումներ՝ արդյունաբերական ձեռնարկությունների ազգայնացում, պարենմասնատրում, արտադրության և ապրանքների բաշխման առավելագույն կենտրոնացում պետության ձեռքում, մասնավոր առևտրի և ապրանքադրամական հարաբերությունների արգելում և այլն:
- Ռազմատուգանք** (կոնտրիբուցիա, լատ. հավաքել բառից) — Պատերազմում պարտված երկրի կողմից կատարվող դրամական վճարում հաղթող երկրին: Ժամանակակից միջազգային իրավունքով արգելված է ո. զանձելը:
- Սեփականաշնորհում**, մասնավորեցում — Պետական կամ մունիցիպալ (տեղական ինքնակառավարման մարմինների) սեփականության (հողամասեր, արդյունաբերական ձեռնարկություններ, բանկեր, տրանսպորտի, կապի, զանգվածային լրատվության միջոցներ, շենքեր, բնակարաններ և այլն) վերածվելը մասնավոր սեփականության՝ անհատույց կամ վճարի դիմաց:
- Ստատուս քվո** — Միջազգային իրավունքում ընդունված տերմին, որն օգտագործվում է որոշակի պահի դրությամբ գոյություն ունեցող կամ ունեցած փաստական կամ իրավական վիճակը նշելու համար: Վերականգնել ս. ք.՝ նշանակում է վերադառնալ մինչև փոփոխությունները գոյություն ունեցած իրավիճակին:
- Ստվերային տնտեսություն** — Տնտեսական գործունեության այն ոլորտը, որի մասնակիցները գործում են ընդհատակյա կարգով ու հաշվառված չեն պաշտոնական վիճակագրության կողմից և խուսափում են հարկեր վճարելուց:
- Վերակառուցում** (ռուս.՝ պերեստրոյկա) — ԽՍՀՄ-ում 1985–1991 թթ. իրականացված քարեփոխումների քաղաքականության անվանումը: Վերակառուցման հիմնական ուղղություններն էին՝ Խորհրդային հասարակության կյանքի համակողմանի ժողովրդավարացումը (այդ թվում՝ հրապարակայնության ընդլայնումը), տնտեսության արմատական վերափոխումը, արտաքին քաղաքական ոլորտում՝ միջազգային անվտանգության համապարփակ համակարգի ստեղծումը:
- Վերափոխում** (ռեֆորմ, լատ. վերափոխել բառից) — Հասարակական կյանքի փոփոխություն, վերադասավորություն: Որպես կանոն՝ ռեֆորմներն ունեն քիչ թե շատ առաջադիմական, բարելավող բնույթ:
- Տարօրինակ պատերազմ** — Այս տերմինով բնութագրվում է Երկրորդ աշխարհամարտի Արևմտյան ճակատում 1939 թ. սեպտեմբերի 3–ից 1940 թ. մայիսի 10–ը տիրող իրավիճակը: Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան, պատերազմ հայտարարելով Գերմանիային, ակտիվ ռազմական գործողություններ չմղեցին նրա դեմ, թեև ունեին թվական գերակշռություն:
- Ցեղասպանություն** (գենոցիդ) — Պետականորեն կազմակերպված, մի ազգի կողմից մեկ այլ ազգի, ընկերային կամ կրոնական խմբի լրիվ (կամ մասնակի) ֆիզիկական ոչնչացումը: Համաձայն Միավորված ազգերի կազմակերպության 1948 թ. դեկտեմբերի 9–ի բանաձևի՝ ցեղասպանությունը մարդկության դեմ ուղղված

ծանրագույն հանցագործություն է: 1914–1916 թթ. երիտթուրքական կառավարության կողմից կազմակերպված հայերի զանգվածային կոտորածները գնահատվել են որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն (Մեծ եղեռն):

Քաղաքակրթություն — ա) Հասարակության նյութական և հոգևոր մշակույթի զարգացման մակարդակ, աստիճան: բ) Մարդկության պատմության այն շրջանը, որը հաջորդել է նախնադարին և շարունակվում է մինչև օրս: գ) Հասարակության քաղաքական–սոցիալական կառուցվածքի, տնտեսության, մշակույթի, մարդկանց փոխհարաբերությունների, վարքագծի, կենցաղի յուրահատուկ դրսևորումների ամբողջությունը, որը բնութագրական է որոշակի պատմական ժամանակաշրջանին և որոշակի երկրին կամ տարածաշրջանին:

Քաղաքացիական պատերազմ — Երկրի ներսում տարբեր քաղաքական ուժերի, սոցիալական խմբերի միջև զինված պայքարը քաղաքական իշխանության հասնելու համար:

Քաղաքական վարկանիշ (ոեյտինգ) — Քաղաքական առաջնորդների և կուսակցությունների հեղինակության ու հանրահայտության, ինչպես նաև որոշակի քաղաքական իրավիճակում նրանց գործունեության գնահատման անհատական թվային ցուցանիշ:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	
XVII–XIX դ. առաջին կես 1648 թ.	Արդյունաբերական հասարակության առաջին շրջափուլը Երեսնամյա պատերազմի ավարտը, Վեստֆալյան հաշ- տության կնքումը. ուժերի հավասարակշռության միջազ- գային համակարգի ստեղծումը
XVIII դար 1751–1776 թթ. 1784 թ. 1789 թ. օգոստոսի 26	Լուսավորության դարը Եվրոպայում և Ամերիկայում Աշխարհում առաջին հանրագիտարանի ստեղծումը Շոգենմեքենայի ստեղծումը Ջեյմս Ուատտի կողմից «Մարդու և քաղաքացու իրավունքների հռչակագրի» ըն- դունումը
1806 թ.	Հռենոսյան միության ստեղծումը, Գերմանական ազգի սրբազան հռոմեական կայսրության վերացումը
1807 թ.	Տիլզիտի պայմանագրի կնքումը Ֆրանսիայի և Ռուսաս- տանի միջև
1812 թ. 1814–1815 թթ. 1821–1830 թթ.	Նապոլեոն I–ի արշավանքը Ռուսաստան Վիեննայի վեհաժողովը, Սրբազան դաշինքի ստեղծումը Հույն ժողովրդի ազատագրական պատերազմը և Հու- նաստանի անկախացումը
1843 թ.	Խաղաղապաշտների կողմից Լոնդոնում Խաղաղության առաջին համաժողովի գումարումը
XIX դ. երկրորդ կես — XX դ. սկիզբ	Արդյունաբերական հասարակության երկրորդ շրջափուլը
1853–1856 թթ.	Արևելյան կամ Ղրիմի պատերազմը
1859–1861 թթ.	Ռումինական պետության առաջացումը
1863 թ.	Միջազգային կարմիր խաչի ընկերության ստեղծումը
1866 թ.	Հյուսիսգերմանական միության ստեղծումը, Ավստրո–պրուսական պատերազմը
1877–1878 թթ.	Ռուս–թուրքական պատերազմը: Հայկական հարցի մի- ջազգայնացումը
1879–1882 թթ.	Եռյակ դաշինքի ստեղծումը
1889 և 1907 թթ.	Հաագայի համաժողովները, հակամարտությունների կարգավորման միջազգային սկզբունքների ընդունումը
1894 թ.	Միջազգային օլիմպիական կոմիտեի ստեղծումը

1899 թ.	ԱՄՆ–ի կողմից Չինաստանում «Բաց դռների և հավասար հնարավորությունների» քաղաքականության հռչակումը
1899–1902 թթ.	Անգլո–բուրական պատերազմը
1904 թ.	«Սրտագին համաձայնության» (Անտանտ) կնքումը Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի միջև
1904–1905 թթ.	Ռուս–ճապոնական պատերազմը
1905 թ.	Աշխարհում առաջինը Ֆրանսիայում եկեղեցին անջատվեց պետությունից, իսկ դպրոցը՝ եկեղեցուց
1907 թ.	Ռուսաստանի միանալն Անտանտին
1912 թ. հոկտեմբեր	Օսմանյան կայսրության դեմ Բալկանյան առաջին պատերազմի սկիզբը
1914 թ. օգոստոսի 1	Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը
1915 թ. հունվարի 18	Սարիղամիշի ճակատամարտի ավարտը. օսմանյան զորքի ջախջախիչ պարտությունը ռուսներից
1914–1916 թթ.	Մեծ եղեռն
1916 թ.	Վերդենի ճակատամարտը
1917 թ. փետրվարի 27	Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում, միապետության՝ ցարիզմի տապալումը
1917 թ. ապրիլ	ԱՄՆ–ի՝ պատերազմի մեջ մտնելը
1917 թ. նոյեմբերի 7 (հոկտեմբերի 25)	Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում
1918 թ. մարտի 3	Բրեստ–Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի կնքումը
1918 թ. հոկտեմբերի 30	Մոսկովյան զինադադարի կնքումը, Օսմանյան կայսրության պարտությունն Առաջին աշխարհամարտում
1918 թ. նոյեմբերի 11	Գերմանիայի անձնատվությունը: Առաջին աշխարհամարտի ավարտը
1919 թ. հունվարի 18	Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովի բացումը
1919 թ. հունիսի 28	Վերսալի պայմանագրի ստորագրումը
1919–1946 թթ.	Ազգերի լիգայի գործունեությունը
1920 թ.	Քաղաքացիական անհնազանդության առաջին պլիբը Հնդկաստանում
1920 թ. օգոստոսի 10	Սևրի պայմանագրի ստորագրումը
1921 թ. փետրվար	Խորհրդային Ռուսաստանի և Իրանի միջև պայմանագրի կնքումը
1921 թ. մարտի 16	Ռուս–թուրքական պայմանագրի կնքումը Մոսկվայում
1921–1928 թթ.	Նեպ–ի շրջանը խորհրդային հանրապետություններում (ԽՍՀՄ–ում)

1921 թ. նոյեմբեր —	
1922 թ. փետրվար	Վաշինգտոնի վեհաժողովը
1922–1943 թթ.	Մուսսոլինիի ֆաշիստական վարչակարգը Իտալիայում
1922 թ. դեկտեմբերի 30	ԽՍՀՄ-ի ստեղծումը
1923 թ.	Հանրապետության հռչակումը Թուրքիայում
1923–1929 թթ.	Բարգավաճման ժամանակաշրջանը ԱՄՆ-ում
1924 թ.	Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը ԽՍՀՄ-ի և Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Չինաստանի միջև
1924 թ.	Լեյբորիստների առաջին կառավարությունը Անգլիայում
	Ռ. Մակդոնալդի վարչապետությամբ
1925 թ.	Փահլավիների արքայատոհմի հաստատումը Իրանում
1925–1927 թթ.	Ժողովրդավարական հեղափոխությունը Չինաստանում. երկրի միավորումը
1927 թ.	Ճապոնիայի վարչապետ Տանակայի ծավալապաշտական ծրագրի մշակումը
1929–1933 թթ.	Համաշխարհային տնտեսական Մեծ ճգնաժամը
1933 թ. հունվար —	
1945 թ. մայիս	Ֆաշիստական վարչակարգը Գերմանիայում
1933 թ.	Ֆ. Ռուզվելտի «նոր կուրսի» կենսագործման սկիզբը
1933 թ.	Գերմանիայի և Ճապոնիայի դուրս գալը Ազգերի լիգայից
1934 թ.	ԽՍՀՄ-ի անդամագրվելը Ազգերի լիգային
1936–1939 թթ.	Քաղաքացիական պատերազմը Իսպանիայում
1937 թ.	Իտալիայի դուրս գալը Ազգերի լիգայից
1938 թ. մարտ	Ավստրիայի բռնակցումը Գերմանիային
1938 թ. սեպտեմբերի 29–30	Մյունխենի «գործարքը»
1939 թ. օգոստոսի 23	Չհարձակման համաձայնագրի ստորագրումը ԽՍՀՄ-ի և Գերմանիայի միջև
1939 թ. սեպտեմբերի 1	Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը
1940 թ. հունիսի 22	Ֆրանսիայի պարտությունը և դուրս գալը պատերազմից
1941 թ. հունիսի 22 —	Խորհրդային Միության ժողովուրդների Հայրենական
1945 թ. մայիսի 9	մեծ պատերազմը
1942 թ. հունվարի 1	Հակահիտլերյան միության ձևավորումը
1942 թ. նոյեմբերի 19 —	Ստալինգրադի հաղթական ճակատամարտը. արմատական բեկման սկիզբը աշխարհամարտի ընթացքում
1943 թ. փետրվարի 2	Կուրսկի ճակատամարտը, արմատական բեկման ավարտը Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում
1943 թ. հուլիսի 5 —	
օգոստոսի 23	ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ-ի ղեկավարների՝
1943 թ. նոյեմբերի 28 —	«Մեծ եռյակի» հանդիպումը Թեհրանում
դեկտեմբերի 1	

1944 թ. հունիսի 6	Երկրորդ ճակատի բացումը Եվրոպայում
1945 թ. փետրվարի 4–11	ԱՄՆ–ի, Մեծ Բրիտանիայի և ԽՍՀՄ–ի ղեկավարների հանդիպումը Յալթայում
1945 թ. մայիսի 9	Ֆաշիստական Գերմանիայի լիակատար պարտությունը. Մեծ հաղթանակի օրը
1945 թ. հուլիսի 17 — օգոստոսի 2	Հաղթող երկրների Պոտսդամի համաժողովը
1945 թ. օգոստոսի 6 և 9	ԱՄՆ–ի կողմից ճապոնական Հիրոսիմա և Նագասակի քաղաքների ատոմային ռմբահարումը
1945 թ. սեպտեմբերի 2	Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը
1945 թ. հոկտեմբերի 24	Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) պաշտոնական գործունեության սկիզբը
1945 թ. նոյեմբերի 20 — 1946 թ. հոկտեմբերի 1	Նյուրնբերգյան դատավարությունը
1946 թ. մարտի 5	Չերչիլի ճառը ԱՄՆ–ի Ֆուլտոն քաղաքում՝ սառը պատերազմի սկիզբը
1947 թ. հունիս	Եվրոպական երկրներին տնտեսական օգնություն հատկացնելու՝ Մարշալի պլանի ընդունումը
1947–1964 թթ.	Ջ. Ներսիսյանի՝ Հնդկաստանի վարչապետ
1948 թ.	Իսրայել պետության կազմավորումը
1949 թ. հունվարի 6	Տնտեսական փոխօգնության խորհրդի (ՏՓԽ) ստեղծումը
1949 թ. ապրիլի 4	Հյուսիսատլանտյան դաշինքի՝ ՆԱՏՕ–ի ստեղծումը
1949 թ. սեպտեմբեր	ԳԴՀ–ի կազմավորումը
1949 թ. հոկտեմբերի 1	Չինական ժողովրդական Հանրապետության հռչակումը
1949 թ. հոկտեմբեր	ԳԺՀ–ի կազմավորումը
1950 թ.	Հնդկաստանի լիակատար անկախության հռչակումը
1950–1953 թթ.	Կորեական պատերազմը
1951 թ.	Աժիի և պողպատի եվրոպական միավորման ստեղծումը
1951–1953 թթ.	Մ. Մոսադեդը՝ Իրանի վարչապետ
1952 թ.	Թուրքիայի անդամագրվելը ՆԱՏՕ–ին
1955 թ. մայիսի 14	Վարշավայի պայմանագրի ստորագրումը. սոցիալիստական երկրների ռազմաքաղաքական խմբավորման ստեղծումը
1957 թ.	Եվրոպական տնտեսական համագործակցության ստեղծումը
1958–1969 թթ.	Շառլ դը Գոլը՝ Ֆրանսիայի նախագահ
1958 թ.	Մեծ թռիչքի քաղաքականության սկիզբը Չինաստանում

1960 թ.	Զինվորական հեղաշրջումը Թուրքիայում գեներալ Գյուրսելի գլխավորությամբ
1960 թ.	Աֆրիկայի տարին. 17 երկրների անկախանալը Աֆրիկայում
1961 թ. ապրիլի 12	Յուրի Գագարինի շուրջերկրյա թռիչքը. առաջին մարդը Տիեզերքում
1961 թ.	Չմիացած երկրների շարժում կազմակերպության հիմնադրումը
1961 թ.	Բեռլինի պատի՝ սառը պատերազմի խորհրդանիշի կառուցումը
1966–1976 թթ.	«Մշակութային հեղափոխությունը» Չինաստանում
1968 թ.	«Պրահայի գարունը»
1975 թ. օգոստոսի 1	Հելսինկիում 33 եվրոպական պետությունների, ԱՄՆ–ի և Կանադայի ղեկավարների հրավիրած Եվրոպայում անվտանգության ու համագործակցության խորհրդաժողովի (ԵԱՀԵ) կողմից «Եզրափակիչ ակտ»–ի ստորագրումը
1979 թ. ապրիլի 1	Իրանի Իսլամական Հանրապետության հռչակումը
1979–1990 թթ.	Մ. Թետչերը՝ Մեծ Բրիտանիայի առաջին կին վարչապետ
1985 թ.	Վերակառուցման քաղաքականության սկիզբը ԽՍՀՄ–ում
1988 թ. փետրվարի 20	Ղարաբաղի (Արցախ) հիմնախնդրի լուծման նորագույն փուլի սկիզբը
1989–1990 թթ.	«Թավշյա հեղափոխությունները» Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրներում
1990 թ.	Գերմանիայի վերամիավորումը
1990–1998 թթ.	Հ. Քոլը՝ միավորված Գերմանիայի առաջին վարչապետ
1991 թ.	Սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի փլուզումը
1991 թ. դեկտեմբեր	ԱՊՀ–ի ստեղծումը
1992 թ.	Մասստրիխտյան պայմանագրի ստորագրումը՝ Եվրոպական Միության ստեղծումը

ՌՈՒՔԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ, ՎԱԼԵՐԻ ՂԼԵՉՅԱՆ,
ՎԱՀՐԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ՀԱՄԱՇԵԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

11-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍՔԵՐԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

Վերահրատարակություն

Հրատարակչության տնօրեն՝
Խմբագիր՝
Սրբագրիչ՝
Համակարգչային ձևավորումը՝
Շապիկի համակարգչային մշակումը՝
Քարտեզագիր՝

Էմին Մկրտչյան
Հովհաննես Զաքարյան
Լուսինե Դավթյան
Գրիգորի Հարությունյանի
Արևիկ Հակոբյանի
Գրիգոր Բեգլարյան

ISBN 978-99941-1-787-1

Տպագրությունը՝ օֆսետ: Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսետ:
Ծավալը՝ 10 տպ. մամուլ: Տառատեսակը՝ GHEA Mashtots:
Տպաքանակը՝ 13 795: Պատվեր՝ 03/Հ-17:

«ԶԱՆԳԱԿ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
Էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am
Ֆեյսբուքյան կայքէջ՝ www.facebook.com/zangak

Շապիկին օգտագործված նկարներ

Շանհայի համայնապատկերը © iStockphoto.com/Robert Churchill, Հ. Այվազովսկի. նկարիչ՝ Ալեքսեյ Տիրանով, Զ. Ֆրոյդ. նկարիչ՝ Ֆերդինանդ Շմուցեր, Վ. Լենին. լուս.՝ «Սոյուզֆոտո»-ի, Ն. Բոնապարտ. նկարիչ՝ Ժակ Լուի Դավիդ, աշխարհի դրոշները © iStockphoto.com/Karen Massier, Էյֆելյան աշտարակ © iStockphoto.com/rusm

Գրքում օգտագործված նկարներ

Էջ 19՝ © Ad. Braun & Cie Dornach, էջ 38՝ նկարիչ՝ Ֆրանս Հելս, էջ 39՝ նկարիչ Վիսկոնտ Ալբան, էջ 43՝ լուս.՝ Լ. Ալեքսանյան, էջ 44՝ Է. Զոլա. լուս.՝ Ադել Նադար, Չ. Դիքենս. լուս.՝ Ջերեմի Գառնի, էջ 45՝ Է. Պո. լուս.՝ Օսկար Հոլինգ, Ալ. Դյումա. լուս.՝ Էտտին Քարյաթ, էջ 56՝ լուս.՝ Եվա Բրաուն, էջ 99՝ Ռ. Ուարդ, էջ 103՝ Համմարշելդ © UN/DPI, էջ 106՝ լուս.՝ Սեսիլ Ստուոգթոն, էջ 107՝ լուս.՝ NASA/Bill Ingalls, էջ 120՝ ՄԱԿ-ի գրասենյակը Նյու Յորքում, լուս.՝ ©iStockphoto.com/ Dave Long, էջ 142՝ նկարիչ՝ Սպարտաչի Գոշ, էջ 144՝ Տոկիոյի համայնապատկերը ©iStockphoto.com/ooyoo

